

ИСТОРИЈА

год. LV, бр. 1

Здружение на историчарите на Република Македонија

JOURNAL OF HISTORY

Year LV, N° 1

Association of the Historians of the Republic of Macedonia

ЗИРМ
2020

РЕДАКЦИЈА

Драгица ПОПОВСКА (Македонија, главен и одговорен уредник)

Маја Ангеловска–Панова (Македонија)

Невен Радически (Македонија)

Клер. К. Тејлор (Велика Британија)

Јури Стојанов (Велика Британија)

Лила Мороз-Гжелак (Полска)

Марина Михаиловна Фролова (Русија)

Марјан Иваноски (Македонија, секретар)

Вера Гошева (Македонија)

Никола Минов (Македонија)

Ендрју П. Роач (Велика Британија)

Денис Озден (Турција)

Марио Катиќ (Хрватска)

Стефан Рохдевалд (Германија)

EDITORIAL BOARD

Dragica POPOVSKA (Macedonia, Editor in Chief)

Maја Angelovska-Panova (Macedonia)

Neven Radicheski (Macedonia)

Claire K. Taylor (United Kingdom)

Yuri Stoyanov (United Kingdom)

Lila Moroz-Grzelak (Poland)

Marina Mihailovna Frolova (Russia)

Marjan Ivanoski (Macedonia, Secretary)

Vera Goseva (Macedonia)

Nikola Minov (Macedonia)

Andrew P. Roach (United Kingdom)

Denis Özden (Turkey)

Mario Katic (Croatia)

Stefan Rohdewald (Germany)

Лектор:

Нада Алексооска

Proof Reader:

Nada Aleksoska

Техничка обработка:

Никола Минов

Technical Editing:

Nikola Minov

СОДРЖИНА/CONTENTS

НАУЧНИ ТРУДОВИ / SCIENTIFIC PAPERS

Дарин АНГЕЛОВСКИ

Преводна рецепција на дела од античката историографија (1945-2000)

7

Darin ANGELOVSKI

The Translation and Critical Reception of Ancient Historiography in Macedonia (1945-2000)

Dragan GJALEVSKI

An Outline of Byzantine Diplomacy in the Eastern Adriatic Region (c. 867-1000)

21

Драган ЃАЛЕВСКИ

Кратка историја на византиската дипломатија во источниот јадрански регион (околу 860-1000)

Gherghina BODA

Family and Society in the Civil Code of 1864 and in the Family Code of 1954 in Romania

47

Гергина БОДА

Семејството и општеството во граѓанскиот кодекс од 1864 година и во семејниот кодекс од 1954 година во Романија

Ivanka VASILEVSKA

The Influence of the Versailles Treaties from 1919 in the Balkans

59

Иванка ВАСИЛЕВСКА

Влијанието на Версајскиот договор од 1919 година на Балканот

Вера ГОШЕВА

Илегалната трговија на македонскиот опиум (1919-1941)

73

Vera GOSHEVA

The Illegal Macedonian Opium Trade (1919-1941)

Александар ЛИТОВСКИ

Роберто ТРАЈКОВСКИ

Воените операции за ослободување на Битола и Битолско во 1944 година

81

Aleksandar LITOVSKI

Roberto TRAJKOVSKI

Military Operations for the Liberation of Bitola and the Bitola Region in 1944

Наташа ДИДЕНКО

Македонскиот музички деец и општественик Петре Богданов-Кочко и неговиот придонес во современиот музички живот во Македонија 93

Natasa DIDENKO

Macedonian Musician and Public Figure Petre Bogdanov-Kočko and his Contribution in the Contemporary Music Life in Macedonia

Evelyn REUTER

From Folk Religion to Church Politics: Naum's Significance in Macedonia 107

Евелин РОЈТЕР

Од народна религија до црковна политика: значењето на Наум во Македонија

Марјан ГИЈОВСКИ

Улогата на Јанко Томов во националното и политичко организирање на Македонците во Австралија 127

Marjan GIJOVSKI

The Role of Janko Tomov in the National and Political Organization of Macedonians in Australia

МАТЕРИЈАЛИ / MATERIALS

Михаил Николаевич БУТИРСКИЈ

Павел Евгеньевич ЛУКИН

Записка П. А. Лаврова о македонском вопросе 143

Михаил Николаевич БУТИРСКИЈ

Павел Евгениевич ЛУКИН

Белешка на П. А. Лавров за македонското прашање

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА

Српскиот конзулат во Серес: извештајот на Бранислав Нушиќ од 1897 година 155

Silvana SIDOROVSKA-CUPOVSKA

The Serbian Consulate in Serres: the Report of Branislav Nušić from 1897

Наташа ДИДЕНКО

Курсевите како подготовка за музички образован наставен кадар во Македонија 165

Natasa DIDENKO

The Courses as a Preparation for the Music Educational Teaching Staff in Macedonia

Ѓорѓи МАЛКОВСКИ

Книги за попис на населението во град Велес во 1942 година – подновен регистер за населението во општината на 1 декември 1942 година 181

Gjorgji MALKOVSKI

Books for the Population Census in the City of Veles in 1942 – Renewed Register for the Population in the Municipality on December 1, 1942

Ѓорѓи МАЛКОВСКИ

Марјан ИВАНОВСКИ

Извадок од записникот од седницата на Извршниот Совет на Народното собрание на Народна Република Македонија (8.И.1956 година) кој се однесува на бегалците од егејскиот дел на Македонија 193

Gjorgji MALKOVSKI

Marjan IVANOSKI

Excerpt from the Minutes of the Session of the Executive Council of the National Assembly of the National Republic of Macedonia (8.II.1956) Which Concerns Refugees from the Aegean Part of Macedonia

ПРИКАЗИ/BOOK REVIEWS

Драган ЗАЈКОВСКИ

Драган Ѓалевски, Византискиот воен систем на Балканот: еволуција и трансформација (средина на VI–средина на IX век), Институт за национална историја, Скопје 2018, 314 207

БИБЛИОГРАФИЈА/BIBLIOGRAPHY

Никола МИНОВ

Библиографија на научните трудови и другите наслови објавени во списанието „Историја“ од год. XXXI-XXXII, бр. 1-4 до год. LIV, бр. 2 (1995 до 2019) 211

Дарин АНГЕЛОВСКИ

Институт за македонска литература

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

ПРЕВОДНА РЕЦЕПЦИЈА НА ДЕЛА ОД АНТИЧКАТА ИСТОРИОГРАФИЈА (1945-2000)

Abstract: *The paper follows the published works in the field of ancient historiography in Macedonia in the period from 1945-2000. The research took into account the Macedonian translations made according to original sources and published as stand-alone editions or as a selection of shorter parts and fragments in the periodicals. In this way, the paper aims to offer the fullest possible insight into the scope, intensity, character of the translation waves of works of ancient historiography in Macedonia in the period from 1945 to 2000.*

Key words: *ancient historiography, translation, reception, Macedonia, Herodotus, Curtius Rufus, Titus Livy, Caius Julius Caesar, Cornelius Tacitus, Arrian, Justin*

Античките историографски дела спаѓаат во низата на научни дела кои се согледуваат и како примери на прозни литературни остварувања. Како основа за ваквото определување на античката историографија се зема нејзината феноменологија на „наративен конструкт кој подразбира наратор (раскажувачки субјект), чин на нарација (раскажување и прераскажување), чин на фокализирање (заземање агол на набљудување, перспектива од којашто се вреднува историјата во однос на сегашноста и во однос на раскажувачкиот интерес), наратив (колективно приопштена приказна), аудиториум на којшто му е наменета приказната, код на историскиот дискурс (исторични конвенции на репрезентација на историјата).“¹ Отстапка од предложената идејна рамка прават делата на јонските логографи кои се подредени да служат на практичните потреби на заедницата, та затоа и не се сметаат за уметнички обликуван наратив. Оттука, значењето на ан-

---

¹ Ката Кулавкова, „Одредница Историја“ *Поимник на книжевната теорија*. гл. ред. Ката Кулавкова (Скопје: МАНУ, 2007), 224-225.

тичката историографска практика се однесува на нејзината функција да ги опишува, исчитува, толкува и објективизира настаните од минатото во хронолошка последователност според принципите на веродостојноста и непристрасноста како нејзини основни постулати. Така на приме Аристотел кога размислува за историската проза, тој вели дека за разлика од поезијата, која својот предмет го насочува кон општото, односно, кон она што е возможно или неопходно да се случи, историјата како свој предмет го има конкретното или посебното, односно, она кое навистина се случило.²

Првите објави на дела од античката историографија на македонски јазик претставуваат избор на подолги и покуси фрагменти кои имаат за цел да ги задоволат потребите на наставните планови по предметот Историја во основното образование. Нив ги евидентираме во текот на педесеттите години од минатиот век кога во рамките на учебното помагало *Историска читанка за стариот век* меѓу застапените теми за древните општества излегува избор од делата на античките историографи Херодот, Плутарх, Тукидид и Тит Ливиј најверојатно во превод од посреден јазик.³

Првите импулси во преводната рецепција на дела од античката историографија направени од критички изданија ги бележиме во текот на седумдесеттите години од минатиот век кога како сепарат на списанието *Историја* излегува *Животописот на Александар* од Плутарх⁴ во превод на Анастас Таховски.⁵ Преведувачкиот интерес на Таховски за делата од античката историографија не се однесува единствено на оваа објава, туку и на други дела, кои од за нас непознати причини останале необјавени. Овие преводи денес, заедно со други негови необјавени преводи на дела од античката драмска и епска литература, се чуваат во Архивот на МАНУ.⁶ Станува збор за избор од делото на Херодот⁷ и две писма од римскиот прозаист Плиниј Помладиот.⁸

² Arist. *Poet.* XI 1451 b 1-7.

³ Херодот, Плутарх, Тукидид, Тит Ливиј. „Историска читанка за стариот век“ гл. ред. Тодор Шоптрајанов (Скопје: Просветно дело, 1955).

⁴ Плутарх (Plútarchos; 46-127 г.) роден во Бојотска Хајронеја. Се образувал во Платоновата философска школа. Како млад извршувал мноштво општествени должности и патувал во Мала Азија, Египет и Рим. Одржувал добри односи со видни римски политичари и ја уживал довербата на Флавијевците, а подоцна и на императорите Трајан и Хадријан. *Напоредни животописи* е неговото најпознато дело. Делото содржи 23 „двојни“ биографии на видни хеленски и римски граѓани. Во овие биографии Плутарх се обидува да ја разграничи задачата на биографизмот од онаа на историјата истакнувајќи ја улогата на исклучителната личност во историјата. Негови главни извори се делата на Дионисиј од Халикарнас, мемоарите на Кајсар, Август и Корвин.

⁵ Плутарх, „Споредбени животописи. Александар“ Превел Анастас Таховски. *Историја*, бр. 1. Скопје (1973), 135-154.

⁶ Архив на МАНУ. Фонд Анастас Ѓ. Таховски.

Преводот на *Избор од Херодотовата Историја* од Анастас Таховски е изработен во машинопис на 42 страници и тој е опремен со експликативен апарат во кој преведувачот ги дава основните податоци за животот на историографот и неговото дело, со што во куси црти ги скицира општествено-политичките и културни услови од времето во кое живеел Херодот. Ова особено се однесува на вниманието со кое Таховски пристапил кон објаснување на методот со кој се служел Херодот, неговите извори, како и понудените известувања за древните и поновите критички перцепции на неговото дело. Освен со овие податоци, воведната белешка на преведувачот информира и за скратувања што ги преземал при преведувањето за да се избегнат, според негово мислење, непотребните оптеретувања и заморот од текстот. На тој начин, Таховски се определил во изборот да ги вклучи оние легенди, новели и анегдоти што ги ценел како попознати, некаде во целост, некаде во скратена форма, а наместа, за да го обезбеди лесниот премин од една кон друга раскажувачка целина, се служел и со прераскажување на содржината на изворниот текст. Преводите на избраните делови од *Херодотовата Историја* се дадени со наслови според нивниот предмет или темата на која се однесуваат. На тој начин, содржинскиот преглед на преведените поглавја од првата книга е следниот: *Гиг* (I, 8-12), *Арион* (I, 23-24), *Солон и Крез* (I, 29-33), *Крез и Кир* (I, 86-91), *Градот Вавилон* (I, 178-186), *Лукавството на Нитокрида* (I, 187), *Кировата пропаст* (I, 205-213).

⁷ Херодот (Heródotos; 484-425 г. ст. е.), историчар, роден во малоазискиот град Халикарнас. Известно време бил принуден да живее на островот Самос, а од 455-444 г. ст. е. патува во Вавилон, Египет, вдоль сириско-палестинското крајбрежје, до островот Кипар, до реката Бористен (Днепар), низ Скитија, до Хелеспонт, Тракија и Македонија. Посетата на Атина и запознавањето со Перикле и Софокле, како и со идеите на софистите биле од големо значење за него. Иако не бил Хелен, станал голем приврзаник и поддржувач на атинската демократија и противник на тиранијата и на деспотскиот империјализам што бил карактеристичен за Истокот и за неговото родно место. Во 444 г. ст. е. учествувал во создавањето на хеленската колонија Туриј во Јужна Италија, каде се посветил на своето дело и останал таму до крајот на животот.

⁸ Плиниј Помладиот (Gaius Plinius Caecilius Secundus; 61/62-113 г.) прозаист, роден во Комо. Стегнал одлично образование кај својот вујко и старател Плиниј Постариот. Изучувал реторика кај Квинтилијан, а философија кај Мусониј Руф. Уште како млад започнал да се занимава со ораторска дејност. Неговата политичка кариера градира во нагорна линија од воен трибун, квестор, народен трибун, претор, а во 100 г. стапувајќи на должноста консул го изнесува говорот *Панегирик кон Трајан* (*Panegyricos ad Traianum*). Другото негово дело е збирката *Писма* (*Epistulae*). *Писмата* (*Epistulae*) на Плиниј Помладиот се организирани во 10 книги од кои првите 9 содржат 257 писма упатени до разни адресати и подредени без особено внимание на хронолошкиот редослед. Секое едно од нив претставува мошне јасен и прецизно составен приказ посветен на конкретен настан (на пр. седница на Сенатот или Судско рочиште), на конкретна личност (на пр. на Плиниј Постариот или на видните римјанки Арија и Фанија), на некаков објект (разни вили или статуи), или опис на некој природен феномен (изворот на реката Клитумн или необичното езеро Вади-мон).

Втора книга: *Кој е најстар народ на светот* (II, 2), *Египетски обичаи* (II, 35-37, 77-78, 82, 84 како една целина), *Градителите на пирамидите* (II, 124-128, 134-136), *Дванаесетте кралеви и изградба на лавиринтот и Мерисовото езеро* (II, 147-150), *Кога за прв пат е прокопан Суецкиот канал* (II, 158).

Трета книга: *Поликратов прстен* (III, 39-43), *Лажни Смердис* (III, 61-80), *Побуна на Вавилонците и Зопирова жртва* (III, 150-160).

Четврта книга: *Скитска воена тактика* (IV, 102, 125-128, 131).

Петта книга: *Аристагора во Спарта* (V, 49-51), *Лабда и нејзиното дете* (92), *Тразибулов совет* (V, 92 е-х).

Шеста книга: *Праведниот Глаук* (VI, 86), *Богатството на Алкмеонидите* (VI, 125).

Седма книга: *Камшикување на Хелеспонт* (VII, 33-35).

Осма книга: *За маслиновиот венец* (VIII, 26), *Случај на Ксерксовиот кормилар* (VIII, 118).

Деветта книга: *Советникот Ликид* (IX, 4-5) *Персиска раскош и спартанска скромност* (IX, 82), *Ксеркс и Мазистеј* (IX, 108-133).

Не помало внимание во преводната оставнина на Таховски привлекува и преводот на сосема скромен избор од делото *Писма (Epistulae)* од Плиниј Помладиот. Од оваа тематска разнообразност со која се одликува делото на Плиниј, преведувачкиот избор на Таховски се однесува на две писма: 1. *Римскиот книжевник Плиниј (наречен Помладиот) раскажува за првата ерупција на вулканот Везув и за смртта на својот вујко, наречен Постариот, кој бил научник и сакал таа природна појава (феномен) од близина да ја разгледа.* 2. *Пак за ерупцијата на Везув, во година 79 од наша ера, кога вулканот првпат проработил (II второ писмо Плинијево до историкот Тацит).* Преводот е изработен во машинопис на 6 страници во два идентични примероци, а секој од нив придружен со белешка во која се дадени појасненија кон текстот. Таа се состои од сосема кус вовед даден на самиот почеток во заграда во кој, меѓу другото, е експлициран начинот на кој настанале писмата – имено, како одговор на барањето на римскиот историчар Корнелиј Такит (Publius Cornelius Tacitus; 56-120 г.) да добие податоци за последните часови од животот на Плиниј Постариот (Gaius Plinius Secundus; 23/24-79 г.), кои имал намера да ги вклучи во своето дело *Историја (Historiae)*.

Имајќи го предвид фактот што преведувачката актива на Таховски ја датираме во текот на седумдесеттите години од минатиот век, во наредниот период од повеќе од десет години бележиме отсуство на преводи на дела од античката историографија од класични јазици. Ваквиот хијат трае сè до втората половина на деведесеттите години кога е евидентно повторното и притоа поинтензивно присуство на преводи на делата од хеленски и римски историографи кај нас.

Ваквата состојба претставува резултат на променетите политички и општествено-културни прилики во нашата средина, особено во делот на издавачката дејност, кои настапуваат по прогласувањето на независноста на Р. Македонија и зголемениот интерес за делата што се ценат како основни извори во проучувањето на историјата на Античка Македонија. Така, на истекот од минатиот век, во текот на само неколку години (1998-2000 г.) во превод на македонски јазик се појавуваат делата на Херодот, Квинт Куртиј Руф, Корнелиј Такит, Аријан, Јустин, Тит Ливиј и Гај Јулиј Кајсар,

Херодотовата Историја која важи како прво големо прозно остварување на раната хеленска литература што е сочувано до наши дни, претставува, всушност, и прво интегрално преведено дело од античката историографија кај нас. Ова дело во антиката било познато под насловот *Историја*. Со понатамошните редактирања на александриските филолози текстот бил организиран во девет книги, според имињата на деветте заштитнички на уметноста и како такво делото било познато уште и под насловот *Музи*. Подоцнежните издавачи го насловуваат делото според почетните зборови на списот: *Излагање на истражувањата на Херодот Халикарнашанинот*, а денес неговиот конвенционален наслов гласи *Историја од Херодот Халикарнашанинот* или скратено – *Херодотва Историја*, како што гласи и насловот на македонскиот превод на класичниот филолог Даница Чадијковска во издание на издавачката куќа Зумпрес од Скопје од 1998 год.⁹ Преводот е изготвен според изворникот:

HERODOTI HALIKARNASSENIS MUSAE

textum ad gaisfordii editionem recognovit perpetua tum Fr. Creuzeri, tum sua annotatione instruxit, commentationem de vita et scriptis Herodoti, tabulas geographicas, imagines lingo incisae indicesque adiecit J.C. F. Baehr

LIPSIAE, in bibliopolio, MDCCCLVI

во консултација со:

HERODOTI DE BELLO PERSICO LIBRI NOVENI

Recognovit Immanuel Bekkerus

BEROLINI, G.Reimer, a. 1833.

Македонското издание е приредено во два тома од кои во првиот е поместен интегралниот превод заедно со предговор и белешки за писателот и делото, додека во вториот том се поместени коментари за помалку познатите ликови од митологијата, податоци за историските личности и настани заедно со индекс на имиња и места и географски мапи, кои во голема мера го олеснуваат ползувањето на изданието. При преведувањето е прифатена класичната транскрипција на

⁹ Херодот. *Херодотова Историја*, Превод Даница Чадијковска (Скопје: Зумпрес, 1998).

антропонимите и топонимите, додека отстапка во поглед на традиционалната транскрипција е направена во однос на предавањето на некои цврсто прифатени поими во македонската средина какви што се имињата на држави, народи и личности (Азија наместо класичната транскрипција Асија; Египет наместо Ај-гипт или Крит наместо Крета). Во однос на јазикот, преводот е течен, разбирлив и лесно читлив и покрај употребата да скаменетите падежни форми за личните имиња, кои на делото му даваат тон на извесна архаичност. Ваквата постапка од една страна сосема коренспондира со древноста на текстот, а од друга страна помага во избегнувањето на пасивните конструкции кои и не се многу карактеристични за македонскиот јазик.

Како наредна објава кај нас на дело од областа на античката историографија што се цени како извор за историјата на Античка Македонија го бележиме преводот на *Историјата на Александар Македонски*¹⁰ од Квинт Куртиј Руф.¹¹ Преводот во целост е изработен според оригиналниот изворник: Q. Curtii Rufi; De rebus gestis Alexandri Magni, cum supplementis J. Freinshemii, Parisiis MDCCCXXII во консултација со изданието History of Aleksander, Loeb Classical Library, од страна на класичниот филолог Љубинка Басотова. Од *Историјата на Александар Македонски* се сочувани неколку манускрипти, притоа ниту една од нив не е постара од IX век. Сите овие преписи потекнуваат од еден многу стар, но нецелосен ракопис од кој недостасуваат првите две книги. Токму затоа преведувачката се определува за изработка на преводот според наведеното издание, затоа што во него интегрално се вклучени и обработките (т.е. реконструкциите) на првите две загубени книги што во XVII век¹² ги изготвил проучувачот на делото на Куртиј Руф, Ј. Френсхајм, кој за таа цел се служел со податоци од делата на Аријан, Плутарх, Диодор и Јустин. Делото на Куртиј Руф е значајно не само затоа што се смета како најстар обемен извор на латински јазик за животот и делото на Александар Македонски, туку и затоа што е пишувано врз основа на други записи што му биле достапни на авторот, а кои денес не се сочувани. Во поглед на изведбата Куртиј Руф го ангажира вниманието на современиот читател со умешно составени раскази за бројни народи и држави и интересни подробности за случувањата во текот на походот на Александар. Освен содржаната фактографија помеѓу достоинствата на делото треба да се споменат и мошне умешно вметнатите и обработе-

¹⁰ Квинт Куртиј Руф. *Историја на Александар Македонски*. Превод од латински Љубинка Басотова (Скопје: Патрија, 1998).

¹¹ Квинт Куртиј Руф (Quintus Curtius Rufus) историчар и оратор. Подробностите од неговиот животен пат како на пример времето во кое живеел се уште се отворени за науката. Денес постои консензус дека живеел во текот на I век.

¹² Првото издание на *Историјата на Александар Македонски* од Куртиј Руф во редакција на Френсхајм излегува во Стразбур во 1648 год.

ни психологизации на ликовите, како и драмски кулумнации на настаните на кои им е посветено достоинство внимание во македонскиот превод. Самиот превод е придружен со предговор и индекс на имиња и поими кои го олеснуваат служењето со делото. Во изданието се поместени и мапи кои даваат графички прикази на освојувачките походи на Александар, планот на градот Тир, како и графички приказ на формациската поставеност на армијата на Александар и на Дариј во битката кај Ис. Како додаток на изданието треба да се спомене и поместувањето на описот на погребната кола на Александар од Диодор Сикулски,¹³ исто така во превод на Љубинка Басотова. Треба да се одбележи дека *Историјата на Александар Македонски* од Куртиј Руф има посебно значење за историјата на Македонија затоа што во ова дело сосема јасно се претставени Античките Македонци како етнос со посебен идентитет, јазик, обичаи и верувања, различни од оние на Хелените.

Наредната 1999 год. во превод на Весна Димовска-Јањатова и Војислав Чанчаревиќ¹⁴ на македонски јазик излегува изданието со македонските преводи на географско-етнолошкиот спис *Германија* и панегирикот *Агрикола* од Публиј Корнелиј Такит.¹⁵ Преводот е изработен според оригиналните изворници: Р. Сог-

---

¹³ Diod. XVIII, 26, 27.

¹⁴ Такит. *Германија и Агрикола*. Превод од латински јазик, предговор и белешки, Весна Димовска Јањатова и Војислав Чанчаревиќ (Скопје: Култура, 1999).

Списот *Германија* или *За природата и местоположбата на Германите* (*De origine et situ Germanorum*) претставува прва латинска географска монографија составена од вкупно 46 глави, при што првите 27 од нив понудуваат описи на пределот според неговата местоположба, клима, природни ресурси и население, додека од 28 до 46 глава се претставени карактеристиките на одделните германски племиња. Како извор за ова дело Такит се служел со записите на Плиниј Постариот и оние на Кајсар, но и со податоци што ги добивал од очевидци, најчесто војници или трговци што несомнено одат во прилог на неговиот стремеж за објективно прикажување на позитивните и негативните страни од характерот и обичаите на Германите.

Списот *Агрикола* или *За животот и навиките на Агрикола* (*De vita et moribus Iulii Agricolae*) и покрај тоа што претставува панегирик, односно посмртно слово во чест на истакнатиот политичар и војсководец Агрикола, кој бил зет на Такит, во него се содржани и опширни описи на Британија и нејзините жители. Обете дела во таа степен се политички обоени што на нив се гледа и како на политички есеи со историско-етнографски описи кои своите клучни мотиви ги содржат во вниманието кон опстојувањето на традиционалните морални вредности (*virtus Romana*), нивно ширење и култувирачко влијание врз покорените народи според војничка *disciplina* и стремежот кон етничка и човечка слобода – *libertas*.

¹⁵ Публиј Корнелиј Такит (Publius Cornelius Tacitus; околу 55 г – околу 120 г.) бил историчар образован во Рим под раководство на реторот Квинтилијан. Својата богата општествена кариера ја започнува како воен трибун (69-79 г.) во времето на Веспасијан, квестор (80 или 81 г.) во времето на Тит, народен трибун или едил и претор (81-96) за време на владеењето на Домитијан. Во периодот помеѓу 90 и 94 г. престојува надвор од Рим како легат во Германија или пропретор во Белгиска Галија. Станува консул во 97 г. за време на владеењето на Нерва, а во времето на Трајан управува со провинција Азија. Сочуваните дела на Такит според хронологијата на нивното настану-

nelii Tacitii, De Germania erklärt von Alfred Gudeman Berlin, Weidmannsche buchhandlung 1916 P. Cornelii Taciti De vita et moribus Cn. Iul. Agricolaе erklärt von Alfred Gudeman Berlin, Weidmannsche buchhandlung 1902 и тој е придружен со нужниот експликативен апарат составен од индекс и апендикс, предговор и белешки во кои се поместени податоци за општествениот контекст и главните збиднувања од времето на Такит. Поместувањето на овие дела во заедничка корица не треба да изненадува од причина што тие покажуваат извесни сличности во поглед на стилот на кој се напишани, како и според динамичноста и богатиот јазик на Такит. Неговите синтаксички конструкции се збиени и честопати со изоставен глаголска форма што ја потенцира не само Такитовата реторика, туку и разликата помеѓу латинската и македонската синтакса. Во таа смисла показателно е искажувањето на преведувачите за нивното искушение при преведувањето да го дополнат изоставениот глагол што се подразбира или да го пообјаснат она што останало неискажано во кусите фрази, но кое, како што велат, „извира помеѓу редовите од богатата лексика и семантичка разнообразност на древниот јазик.“¹⁶ Треба да се спомене дека списот *Агрикола* истата година доживува објава на страниците на македонското списание за литература, уметност и култура *Стремеж*,¹⁷ заедно со придружен текст насловен како *Такит за Римската доблест*.¹⁸ Наредната, 2000 година, Димовска-Јањатова уште еднаш ќе се осврне кон делото на Такит кога на страниците на истото списание ќе ја проследи темата за слободата на говорот во делата на Такит и Светониј.¹⁹ При претставувањето на делото на Такит во македонската периодика треба да се спомене и објавата на Маријета Шашељ во списанието *Жива Антика* од 1990 год. во која авторката се осврнува на феноменот на сентентичност во Такитовото дело *Агрикола*.²⁰

Во текот на 2000-та година македонската читателска публика ја добива можноста да се запознае со влијателното историографско дело на Тит Ливиј²¹

вање се: *Дијалог за ораторите (Dialogus de oratoribus)*, *Агрикола* или *За животот и навиките на Агрикола (De vita et moribus Iulii Agricolaе)*, *Германија* или *За природата и местоположбата на германите (De origine et situ Germanorum)*. Најзначајните историски дела на Такит се *Историја (Historiae)* и *Анали (Annales) (Ab exessu divi Augusti)*.

¹⁶ Истото, стр. 13.

¹⁷ Такит, „Агрикола“. Превод од латински јазик Весна Димовска-Јањатова. *Стремеж*. год. XLV, бр.3-4, Прилеп (1999), 3-22.

¹⁸ Весна Димовска-Јањатова, „Такит за римската доблест“, *Стремеж* год. XLV, бр. 3-4, Прилеп (1999), 23-26.

¹⁹ Весна Димовска-Јањатова, „Слободата на говорот во делата на Такит и Светониј“, *Стремеж*. год. XLVI, бр. 5-6, Прилеп (2000), 85-94.

²⁰ Marijeta Šašelj. „Sententiae in the Agricola of Tacitus“. *ŽA. God. XL*, br. 1-2, Skopje (1990), 83-109.

²¹ Тит Ливиј (Titus Livius; 59-17 г. ст. е.) историчар, роден во Патавиј (денешна Падова). Со образоване од областа на философијата и реториката се здобил во Рим, каде целосно се оддал на проу-

насловено како *Од основањето на градот* во превод на класичниот филолог Весна Калпаковска како издание на книгоиздателството *Матица Македонска* од Скопје.²² Македонскиот превод е изработен според изворникот *Tit Livii Ab Urbe Condita Libri I et II editio in aedibus Teubneri, Libsiae, 1870*, при што станува јасно дека се работи за превод на првите две книги од ова дело во кои Ливиј настапува повеќе како раскажувач, одошто како историски аналитичар. Ваквата постапка, секако, се должи на граѓата што ја обработувал, како и на драматичниот и сликовит стил што го негувал и кој на одделни места го засилувал со вметнување на дијалогски партии и директен говор на историски личности што се доследно предадени и во македонскиот превод.

Во низата на преведени дела од античката историографија за Македонија што наоѓаат свое место во македонската преводна литература го евидентираме и преводот на *Александровата анабаза*²³ од Аријан.²⁴ Списот излегува во 2000 год. во превод на класичниот филолог Маргарита Бузалковска-Алексова, како

чување на овие науки заедно со проучување на историјата. И покрај тоа што се зближил со Август, Ливиј не учествувал во политичкиот живот. Неговите дела од философско-историска провениенција не се сочувани, ниту е сочувано неговото дело од областа на реториката, кое го оформил како послание до неговиот син. Основното негово дело, кое е сочувано до денешни времиња е историјата на Рим позната под насловот *Од основањето на градот (Ab urbe condita)*. Со ова дело Тит Ливиј ја пополнил тогашната празнина во римската литература која се однесувала на недостиг на дела од тогаш веќе седумвековната историја на Рим. Самото дело е составено од 142 книги од кои се сочувани вкупно 35. Поради обемот, проучувачите уште во текот на IV век пристапиле кон негово резимирање во збиено изложување на текстот во т.н. перииохи, при што се сочувани сите перииохи освен оние кои што се однесувале на книгите 136 и 137. Самото дело започнува со пристигнувањето на Ајнеј во Италија, а завршува со смртта на Друз, доведениот син на Август во 9 г. ст. е. Тоа би значело дека Ливиј се осврнал на настаните од времето на римските кралеви како најстар период од римската историја при што обилно се служел со народните преданија и митски предлошки. До десеттата книга приказите се однесуваат на настаните што се случиле до Третата Самнитска војна (293 г. ст. е.). Во книгите 21-45 се опишани настаните од почетокот на Втората Пунска војна сè до времето по завршувањето на Третата македонска војна (167 г. ст. е.). Делови од 91 книга се однесуваат на војната со Серториј (80-72 г. ст. е.), додека 120 книга донесува податоци за смртта на Кикерон.

²² Тит Ливиј, *Од основањето на градот Рим*. Превод од латински, предговор и белешки, Весна Калпаковска (Скопје и Мелбурн: Матица македонска, 2000).

²³ Аријан, *Александровата анабаза*. Превод од старогрчки Маргарита Бузалковска-Алексова (Скопје: Патрија, 2000).

²⁴ Аријан (Lucius Flavius Arrianus; 86/89 – по 146/160), историчар роден во градот Никомедија, во Битинија. Се школувал во Атина и во Никополис во Епир, каде го слушал стоичкиот философ Епиктет. Како образец на своето литературно дело му служи литературното творештво на војсководецот и воен теоретичар, атинецот Ксенофонт. Се јавува како автор на повеќе дела меѓу кои најпознато е историското дело *Александровата Анабаза* кое тематски е мошне блиско со списот *Историја на Индија (Indika)*.

издание во едицијата *Класика* на издавачката куќа *Патрија* од Скопје. За значењето на ова дело во предговорот Елеонора Петрова ќе се искаже како за дело кое е посветено не толку на животот, колку на делата на големиот војсководец Александар, преку кои Аријан сакал да ги воздигне и оправда освојувањата на Римската империја. Ова дело за нас е значајно од причина што понудува увид на состојбите во Македонија пред отпочнувањето на освојувачките походи на Александар (I, 5-6; IV, 13,1), како и на настаните при освојувањето на областите во непосредното соседство на Македонија. Преводот е изработен во согласност со начелата на класичниот изговор.

Античката историографија во нашата средина од XX век е присутна со преводот на делото *Филиповата историја (Historiae Philippicae)*²⁵ на Марк Јунијан Јустин,²⁶ како уште едно во низата на дела што се ценат како драгоцен извор за историјата на античка Македонија. Јустин, како што и самиот пишува во предговорот, зафаќајќи се со обработка на делото на Помпеј Трог, го издвоил сето она што го сметал како најдостојно и вредно да се знае за 44-те книги на Помпеј, изоставувајќи го сето она што според неговото мислење не служело како пример и не причинувало задоволство.²⁷ Кусото изложение на *Филиповата историја* од Помпеј Трог (*Trogi Pompei historiarum Philippicarum epitome*) во општи црти ја зачувува структурата на оригиналот и покрај тоа што Јустин произволно го одбирал материјалот, вклучувајќи интересни и корисни делови, но и изоставувајќи цели пасажии со историска вредност. Јазикот со кој го обработува делото е едноставен, наместа со реторика која отстапува од нормата на класичниот латински јазик, поради што делото сосема го засенува и изместува изворот од кој настанува и се наметнува како мошне популарно и омилено четиво и во текот на средновековниот период. Македонскиот превод е изготвен според изворникот Iustini: Historiarum Philippicarum ex Trogo Pompeio, libri XLIV, Parisiis MDCCCXXXIII од страна на потврдениот латинист Љубинка Басотова. Со него стручната и пошироката македонска читателска публика има можност да се запознае со историјата на Македонија од митски времиња според времето на владеење на легендарните кралеви, кои биле наследени од династијата на Аргеадите.

²⁵ Марк Јунијан Јустин, *Филиповата историја*, Превод од латински јазик Љубинка Басотова, (Скопје: Патрија, 2000).

²⁶ Марк Јунијан Јустин (Marcus Junianus Justinus Frontinus; II в.) бил римски историчар за кој се смета дека живеел во III в. Науката не располага со податоци за неговиот личен живот. Неговото име единствено се споменува во контекстот на делото *Кратко изложување на Филиповата историја од Трог Помпеј*.

²⁷ „...па направив како една мала китка цвеќе, за да можат оние, коишто знаат грчки, да си припомнуват, а оние што не знаат, да имат од што да учат.“

Прегледот на историографски дела од античката литература објавени во македонската културна средина од XX век го завршуваме со објавата на списот *Белешки за Галската војна*²⁸ од Гај Јулиј Кајсар²⁹ во превод на класичните филолози Љубинка Басотова и Валериј Софронијевски според изворникот: Caius Iulius Caesar. *Bellum Gallicum* edidit A. Klotz edition minor Bibliotheca Teubneriana Lipsiae MCMXLII. Делото се карактеризира со наизменични смени на спокојниот тон којшто е карактеристичен за врвните книжевни описи на природата и културата со тревожните описи на општествените прилики, партиските поделености во општеството и воените дејствија кои дословно се предадени и во македонскиот превод. Во македонската периодика со студија посветена на државното и литературно дело на Кајсар се осврнува Мирослав Марковиќ.³⁰

Понудениот преглед на преводи на дела од античката историографија во Македонија во периодот 1945-2000 година покажува дека рецепцијата на овој литературен вид е поттикната од потребите на образовниот процес во делот на основното образование уште во текот на педесеттите години на минатиот век. Основна карактеристика на она што е преведено во овој период се сумира како превод од посредни јазици. Првите преводи на историски дела од критички изворници на некој од класичните јазици се јавуваат нешто подоцна, во текот на седумдесеттите години од минатиот век како резултат на усовршувањето на компетенциите на стручниот кадар во областа на усвојувањето на класичните јазици, пред сè на старогрчкиот. Треба да се одбележи дека не сè што е преведено во овој период е и објавено, особено затоа што осумдесеттите и дел од деведесеттите години се обележани со отсуство на преводи. Промена на ваквата состојба се случува кон крајот на деведесеттите години кога појавата на поизразен преведувачки бран на преводи од античката историографија на македонски јазик се објаснува со зголемениот интерес за историјата на античка Македонија во пери-

---

²⁸ Гај Јулиј Кајсар, *Белешки за галската војна*, Превод од латински јазик Љубинка Басотова и Валериј Софронијевски (Скопје: Три, 2000).

²⁹ Гај Јулиј Кајсар (Gaius Julius Caesar; 13.7.100 г. ст. е. – 15.3.44 г. ст. е.) бил римски историчар, оратор, политичар. Се здобил со одлично образование, најпрво во Рим, а потоа и на островот Родос. Неговата литературна дејност е мошне разнообразна. Таа се состои од стихови, драмско дело со наслов *Едип*. Кајсар се јавува како составувач зборник со сентенции. Автор е на патописот во кој го опишал својот поход во Шпанија насловен како *Пат (Iter)*. Сопствените стилистички принципи и филолошки знаења ги искажал во делото *За аналогичката (De analogia)*. Познат е и како собирач на писмата на Кикерон, а се јавува и како автор на дело посветено на астрономијата, кое е во врска со реформата на календарот што ја презел. Од целокупното творештво на Кајсар, до нас се сочувани неговите историски дела: *Записи за галската војна (Commentarii de bello Gallico)* и *Записи за граѓанската војна (Commentarii de bello civili)*.

³⁰ Мирослав Марковиќ, „Шта је Цезар заправо рекао прелазећи Рубикон?“. ЖА, год. II, бр.1, (1952). 53-64.

одот по осамостојувањето на Р. Македонија во 1991 година. Карактеристиките на постигната рецепција од овој период се однесуваат на објави на интегрални дела кои се одликуваат со висок степен на верност кон оригиналниот текст, придружени со богат експликативен апарат кој го овозможува нивното ползување и кај пошироката читателска публика. Во поглед на преведувачкиот ангажман на полето на историографската проза треба да се одбележи дејноста на следниве класични филолози: Анастас Таховски, Даница Чадиќовска, Љубинка Басотова, Весна Димовска-Јањатова, Војислав Сараќински, Маргарита Бузалковска-Алексова, Весна Калпаковска и Валериј Софронијевски.

Литература:

Необјавени извори

Архив на МАНУ, Фонд Анастас Ѓ. Таховски

Објавени извори

Aristotle. ed. R. Kassel, *Aristotle's Ars Poetica*. Oxford, Clarendon Press. 1966.

Diodori. *Bibliotheca Historica*, Vol 4-5. Diodorus Siculus. Immanuel Bekker. Ludwig Dindorf.

Friedrich Vogel. Kurt Theodor Fischer. in aedibus B. G. Teubneri. Leipzig. 1903-1906.

Монографии и статии

Аријан, *Александровата анабаза*, Превод од старогрчки Маргарита Бузалковска-Алексова. (Скопје: Патрија, 2000).

Гај Јулиј Кајсар, *Белешки за галската војна*, Превод од латински јазик Љубинка Басотова и Валериј Софронијевски (Скопје: Три, 2000).

Димовска-Јањатова Весна, „Слободата на говорот во делата на Такит и Светониј“, *Стремеж*. год. XLVI, бр. 5-6 (2000), 85-94.

Димовска-Јањатова Весна, „Такит за римската доблест“, *Стремеж* год. XLV, бр. 3-4 (1999), 23-26.

Квинт Куртиј Руф, *Историја на Александар Македонски*. Превод од латински Љубинка Басотова, (Скопје: Патрија, 1998).

Марк Јунијан Јустин, *Филиповата историја*, Превод од латински јазик Љубинка Басотова, (Скопје: Патрија, 2000).

Марковиќ Мирослав, „Шта је Цезар заправо рекао прелазећи Рубикон?“. *Жива Антика*, год. II, бр. 1 (1952), 53-64.

Плутарх, „Споредбени животописи. Александар“, Превел Анастас Таховски. *Историја*, бр. 1. (1973), 135-154.

- Такит, „Агрикола“, Превод од латински јазик Весна Димовска-Јањатова. *Стремеж*. год. XLV, бр.3-4, Прилеп (1999), 3-22.
- Такит, *Германија и Агрикола*. Превод од латински јазик, предговор и белешки, Весна Димовска-Јањатова и Војислав Чанчаревиќ (Скопје: Култура, 1999).
- Тит Ливиј, *Од основањето на градот Рим*. Превод од латински, предговор и белешки, Весна Калпаковска. (Скопје и Мелбурн: Матица македонска, 2000).
- Ќулавкова Ката, „Одредница Историја“ *Поимник на книжевната теорија*. гл. ред. Ката Ќулавкова. (Скопје: МАНУ, 2007). 224-225.
- Херодот, Плутарх, Тукидид, Тит Ливиј. „Историска читанка за стариот век.“ гл. ред. Тодор Шоптрајанов. (Скопје. Просветно дело, 1955).
- Херодот. *Херодотова Историја*. Превод Даница Чадиковска (Скопје: Зумпрес, 1998).
- Šašelj Marijeta. “Sententiae in the Agricola of Tacitus”. *Živa Antika*. God. XL, br. 1-2, Skopje (1990), 83-109.
- Šprelič Miran. “Topos embriogeneze pri Marku Avreliju in Justinu”. *Živa Antika*. 45/1-2, 1995. 383-392.

Dragan GJALEVSKI

Institute of National History – Skopje

AN OUTLINE OF BYZANTINE DIPLOMACY IN THE EASTERN ADRIATIC REGION (C. 867-1000)

Апстракт: *Статијата има за цел да прикаже опит преглед на византиската дипломатија во источниот Јадрански регион од средината на IX до почетокот на XI век. Дипломатијата било најважното средство со кое василевсот од Константинопол го распространувал своето политичко влијание и воспоставувал хегемонија како низ регионите кои претходно во минатото биле под влијание на Византиската Империја, така и вон овие граници. Во обид да ги остварат зацртаните политички цели, Византијците примениле голем број на различни средства: од употребата на парите и титулите, скапоцените подароци, историските факти, како и религијата, се до империската престолнина, Константинопол. Од постоечките извори и нивната сеопфатна анализа, може да се прикаже една општа слика за византиската дипломатска активност во источниот Јадрански регион. Политичките цели на империската власт, наметнување на политичката хегемонија на Словенските кнежевства и нивно придобивање за сојузници, биле во најголем дел успешни, но краткотрајни. Сепак, мора да се потенцира дека тоа не било поради некаква грешка од Византијците, туку поради самата природа на средновековната дипломатија која, за жал, ги присилувала повторно да преговараат не само со новиот владетел, туку понекогаш дури и со старите сојузници како резултат на некоја нова политичка констелација во регионот или директно странско мешање. И покрај неколкуте ситни неуспеси забележани во изворите, сепак, во целина, византиската дипломатија во источниот Јадрански регион од средината на IX до почетокот на XI век успеала, без разлика колку краткорочно тоа да било, да ги оствари своите политички цели: да ја наметне византиската хегемонија, да придобие сојузници и да создаде штит од лимитрофни – погранични клиент држави во источниот Јадрански регион.*

Клучни зборови: *Византиска империја, византиска дипломатија, словенски кнежевства, Хрватска, Србија, средновековен Балкан*

Around middle of the 9th century a period of change began in Byzantine foreign policy. Political events beyond Empire's borders, its internal demographic and economic recovery that become visible after long decades of struggle for survival, allowed the Byzantines to change from a completely defensive to a more offensive military stance. It is in this period that sources testify of a much stronger presence of the Byzantine government in the Adriatic and of an attempt to re-establish its influence and political supremacy throughout this region. This political process had its apogee in the first decades of the 11th century when on the throne in Constantinople was the most prominent ruler of the Macedonian dynasty, Basil II, whose reign is considered to be the *Belle Époque* of the Byzantine Empire. During this prolonged process of re-establishment of imperial hegemony in the Eastern Adriatic region the sources suggest that in order to accomplish this end the Byzantines relied on political means which fall into the domain of diplomacy, putting almost totally aside the use of their military assets. In that context, focus of this paper will be on this political aspect, that is, on the Byzantine diplomacy in Eastern Adriatic region between middle of the 9th and beginning of the 11th century and will include its general survey, analysis and systematization.

Political situation in Eastern Adriatic region around middle of the 9th century was not inclined towards the Byzantine policy of re-establishment of imperial influence and hegemony. Byzantine presence in these parts of the Balkans was almost symbolic. What remained of imperial possessions in this region after the catastrophic events in the 7th century were islands in the Adriatic Sea and a number of urban enclaves scattered along the coast, which in the 9th century firstly became a part of newly formed *archontate*, and then of *thema* Dalmatia.¹ Unlike the coastal region, interior of the Balkans was far from the reach of the imperial government. *De administrando imperio* reports that since the time of Heraclius this territory was inhabited by Slavic tribes who, due to inability of the Byzantine Empire to intervene militarily, ma-

¹ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Gyula Moravcsik and trans. Rommily J. H. Jenkins (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 1967), 29.49-63. For the Byzantine rule in Dalmatia see Јадран Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији* (Београд: САН, 1957), 46-86; Божић Ферјанчић, "Василије I и обнова византијске власти у IX веку", *Зборник Радова Византолошког Института* 36, Београд (1997): 17-18. About *thema* Dalmatia see Tibor Živković, "Uspenski's Taktikon and the Theme of Dalmatia", *Byzantina Symmeikta* 17, Athens (2005): 73-85. After the reign of Michael II Amorian (820-829), according to Mladen Ančić, "The Waning of the Empire: The Disintegration of Byzantine rule on the Eastern Adriatic in the 9th century", *Hortus artium medievalium* Vol.4, Zagreb (1998): 15-19; Neven Budak, "Croatia and Byzantium in the Tenth century. A Latin Member of the Byzantine Commonwealth", *Center, Province and Periphery in the Age of Constantine VII Porphyrogenetos, From De Ceremoniis to De Administrando Imperio*, ed. Niels Gaul, Volker Menze and Csanád Bálint, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz GmbH & Co.KG, 2018), 221, *thema* Dalmatia was cut off from Constantinople until the time of Basil I, but this direct Byzantine presence did not last long and at the beginning of the 10th century the connection with Constantinople was preserved only symbolic thru local dignitaries.

naged to form their own principalities. The westernmost principality on the Adriatic coast was Croatia.² On the East were the Serb principalities, known as Serbia, Dio-cleia, Terbounia, Zachlunia, as well as Paganian.³

Sources report that more intensified Byzantine diplomatic activity in the Eastern Adriatic region began around middle of the 9th century following the naval campaign of *patrikios* Nicetas Ooryphas against the Arabs.⁴ According to them, main reason was Christianisation, which was on initiative of both the local rulers and the imperial government. Author of *DAI* points out that Slavs in this region demanded not only to be baptized, but to become once again subjects of the Byzantine Empire, for which an envoy was specially sent.⁵ This same event, but somewhat more extensively, is reported by Theophanes Continuatus. According to him, the Byzantine Emperor, after hearing the appeal from the Slavic tribes that they prefer to find themselves under good authority, immediately sent some priests with the diplomatic envoy.⁶

Although it is indicated that the reason behind Byzantine involvement in the region was about ecclesiastical matters, propagation of Christianity and baptism of nonbelievers on their own request, this mission is, actually, only one of many that the imperial government conducted on order of the *basileus*, and their agenda was purely political.⁷ Actually, in Croatia the populace was baptized by 852 at the latest, although sources indicate that Christianity had already penetrated its ruling elite in 795,⁸ or

² *DAI*, 30.90-94.

³ According to *DAI*, 29.56-58, 63-68, their rulers, who had a title of *zhupan*, didn't recognize the supremacy of the *basileus* and were independent of him. For location of the Serbian principalities see *DAI*, 30.95-119. Author of *DAI*, 29.57, 32.151, also mentions Kanalites and the territory of Bosona, i.e. Bosnia. In Constantine Porphyrogenitus, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, ed. I. I. Reiskii (Bonnae, 1829), 691.11, Moravia is also mentioned. About the political situation in Dalmatia and the Balkans during first half of the 9th century, see Тибор Живковић, *Јужни Словени под византиском влашћу 600-1025* (Београд: Чигоја Штампа, 2007), 231-243; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier, A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 26-29; Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 134-139.

⁴ *DAI*, 29.88-101. Cf. Constantino Porfirogenito, *De thematibus*, ed. A. Pertusi (Citta del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952), 97. Cf. *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ed. I. Bekker (Bonnae 1838), 291.1-292.13.

⁵ *DAI*, 29.70-75.

⁶ *Theophanes Continuatus*, 291.1-292.6.

⁷ For ecclesiastical missions with "political agenda" sent by the *basileus* see Драган Ѓалевски, "Дипломатските аспекти на византиското мисионерство", *Византиската мисионерска дејност и европското наследство, Зборник на трудови од Четвртиот меѓународен симпозиум „Денови на Јустинијан I“, Скопје, 11-12 ноември, 2016*, уред. Митко Б. Панов (Скопје: Евро-Балкан, 2017), 72-80.

⁸ Alexis P. Vlasto, *The Entry of Slavs in to Christendom. An introduction to the Medieval History of the Slavs* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 189; Живковић, *Јужни Словени*, 232; Curta, *Southeastern Europe*, 139.

even earlier.⁹ For the Serbian principalities process of Christianisation had, probably same as in Croatia, begun much earlier than *DAI* and Theophanes Continuatus suggest, even before the reign of Michael II.¹⁰ The political situation in the Eastern Adriatic during middle of the 9th century also suggests that the Byzantine activity was not only ecclesiastical. Croatia recognized the supreme authority of the Frankish emperor,¹¹ but slowly switched its political allegiance towards Constantinople,¹² after the second campaign of *patrikios* Nicetas Ooryphas in the Adriatic.¹³ Concerning the Serbs, there were some attempt of intensified influence of the Roman papacy throughout their region in this period,¹⁴ but it was short-lived.¹⁵ In 870, before the Byzantine military

⁹ Tibor Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum. A lost Source* (Belgrade: Institute of History, 2012), 56-66, 201. See also Daniel Dzino, *Becoming Slav, becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* (Leiden: Brill NV, 2010), 201-208.

¹⁰ Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum*, 163-166, 179-180, 201.; Предрад Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I* (Београд: САНУ, 2014), 264-266, 277-285. According to Тибор Живковић, *Портрети владара раног средњег века. Од Властимира до Борућа* (Београд: Завод за уџбенике, 2006), 30, in the time of Vlastimir, Christianity was already established.

¹¹ *Византиски извори за историју народа Југославије Том II*, уред. Георгије Острогорски (Београд: САН, 1958), 16, n.26. On acceptance of Frankish hegemony see Dzino, *Becoming Slav, becoming Croat*, 177; Јадран Ферлуга, „Византиско царство и јужнословенски државе IX-X века“, *Зборник радова византолошког института* 13, Београд (1971): 77; Steven Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign* (Cambridge: The Cambridge University Press, 1995), 207. More on 9th century Croatia see Ivan Mužić, *Hrvatska povijest devetoga Stoljeća* (Split: Matica Hrvatska, 2007), 121-188.; Dzino, *Becoming Slav, becoming Croat*, 175-210; Neven Budak, „Croats between Franks and Byzantium“, *Hortus artium medievalium* Vol. 3, Zagreb (1997): 15-18.

¹² The acceptance of Byzantine political supremacy in Croatia occurred in 878. For more details about the political turmoil in Croatia during this period see Neven Budak, *Prva Stoljeća Hrvatske* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994), 25-26.; Mužić, *Hrvatska povijest devetoga Stoljeća*, 193; Ферлуга, „Византиско царство и јужнословенски државе“, 77, 80; Живковић, *Јужни Словени*, 244, 249-250; Curta, *Southeastern Europe*, 139-140. The Narentani of Paganian also recognised Byzantine hegemony, but was, like in the case of Croatia, only for a short period. See Живковић, *Јужни Словени*, 251; Runciman, *Emperor Romanus Lecapenus*, 212.

¹³ Mužić, *Hrvatska povijest devetoga Stoljeća*, 190-191; Budak, *Prva Stoljeća Hrvatske*, 23; Vlasto, *The Entry of Slavs*, 193; Tibor Živković, „On the Baptism of the Serbs and Croats in the time of Basil I (867-886)“, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2013, №.1, Sankt Petersburg (2013): 42.

¹⁴ Predrag Komatina, „The Church of Serbia at the Time of Cyrilo-Methodian Mission in Moravia“, *Cyriel and Methodius: Byzantium and the World of Slavs* (Thessaloniki: Thessprint A.E., 2015), 711-718; Srđan Pirivatrić, „The Serbs and the Overlapping Circles of Rome and Constantinople (7th to 16th Century)“, *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies: Plenary Papers, Belgrade, 22-27 August 2016*, ed. Smilja Marjanović-Dušanić (Belgrade: The Serbian National Committee of AIEB, 2017), 225-226.

¹⁵ Živković, „On the Baptism of the Serbs and Croats“: 45-46, 48, argues, in my opinion, rightfully that Basil I had an ecclesiastical policy towards the Serbian principalities, i.e. that he organized a Church of Serbia and Dioclea under the spiritual guidance of Constantinople.

campaign against the Arabs in Bari, where warriors from Slavic principalities participated, a mission was sent to Mutimir of Serbia, led by Neophytos and Nikolaos.¹⁶ Thus, if we exclude the statement of *DAI* and Theophanes Continuatus about Christianisation of the Serbs and Croats, and we add the clear and present Arab danger in South Adriatic Sea in this period, as well as the political and ecclesiastical influence of other centres of power in the Eastern Adriatic region, it can be assumed that the Byzantine activity was not aimed at achieving only the ends stated in these sources, but it had a multifaceted background. It was firstly secular, political and military, and then ecclesiastical.

That it was, actually, more about implementation of political interests and expansion of Byzantine influence, rather than baptism of nonbelievers or returning to the fold of those who had disavowed the Church,¹⁷ is indicated, except from the statement of Theophanes Continuatus and the current military and political situation in the region, by other facts presented in the sources. Emphasizing that the mission among Slavic principalities were led by imperial officials, while priests were perceived only as part of their escort, leads to the conclusion that secular politics had a priority. If purpose of the mission was just baptism and acceptance of Christianity then, like in other such cases, the missionaries would have been sent under the order of the Patriarch of Constantinople, not the *basileus*.¹⁸ Furthermore, bestowal and use of the title *archon* for Slavic potentates by the imperial government, instead of the local autochthonous *zhupan* or *ban*, suggests that, according to the Byzantine doctrine of “hierarchy of states”¹⁹ or “family of kinship”,²⁰ some political relations were established between the two parties.²¹ The term *κέλευσις*²² with which the author of *DAI* explains par-

¹⁶ Mission's end was probably about acquiring military assistance in the forthcoming campaign against the Arabs in Bari. See Ivan Dujčev, “Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle”, *Recueil de Travaux de l'Institut d'Etudes Byzantines* 7, Belgrade (1961), 56-57, and Живковић, *Портрети владара*, 40.

¹⁷ Živković, “On the Baptism of the Serbs and Croats”: 35-36.

¹⁸ Ѓалевски, “Дипломатските аспекти на византиското мисионерство”, 72-73.

¹⁹ George Ostrogorsky, “The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order”, *The Slavonic and East European Review* Vol. 35, No. 84, (1956): 1-14; André Grabar, “God and the ‘Family of Princes’ Presided Over by the Byzantine Emperor”, *The Expansion of Orthodox Europe: Byzantium, The Balkans and Russia*, ed. Jonathan Shepard (London: Routledge, 2016), 117-123.

²⁰ According to Evangelos Chrysos, “Byzantine diplomacy A.D. 300-800: means and ends”, *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot: Ashgate Publishing, 1992), 36-37, there is no evidence in the sources that family of kinship ever existed. However, Stelios Lampakis et al., *Byzantine diplomacy: A seminar*, tr. Norman Russell (Athens: National Printing House, 2007), 40-46, correctly argues that it was founded not on relations by blood but on imperial aulic titles.

²¹ *De Cerimoniis*, 679, gives whole list of titles that were intended exclusively for foreign rulers. One of these titles that indicated the political link between foreign potentates and *basileus* was the title of *archon*.

icipation of warriors from Slavic principalities in Byzantine campaigns against the Arabs in Southern Italy during the reign of Basil I,²³ and the list of addresses for foreign rulers and potentates in *De Cerimoniis* were the same terminology is used,²⁴ is an additional confirmation and evidence that the process of establishing diplomatic relations actually occurred, as well the end result from it.

The Byzantine Empire increased its interest for this part of the Balkans by the end of the 9th century when hostilities with Bulgaria were renewed. In an attempt to acquire as much political and strategic advantage in this military conflict, the Byzantines began a wider diplomatic activity among the Serbian principalities, mostly with Serbia, a neighbour of Bulgaria and in greatest danger from its expansionist policy. According to *DAI*, contact was made through Leo Rhabduchus, *strategos* of *thema* Dyrrachium.²⁵ Byzantine diplomatic activity was renewed in 913 when a new war with Bulgaria began, again through the same *strategos*.²⁶ Although in this case author of *DAI* made a merger of two different Byzantine missions sent to the Serbs,²⁷ yet it is a statement not only for the diplomatic activities conducted by the Byzantine envoys, but also for the political constellation in this part of the Balkans. The very contents of the sentence, as well as the words *δουλείας καὶ ὑποθέσεως* written in it, a term which indicates that established relations with the Byzantine Empire were not on a parity

²² *DAI*, 29.111. This is actually an official term which indicates an imperial order, a command, used only to those who were considered as client states, i.e. were obliged to give some kind of service. See Dean A. Miller, *Studies in Byzantine diplomacy: Sixth to Tenth centuries* (Ann Arbor: University Microfilms International, 1963), 157.

²³ *DAI*, 29.109-112. Cf. *Theophanes Continuatus*, 293.9-16. It seems these same Slavs, mentioned by *Theophanes Continuatus*, 306.3, and also John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, trans. John Wortley (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 151, were part of a military expedition that succeeded in 880 to bring back under Byzantine control a large number of towns and fortresses in Southern Italy previously conquered by the Arabs.

²⁴ According to *De Cerimoniis*, 691.8-11, the Byzantine Emperor sent commands, i.e. orders, (*κέλευσις*) to the *archons* of Croatia and Serbian principalities, not letters (*γράμματα*), like in the case of the Patzinaks, Rhos and the Turks (Hungarians). According to Ферјанчић, "Василије I": 26-28, this list was initially composed, probably, at the time of Leo VI (886-912) or in the last years of Basil I.

²⁵ *DAI*, 32.77-79.

²⁶ The Byzantine ambassador, *DAI*, 32.82-86, "...arrived in Paganía, which was at that time under the control of the *archon* of Serbia, in order to advice and confer with this same *archon* Peter upon some service and affair."

²⁷ As assumed by Живковић, *Јужни Словени*, 271-273, п.1397, it is unlikely that Leo Rhabduchus was *strategos* of *thema* Dyrrachium for 37 years. His mention in the letters of Leo Choerosphactes from 910 as a *magistros* and *logothete of the Drome* suggests that his mission in Serbia was probably between 894 and 896. *DAI*, 32.90-91, reports that this was "...when the battle of Achelo had taken place between the Romans and the Bulgarians."

basis, i.e. some level of political submission existed, suggests Serbia was seen as a client state by the imperial government.²⁸

Byzantine diplomacy intensified again in the second decade of the 10th century. Although sources do not go into details, however, they report that the Byzantines were actively involved and intervened in the internal power struggles in Serbia, as a result of Bulgarian military and diplomatic involvement. In that process they managed to win over the Serbian rulers who in this period of turmoil were hostile to the *basileus*, accepting thereto Byzantine political supremacy.²⁹ This is confirmed through a statement that Zacharias often sent envoys to Constantinople, as the *archons* who ruled before him.³⁰ Regarding Croatia, there is no direct indication for Byzantine diplomatic activity in this period, or that the Croats were openly supporting in any way the Byzantine cause in their conflict with Bulgaria. However, events in the sources suggest that some cooperation, probably, existed between them.³¹

Once situation in the Balkans had calmed down and a peace treaty was signed with the new Bulgarian ruler Peter, the Slavic principalities were no longer politically important to the Byzantine Empire as before. However, sources indicate that Zachlunia and Serbia in time of Michael and Tzeeslav/Chaslav accepted imperial supremacy and were beneficial to Byzantine foreign policy. For Michael, evidence of Byzantine diplomatic activity is his imperial title of *anthyptos* and *patrikios*, while reason for his usefulness was Arab military activity in the Adriatic.³² Regarding Chaslav,³³ it's the

---

²⁸ This is confirmed in *DAI*, 32.86-90, which reports that because of jealousy, Michael, *archon* of Zahlumia, informed Simeon that "...the emperor of the Romans was bribing *archon* Peter to take the Turks [Hungarians] with him and go upon Bulgaria." In fact, this is in some way a simplified explanation of the conclusions that arose from the meeting of the Byzantine envoy with the Serbian ruler, and also on the obligations that under the terms of the concluded agreement with the *basileus* Peter was obliged to provide them as an ally. The money previously mentioned by Michael which were given to Peter presented a diplomatic means that was needed to cover his military expenditure. This was normal Byzantine policy.

²⁹ *DAI*, 32, 100-111. Zaharias, according to *DAI*, 32.111-114, send to Constantinople heads of the Generals from the defeated Bulgarian army. This suggests that Serbia was Byzantine ally, probably a client state. For dating of these events, see Тибор Живковић, *Словени и Ромеји. Славизација на простору Србије од VI до XI века* (Београд: САНУ, 2000), 103.

³⁰ *DAI*, 32.115-116.

³¹ Budak, "Croatia and Byzantium in the Tenth Century", 217, 221. Giving a shelter to Serbian refugees who were Byzantine allies at that time, waging a war against Simeon of Bulgaria, both events attested in *DAI*, 32.119-120, 125, and peaceful cohabitation with the Byzantines in Dalmatia in this period leads to one such assumption.

³² For Michael's reign see Aleksandar Uzelac, "Prince Michael of Zahumlje – a Serbian Ally of tsar Simeon", *Emperor Symeon's of Bulgaria in the History of Europe's South-East: 100 Years from the Battle of Achelous*, ed. Angel Nikolov & Nikolay Kanev (Sofia: St Kliment Ohridski University Press, 2018), 236-245. He, according to Живковић, *Портрети владара*, 81, succeeded in 927 as a Byzantine ally to seize from the Arabs the town of Sipont in Southern Italy.

fact that his reign started with Byzantine political assistance which included a large financial subsidy,³⁴ and theory that he was fighting the Hungarians not only on his behalf, but also on that of the *basileus*.³⁵ In Croatia, we are informed that after the time of Držislav (around second half of the 10th century) their rulers “...were called kings of Croatia and Dalmatia...” and received royal insignia “...from Constantinople and were styled their eparchs and patricians”³⁶, which, in my opinion, is a clear evidence that some diplomatic activity existed.³⁷ Bestowment of a more influential title of *patrikios* instead of general title of *archon* for potentates in the Eastern Adriatic region suggests not only elevation in significance within the “family of kinship” and existing Byzantine aulic hierarchy,³⁸ but also a shift in Byzantine foreign policy and the already established political relations with the Empire, which in case of Zachlunia and Croatia became much closer.

Last example of Byzantine diplomacy in the Eastern Adriatic region during this period is with the Serbian principalities. A charter in the Monastery of Great Lavra of St. Athanasius on Mount Athos mentions that in the last decade of the 10th century, more precisely in 992/993, the Byzantine emperor was visited in his military camp by unnamed Serbian envoys.³⁹ That these ambassadors were actually a response to some

³³ *DAI*, 32.128-145.

³⁴ According to Miroslaw J. Leszka, “On the Reliability of Constantine Porphyrogenitus’ Account of the “Flight” of Prince Časlav from Bulgaria”, *Studia Ceranea* 6 (2016): 129-138, Časlav also recognized Bulgarian hegemony.

³⁵ Because Hungarians were calmed with rich gifts and a peace agreement with them was not concluded after their military incursion in Thrace during 934, the probability that they would attack the imperial territory again was high. But their next campaign in the Balkans according to *Theophanes Continuatus*, 422.20-423.7, and *Skylitzes*, 220-221, was nine years later, in 943. *Љетопис попа Дукљанина*, прев. Славко Мијушковић (Београд: Просвета, 1988), 118, reports about Časlav’s war in Srem against the Hungarians and the death he found in one of the battles. According to Живковић, *Портрети владара*, 68-71, and Живковић, *Јужни Словени*, 280, the reason for Hungarian passivity in the Balkans between 934 and 943 should be sought in Časlav’s military activities.

³⁶ Archdeacon Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*, Eds. Damir Karbić et al. (Budapest: Central European University Press, 2006), 61. This according to Budak, “Croatia and Byzantium in the Tenth Century”, 218, happened, most probably, before 976. See also Ančić, “The Waning of the Empire”: 20.

³⁷ For the political ends of the Byzantines see Budak, “Croatia and Byzantium in the Tenth Century”, 218-219.

³⁸ Lampakis et al., *Byzantine diplomacy*, 40-41, 45. For the position of *patrikios* in the Byzantine aulic hierarchy see John B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century: With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos* (London: Oxford University Press, 1911), 27-28.

³⁹ For the Serbian envoys sent in 992 to emperor Basil II see Георгије Острогорски, “Српско посланство цару Василију II”, *Византија и Словени* (Београд: Просвета, 1970), 147-158. Also Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 17. It is not known from where these envoys came. But because *Skylitzes*, 335, mentions that Vladimir, ruler of Dio-

previous diplomatic initiative of Basil II (976-1025) indication are the events that followed after their capture from Arabs near island of Lemnos. The way in which Basil reacted upon learning about the capture of these Serbian envoys and speed by which they were released (for this purpose a special official was sent),⁴⁰ as well as their direct departure to Basil's camp afterwards and not in Constantinople to wait there for his return,⁴¹ who was at that time in the vicinity of Thessalonika, indicates that he probably not only expected the arrival of these ambassadors but it appears that he also knew the purpose of their journey.⁴²

What is obvious is that there is an ample evidence of a continuous diplomatic activity of the Byzantine Empire in Eastern Adriatic region during this period. Nonetheless, for a more comprehensive analysis of the Byzantine diplomacy several questions need to be asked first. How did the Byzantines saw this region in relation to their own political interests? When diplomatic relations were established, or negotiations conducted, what was the position of the Byzantine government in correlation to the Slavic principalities? How were the diplomatic negotiations conducted? What political goals the Byzantine Empire wanted to achieve? What means were used during the diplomatic process, etc. All of these aspects, in fact, represent segments of a foreign policy that one state has. Regarding the Byzantine Empire, it had different foreign policy depending on a region, that is, it made a distinction between the Pontic Steppes, Caucasus, the Islamic World and Christian Europe.⁴³ But, it should be pointed out that the imperial government in this period also made distinction between mi-

---

cleia, who was "...a man of integrity, piece and virtue...", and in this period ruled with "...Tribalia and the nearer parts of Serbia...", it is most likely that the Serbian envoys were sent by him. This political supremacy of the prince of Diocleia is confirmed in *Љетопис попа Дукљанина*, 122-123, 125.

⁴⁰ Острогорски, "Српско посланство", 148.

⁴¹ If it was not expected for this envoy to arrive and be seen by the *basileus*, or didn't had a permit to enter the Byzantine Empire, they would wait long time, be confined, or even imprisoned. The Byzantines tried to protect their border as best as they could thru a network of control posts. See Krijnie N. Ciggaar, *Western travellers to Constantinople, The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations* (Leiden: E. J. Brill, 1996), 37-38. For examples of imprisonment of unexpected foreign potentates see *Совети и Раскази од Кекавмен*, прев. Ј. Белчовски (Скопје: Македоница, 2015), 269, 271. According to Nike Koutrakou, "Diplomacy and Espionage: their role in Byzantine Foreign Relations, 8th-10th Centuries", *Byzantine Warfare*, ed. John F. Haldon (London: Routledge, 2007), 534-536, 546, unexpected foreigners in Imperial lands were often seen by the Byzantine government as spies.

⁴² That envoys in the Middle Ages were mainly sent when some service was needed or asked of it, or one party was client of another party, see al Nu'man, tr. S. M. Stern, "An Embassy of the Byzantine emperor to the Fatimid Caliph al-Mu'izz", *Byzantion* 20, Bruxelles (1950): 247-248.

⁴³ Alexandar Kazhdan, "The Notion of Byzantine diplomacy", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot: Ashgate Publishing, 1992), 3-4; Jonathan Shepard, "Information, disinformation and delay in Byzantine diplomacy", *Byzantinische Forschungen* 10, Amsterdam (1985): 234.

cro-regions that were part of these larger territories, like Syria, Southern Italy and, in this case, the Eastern Adriatic, as well as amongst states or tribes that were located or lived in those same micro-regions.

As a result of the common Roman heritage, religion, and cultural background, Christian Europe, once part of ancient *orbis Romanus*, was perceived by the Byzantine government as *pars occidentalis* of its Empire, temporarily separated from its rule by unfortunate circumstances, making this region an integral part of the Byzantine sphere of interest, with its own specifics.⁴⁴ Knowing it had only limited resources, intention of the Byzantine government was not reconquest, like in the time of Justinian I (527-565), but that of a achieving political supremacy founded on legal grounds that the state was an uninterrupted continuation of the ancient Roman Empire, which *de facto* it was.⁴⁵ The goal of Byzantine foreign policy was maintaining ideological and political prestige of the *basileus* as direct heir to the Roman emperors and first sovereign amongst Europe's Christian rulers.⁴⁶ The same political interests were applicable for the Eastern Adriatic region, which was part of Christian Europe and thus of *orbis Romanus*.⁴⁷ However, Byzantine foreign policy towards this region differed. What the sources suggest is that here it was focused towards imposing direct political supremacy on the Slavic principalities and establishing closer kinship-type connection with a greater level of political disparity. The reason for this slight shift in Byzantine diplomacy was not only the size and might of the political entities in this region (they were not the Frankish Empire of other European kingdoms), but also the presence of imperial territories on their borders and the necessity to provide them with better security against foreign intrusions, be they Arabic, Frankish, Bulgar or Slavic.⁴⁸ The only way

⁴⁴ Donald M. Nicol, "The Byzantine Views of Western Europe", *Greek, Roman and Byzantine Studies* Vol. VIII, No 4 (1967): 319.

⁴⁵ Chrysos, "Byzantine diplomacy", 25; Hélène Ahrweiler, *L'ideologie politique de l'Empire Byzantin* (Paris: Presses Universitaires de France, 1975), 16; Ostrogorsky, "The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order", 5; *The Complete works of Liudprand of Cremona*, tr. Paolo Squatriti (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2007), 270, gives a testimonial that when it was needed the Byzantines emphasized in their diplomatic contacts the fact that their state was a legal political continuation of Rome.

⁴⁶ Lampsakis et al., *Byzantine diplomacy*, 42. Ahrweiler, *L'ideologie politique de l'Empire Byzantin*, 17; Ostrogorsky, "The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order", 5-7; Nicol, "The Byzantine Views", 316, 321. Invention and use of the title Emperor of Romans (βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων) from 812 is also an example of political disparity that the Byzantine Empire wanted to maintain with Western Europe.

⁴⁷ One indication is the statement of Porphyrogenitus in *DAI*, 29.14-16, 30.6-12, on situation in the Balkans where he points out and emphasize that before all the land from the Adriatic Sea to the Danube was under Roman rule.

⁴⁸ On the Byzantine politics in the Adriatic region see Jonathan Shepard, "Aspects of Byzantine attitudes and Policy towards the West in the Tenth and Eleventh Centuries", *Byzantium and the West c850-*

for the Byzantines to achieve these political ends was thru extrusion of any other political and military influence in the region and impose their own hegemony.

Regarding the position that Byzantine envoys had when diplomatic contacts with Slavic principalities were in the process of establishment, or in the negotiations afterwards, it can be noticed that they were not conducted between equal parties. This was a result of practical and ideological factors. From a practical point of view the Byzantine Empire was an actual maritime, military and economic superpower, while from ideological the state was presented internationally by its government and *élite* as an uninterrupted continuation of the ancient Rome which allowed its ruler, the *basileus*, to impose its claim on the highest political place in Christendom and former *Orbis Romanus*, and thus on a superior position in the diplomatic contacts that he established and conducted with states and potentates from that region. These major factors, actually, allowed the imperial government to perceive the Slavic principalities as political entities that were not on an equal level as the Byzantine Empire and to start its diplomatic contacts and negotiations from position of superiority.

Major problem in studying Byzantine diplomacy is to determine how the process of negotiation was actually conducted and what factors shaped and influenced the end result. Although there are preserved reports of Byzantine envoys and ambassadors who carried out these diplomatic matters, both abroad and in Constantinople, except for the chapter "On Envoys"⁴⁹ no theoretical handbook has come to us. Even this source is extremely general and obscure regarding this type of information and is not helpful in creating a more detailed guideline of how to conduct a negotiation overall. Due to the fact that the available sources are silent about the course of the diplomatic talks with the Slavic principalities, i.e. methods,⁵⁰ techniques and means that were used during this process, it is not possible to present a plausible hypothesis that would explain how they were conducted, or what assets (methods, techniques and means) were applied and how they were implemented, in order to achieve the desired result. Creating a general image about conducting negotiations through a procedure of mirroring other missions is incorrect, because the negotiation process and the factors that influence it apply to that mission only. What can be at least

---

c.1200, *Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford 30th March – 1st April 1984*, ed. J. D. Howard-Johnston (Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1988), 70-72.

⁴⁹ For a detailed analysis of the chapter *περί πρέσβεων* or "On Envoys" see Douglas Lee and Jonathan Shepard, "A Double Life: Placing the Peri Presbeon", *Byzantinoslavica* 52, Prague (1991), 15-29.

⁵⁰ For Byzantine version of carrot and a stick policy see Драган Ѓалевски, "Византиските дипломатски практики и пратениците од западните земји во X век", *Византија и наследството на Европа: поврзување на културите, Зборник на трудови од Третиот меѓународен научен симпозиум „Денови на Јустинијан I“, Скопје, 29-30 октомври, 2015*, уред. Митко Б. Панов (Скопје: Евро-Балкан, 2016), 31-38.

confirmed in this case is that the Byzantine ambassadors, probably, followed the general principles set forth in "On Envoys".

Byzantine diplomatic missions towards the Slavic principalities in Eastern Adriatic region can be divided into two categories: relational and extra-diplomatic.⁵¹ Although there is no evidence of any formal diplomacy used by the Byzantines,⁵² it probably existed. As relational diplomacy, missions sent in the time of Basil I can be pointed out, and as extra-diplomatic the ones of Leo Rhabduchus, although there is a high probability that this mission was at the same time relational, i.e. sent in order to remind the ruler of Serbia about his duties. What can be observed from the sources is that these relational missions were, probably, in the rank of full-size embassies, while the extra-diplomatic, for example the mission of *strategos* of Dyrrachium, were led by just one man. The relational and extra-diplomatic types of diplomatic activity were often overlapping,⁵³ an aspect that can be also noticed in case of the Serbian principalities. Once negotiations ended the Byzantines always regulated the established relations by concluding treaties.⁵⁴ The Slavic principalities probably did not present an exception to this principle, although this is not reported in the sources. Iberia, a state on the Byzantine eastern border, who had a similar rank in "family of kinship"⁵⁵, had a treaty signed.⁵⁶ Even negotiations with the Pechenegs ended with some kind of ratification.⁵⁷

Concerning the plausible content of the treaties or other agreements signed by the Slavic potentates, it can be assumed that they, at least for those concluded in time

⁵¹ Although Miller, *Studies in Byzantine diplomacy*, 64-65, suggest that the Byzantines send extra-diplomatic missions for "...either declaration, conduct, or continuation of war, or all the various measures taken to secure a cessation of arms once war has begun...", in my opinion this term can be, at least, applied to all other non-relational diplomatic activities that are part of the military sphere.

⁵² There is an evidence of formal diplomacy (diplomatic activity carried out on a yearly basis) in *DAI*, 32.115-116, but that applies to Serbian *archons* in the period between the two reigns of Zacharias.

⁵³ Miller, *Studies in Byzantine diplomacy*, 65.

⁵⁴ On the need to regulate relations with other states see Dean A. Miller, "Byzantine Treaties and Treaty-making: 500-1204", *Byzantinoslavica* 32, N°.1, Prague (1971): 56-76. For confirmation of this Byzantine policy, but also evidence that during diplomatic talks and negotiations the Byzantines referred, if needed, to past agreements and treaties, see Nicholas I Patriarch of Constantinople, *Letters*, ed. and trans. Leendert G. Westerink and Romilly J.H. Jenkins (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 1973), 4-7, 52-53. See also Jonathan Shepard, "Past and future in Middle Byzantine diplomacy: some preliminary observations", *Byzance et le monde extérieur, Contacts, relations, échanges: Actes de trois séances du XXe Congrès international des Études byzantines, Paris, 19-25 août 2001*, direction de M. Balard, É. Malamut, J.-M. Spieser (Paris: Sorbonne, 2005), 180-181, 185-187.

⁵⁵ *De Cerimoniis*, 687.16-18, 691.8-13.

⁵⁶ *DAI*, 45.104-118. See also Ферлуга, „Византиско царство и јужнословенски државе“: 92.

⁵⁷ In their case, according to *DAI*, 8.17, the treaties were ratified with their oath "zakana".

of Basil I, probably had political and military clause.⁵⁸ It is not known how they were ratified, which represent a normal conclusion of negotiations, because the sources are silent concerning this issue.⁵⁹ What was exactly agreed regarding the political matter is unknown,⁶⁰ except that after negotiations were concluded the Slavic principalities accepted Byzantine political supremacy and became client states, but not full-fledged vassals.⁶¹ What can be noted regarding their position as client states is that they were allied to the Byzantines and established close relations with the *basileus* as result of political and military obligation agreed in a treaty, but retained their independence, similar, in my opinion, to the *limitrophe* allies that existed on Byzantine borders until the end of the 7th century.⁶² Reason for this assumption is that, according to sources, the principalities had total freedom to self-appoint its rulers while the Byzantine emperor only approved and acknowledged them as *archons*, and thus the self-governing of the state.⁶³ Additionally, it was expected from them to give service (*δουλεία*)⁶⁴, i.e. military assistance, when needed and to provide security for the imperial territories on their borders, for which they received subsidies (at least at the time of Basil I) from the Byzantine Empire. It was never arranged to give tribute, or an imperial bureaucrat to have access in their internal affairs, not like some Armenian principalities on the Byzantine eastern border.⁶⁵ Lastly, in the official diplomatic correspondence these Slavic principalities received orders/commands from the *basileus* (as a result of the military obligation at least) which indicates existence of a much closer ties, both political and military, between the two parties.

Furthermore, sources suggest that there was no Byzantine intervention in internal affairs of the Slavic principalities, only when a treaty was breached, or some foreign hostile power, like Bulgaria, interfered. Also, sending envoys to Constantinople (like the Serbs have done) on a yearly basis between the end of the 9th and beginning of the 10th century indicates that Slavic potentates accepted the official correspondence of the imperial government and the term *κέλευσις*, and thus their political

---

⁵⁸ Miller, "Byzantine Treaties", 66-71.

⁵⁹ Ibid, 71-74.

⁶⁰ For possible content of the political clauses Miller, *Studies in Byzantine diplomacy*, 96-98.

⁶¹ About different types of client states and vassals see Miller, *Studies in Byzantine diplomacy*, 157-161.

⁶² Otto F. Winter, "Klientelkonige im romischen und byzantinischen Reich", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 2, Wien (1952): 42-50; Kazhdan, "The Notion of Byzantine diplomacy", 11-13, 18.

⁶³ According to *DAI*, 29.75-78, Basil I "...appointed for them archons whom they themselves approved and chose, from the family which they themselves loved and favored." Cf. *Theophanes Continuatus*, 292.7-9.

⁶⁴ Military aid was asked also from states or tribes that were not under a *κέλευσις*, like the Rhos. See *Повјест Минулих Љета*, прев. Ненад Косовић, (Београд: ИКП "Никола Пашин", 2003), 38.

⁶⁵ *DAI*, 44.45-46, 58-59, 63-64, 123-124.

subordination in relation to the Byzantine emperor. The assumption that these principalities only recognised some ideological, i.e. abstract, hegemony of the Byzantine Empire and not actual practicable supremacy shaped thru military and non-military means, as well as propaganda, is incorrect.⁶⁶ In fact, the whole political situation changed in favour of the Byzantine government when it made a “show of force” with its navy in the Adriatic. The negotiations that followed were conducted with the notion that the Slavic potentates had of actual Byzantine military and political, i.e. diplomatic, might. Moreover, Slavic principalities in the Eastern Adriatic region, same as the principalities in Southern Italy or in Transcaucasia, were within reach of the Byzantine army for another “show of force”, if it was required of course, and, in my opinion, they were fully aware of that possibility.

Unlike the political part of the treaty, there is a possibility to assume more accurately what were the military matters that were agreed. The sources suggest that the Byzantines achieved to acquire military service, i.e. alliance, from the Slavic principalities. The military aid could have been a strategic one, i.e. the ally acts independently of Byzantine expeditionary forces, and tactical, that is, in co-operation with the Byzantine army. In this context, several ways of direct military assistance that the Byzantine Empire received from their allies can be distinguished.⁶⁷ What is known from the sources is that military aid of a strategic type was probably requested by Chaslav and Peter, *archons* of Serbia, as well as from the unnamed envoys in 992, while tactical assistance was given to the Byzantine Empire from all Slavic principalities for a military campaign against the Arabs in Southern Italy in 870, and again in 880, where their troops operated as part of the Byzantine army.

What the Byzantines also requested from the Slavic principalities was to provide security for the imperial territories located on their borders. The money that, according to *DAI*, was given as a “payment” by the Dalmatian cities to Croatia and Serbian principalities during second half of the 9th century should be, most probably, observed in one such context, as a subsidy from the *basileus* to his *limitrophe* client state for providing a military service. Thus, cities from the northern part of Dalmatia paid, i.e. subsidised, Croatia 710 *nomismata* for this kind of service, while city of Ragusa paid, i.e. subsidised, 72 *nomismata* to Zachlunia and Terbounia, or 36 *nomismata*

---

⁶⁶ I don't agree with Ферлуга, „Византиско царство и јужнословенски државе“: 88-91, that the Slavic principalities recognized some vague ideological hegemony. Actually, once ideology is implemented on the field, in this case in international relations, and accepted by others, then it becomes the policy that is actually being practiced. Furthermore, if the Byzantine government had in written in its treaties the political relation with the other party, that, in fact, shifts it from the field of ideology and abstractness to that of Medieval political legality. It is entirely different matter whether one will respect the signed treaties and for how long. Breach of agreement was very common in the Medieval period.

⁶⁷ Miller, *Studies in Byzantine diplomacy*, 98, 104.

each. *DAI* reports that this matter was agreed thru a treaty (πάκτων).⁶⁸ The given sum is almost the same as the smallest annual (864) salary for a *strategos* of Western *themata*, and the difference in amount (82) is the actual pay that, according to the author of *DAI*, was granted to him by the Dalmatian cities afterwards.⁶⁹ Also, 72 *nomismata* is annual, or a half-year (36), pay for *komes*, a military commander of *bandon*, smallest unit in the Byzantine army of this period.

Byzantine envoys, as the source material indicates, aimed at achieving two types of political ends: general long-term and specific short-term objectives. The specific short-term objectives were acquiring the Slavic principalities as allies in a conflict that at one moment raged on or near the Balkans, a war in which the Empire was involved, or to provide security for imperial territories that were located on their borders. The general objective was more straightforward. It was aimed at increasing Byzantine political influence and imposing hegemony in the Eastern Adriatic region. Almost always, when the diplomatic negotiations were concluded, the short-term objectives were an integral part of the general long-term political end.⁷⁰

Sources gives scant information about the composition of Byzantine envoys sent to the Slavic principalities. Most of their names are not reported, except in the case of the embassy that was sent to Serbia in 870 and the *strategos* of *thema* Dyrrachium. Possibly the reason why most of the envoys are unknown is because, apparently, there was no written mission report in the imperial archives from where the chroniclers could extract any data.⁷¹ However, there is also a probability that there was no need for it due to the fact that the envoys were sent personally by the *basileus*, or by order of the council in charge of sending embassies abroad that was, it seems, led by the *logothete of the Drome* as a chief advisor,⁷² upon a prior approval from the Byzantine emperor. Thus, no report should have been written because, in my opinion,

⁶⁸ *DAI*, 30.123-142. Byzantines used this term, or probably just the author of *DAI*, instead of *σπόνδας* to indicate, in my opinion, a treaty when one or both sides agreed and obliged to give some kind of service/tribute.

⁶⁹ According to *De Cerimoniis*, 697.10-17, the *stratego*i from the Western provinces received salary from their own *themata*, not from Constantinople.

⁷⁰ One such example that shows how the short-term was part of a general long-term objective gives Nicholas I, *Letters*, 486-487, who sent to the ruler of Abasgia, a client state at that time, a letter where he asked of him that "...in accordance with the imperial requirement and declaration..., be steadfast in your readiness to fight with us [against Bulgaria] and, if need be, you will as a grateful friend certainly do what is asked of you."

⁷¹ Why some diplomatic missions were archived see Jonathan Shepard, "Imperial Information and Ignorance: a discrepancy", *Byzantinoslavica* 56, Prague (1995): 114-115.

⁷² Dean A. Miller, "The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period", *Byzantion* 36, Bruxelles (1966): 461, 463-464, 467-468; Rodolphe Guiland, "Les Logothetes: Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantine", *Revue des Etudes Byzantine* 29, Paris (1971): 33-38.

the outcome of the mission was then delivered orally before the Emperor or that same council. On the other hand, the reason why we know the name and the imperial title of *strategos* of *thema* Dyrrachium is because he had, possibly, received his order for a diplomatic mission among the Serbs in writing from Constantinople and sent the achieved result back to the City through letter that was latter archived and, it seems, available to the author of *DAI*.⁷³

What is also pointed out in the sources is that Byzantine embassies were led by both civilian and military officials. Although it is assumed otherwise, the same source material, however, points to existence of certain framework in this period which the imperial government followed in regard to what type of official for what kind of mission should be sent, a framework that can be noticed it has been used in relation to other states or nations.⁷⁴ According to this practice, military officials were sent regarding military affairs, such as signing a military alliance or when, probably, a joint military action was planned,⁷⁵ although members of the elite from border regions could also be appointed for that purpose.⁷⁶ Reason for this appears to be in their competence to successfully negotiate military details.⁷⁷ If it was mission of political nature, as they were during the diplomatic initiative of Basil I, the envoys were led by civil officials who, in turn, were much more skilled in concluding treaties of this kind. In the period between middle of the 9th and beginning of the 10th century a large part of these embassies was led by church officials, but in the case of the Slavic principalities sources testify otherwise.⁷⁸

Status and importance of these ambassadors in the Empire itself are not known to us, except in the case of Leo Rhabduchus, *strategos* of Dyrrachium, who also had a title of *prōtospatharios*.⁷⁹ As for the title, it was not one of the highest, but was one of

---

⁷³ Same as in the case of Leo Symbatike's mission, *protospatharios* and *archon* of Cyprus, which was recorded in *De Cerimoniis*, 657.7-12. For other similar situations see Shepard, "Imperial Information and Ignorance": 113-114.

⁷⁴ Драган Ѓалевски, „Црковните претставници во византиската дипломатија на Балканот во текот на X век“, *Гласник на Институтот за национална историја* 57, бр.1-2, Скопје (2013): 49-59.

⁷⁵ Such was the case with the mission of Leo Rhabduchus, or of John Bogas, *strategos* of Cherson, to the Patzinaks (Pechenegs). See *Theophanes Continuatus*, 387.2-7, and *Skylitzes*, 196.

⁷⁶ One example is the dispatch of Kalokyros to Spendoslav (Svyatoslav), ruler of the Rhos. See *The History of Leo the Deacon*, trans. Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 2005), IV.6. According to *Skylitzes*, 265, he was a son of the *proteuon* of Cherson.

⁷⁷ Ѓалевски, „Црковните претставници“: 57-58.

⁷⁸ Nikola Mystikos, the Patriarch of Constantinople, in his letters to Simeon points out on several occasions that a church clergy or monks were sent as official emissaries of the *basileus* to the ruler of Bulgaria. See Nicholas I, *Letters*, 127-129, 153, 193. The use of church officials as negotiators is also noted in the works of *Theophanes Continuatus*, 413.1-2, and *Skylitzes*, 215, 293.

⁷⁹ *DAI*, 32.82-83.

the most often awarded aulic titles in the imperial hierarchy of this period. However, we do not know whether sending an ambassador with a title of *prōtopatharios* was a normal state of affairs in relation to diplomatic missions, at least as far as the Slavic principalities are concerned, because sources report that as imperial envoys were also sent members of the imperial elite who were *magistros* and *patrikios* or had some other lower title.⁸⁰

Regarding the diplomatic means that were used, sources report that Byzantines relied mostly on two, which were pride of *Rhomaioi*: titles and money.⁸¹ Of these, only titles are explicitly confirmed that were used by the imperial government during its diplomatic activity. At first, the rulers of Slavic principalities were endowed with a general title of *archon*,⁸² but later they were given strictly designated titles from the Byzantine aulic hierarchy.⁸³ Indication of this change in the Byzantine diplomacy is when Michael, *archon* of Zachlunia, was bestowed with high imperial title of *anthy-patos* and *patrikios*. After middle of the 10th century kings of Croatia also received the title of *patrikios*.⁸⁴ But it must be noted that although this title points to a much closer political relation with the Byzantine emperor it did not have the same political ties, i.e. closeness, like the title of *kouropalatēs* that potentates from Transcaucasia held.⁸⁵ While foreign dignitaries who were bestowed with a title of *kouropalatēs* were, actually, seen as part of the imperial court, the inner circle of officials of the *basileus*, bearer of *patrikios* could be viewed more as a member of his so-called “political family”, a foreign colleague, but with lower political dignity.⁸⁶

---

⁸⁰ Miller, *Studies in Byzantine diplomacy*, 47-63.

⁸¹ Михаил Псел, *Хроника*, уред. Војислав Д. Никчевић (Подгорица: ЦИД, 2000), VI.29, notes that only “... two things maintain the hegemony of the Romans. Our system of honorary titles and money.”

⁸² *De Cerimoniis*, 691.8-11.

⁸³ The political objective that the imperial government wanted to achieve by giving such titles to foreigners was multiple: to bring the individual or the nation (if the holder of the title was their ruler) in the “family of kinship” while tying it in a kind of political relationship of dependency and subordination to the emperor; to flatter his vanity through prestige that he would receive in eyes of other rulers or his subordinates because of the political connection and closeness with the Empire; to stop its aggressive intentions, if there were any, through political influence or financial compensation which was derived from the salary (*ρόγα*) that was paid to the holder of a title annually; to emphasize to others the position that the ruler and his people had in the “family of kinship”, and therefore the importance they had for the Byzantine Empire; and, to establish a political network of allies and client states around its borders which, in accordance with the needs of the Empire and the concluded agreements, would come, if necessary, to the aid of the Byzantine emperor.

⁸⁴ For the title of *patrikios* see Bury, *The Imperial Administrative System*, 28-29.

⁸⁵ *Ibid*, 33-35.

⁸⁶ About the policy of conferring foreign independent rulers with the title of *patrikios* see Lampakis et al., *Byzantine diplomacy*, 43, 45-46.

Unlike titles, money as a means of diplomacy is not directly mentioned in the sources. Often, they were conferred by the Byzantines to impress foreign rulers about the benevolence and generosity of the *basileus*. As it was already noted, money was given to the Slavic principalities for providing security in Dalmatia during the reign of Basil I and probably afterwards. It should be mentioned that the Byzantine Empire had a policy to pay off, or subsidize, the military expenses of its allies, be they client states or not.⁸⁷ Also, the indication in the sources that Chaslav, *archon* of Serbia, was endowed "...with rich gifts..."⁸⁸ leads to the assumption that, probably, some of those gifts was money.

Just like money, other gifts that were bestowed by the *basileus* during ratification of an agreement, or afterwards, are not directly witnessed in the sources. However, these same sources indirectly report that the imperial government had them endowed, at least, to some rulers of the Slavic principalities, for example Michael of Zachlunia and the Croatian kings after the reign of Držislav, who held the title of *patrikios*. In their case, these other gifts were honorary garments. The reason for such an assumption is reflected in the fact that, along with some imperial titles, clothing was given that were made of specific textiles and had unique insignia, a kind of status symbol indicating to others what honorific title the wearer of the garment had.⁸⁹ Michael of Zachlunia and kings of Croatia were surely bestowed by the Byzantines with *scaramangion*, a tunic with embroidery made from a highly sought textile, as well as purple *sagion*, a honorific cloak intended for the bearer of this aulic title.⁹⁰

In order to achieve the planned military and political ends, or to emphasize their demands and to confirm them as legally legitimate, the Byzantine envoys knew during diplomatic talks or negotiations with other nations and states to use the events from the near or distant past, i.e. history and historical facts.⁹¹ As far as Slavic princi-

⁸⁷ The Rhos ruler Spendoslav (Svyatoslav) who according to *Leo the Deacon*, IV.6, received 15 *kentenaria* of gold as compensation for military aid in the war against Bulgaria. According to *DAI*, 43.115-118, *archons* in the area of Iberia and Armenia, who similarly accepted the Byzantine supremacy, and were under a *κέλευσις*, also received monetary endowments.

⁸⁸ *DAI*, 32.141.

⁸⁹ *Liudprand of Cremona*, 201. About the role of textile in Byzantine diplomacy see Franziska E. Shlosser, "Weaving a Precious Web: The Use of Textiles in Diplomacy", *Byzantinoslavica* 63, Prague (2005): 48-49; Anna Muthesius, "Silken diplomacy", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot: Ashgate Publishing, 1992), 237-248.

⁹⁰ *De Cerimoniis*, 251.1-2, 254.20. About the clothes of the *patrikios* see Elisabeth Piltz, "Middle Byzantine Court Costume", ed. Henry Maguire, *Byzantine Court Culture from 829 to 1204* (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 1997), 45; Jeniffer L. Ball, *Byzantine dress: representations of secular dress in eight to twelve centuries painting* (New York: Palgrave Macmillan, 2005), 43.

⁹¹ More details on the use of the past and historical events in Byzantine diplomacy in Shepard, "Past and future in Middle Byzantine diplomacy", 171-194; Jonathan Shepard, "The Uses of 'History' in Byzan-

palities are concerned, their use are, same as money, not explicitly attested in the sources. However, if we take into account the narration in *DAI* regarding the history of Dalmatia (the perception presented by the author is that the Byzantines saw this territory as an integral part of their state which was only temporarily out of their control) and usage of historical facts in the negotiations with Bulgaria, or with Liutprand of Cremona,⁹² it can be assumed that they were, actually, an important diplomatic means for the Byzantine government during this period.

Another diplomatic means that was used during negotiations with the Slavic principalities was imperial prestige.⁹³ First segment through which the imperial government publicly manifested its own supremacy was the perception of the symbolic value that Constantinople had in the eyes of ordinary medieval man, both Byzantine and other nations alike.⁹⁴ Byzantines were fully aware of the exceptionally strong impression that their Imperial city left on foreigners, as pointed out by the author of "On Envoys". Other aspect of this prestige were imperial ceremonies.⁹⁵ They seem to have directly affected only Zacharias, the son of the Serbian ruler Pribeslav, for whom the sources report that resided for a long time in Constantinople, probably was even born

---

tine Diplomacy: Observations and Comparisons", *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian. Chrysostomides*, eds. C. Dendrinos et al., (Aldershot: Ashgate Publishing, 2003), 91-115.

⁹² For uses of history during the Byzantine-Bulgarian conflict see Nicholas I, *Letters*, 33-35, 71. History was also obligatory in relations with the Western countries, as noted *Liudprand of Cremona*, 270, as well as during protocolary diplomatic missions sent to the Abbasid Caliphate and other Islamic states.

⁹³ Established as a result of several factors, it gave to the Byzantines a significant advantage in international relations, especially noticeable when trying to set their own position in relation to foreign rulers and other influential potentates with whom it came into contact. The imperial prestige was actually a result of the foreigners' perception of the abundance and splendor of the Empire in relation to its own state, and also to other nations from its closer and more distant surroundings. Liutprand of Cremona reports in *Liudprand of Cremona*, 50, that the Byzantines "...surpass all these [neighboring] peoples in wealth as they do also in wisdom."

⁹⁴ See Averill Cameron, *The Byzantines*, (Oxford: Blackwell Publishing, 2006), 65. For the Slavic tribes from the Balkans, the Bulgarians, as well as for the Russians, it was *Tzargrad*, while among the Scandinavian people it was known as *Miklagard*, *Mikligardr* or *Micklegarth*, the "great city" immensely admired in the sagas by the people. See Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, (Massachusetts: The Belknap Press, 2009), 125.

⁹⁵ They represented a significant ideological and propaganda tool in the hands of the Byzantine Emperor, where through the visual presentation of his own political and military power tried to pacify the aggressiveness of his neighbors and more distant nations. That this was main purpose of the ceremonies indicates Porphyrogenitus in *De Cerimoniis*, 3.3-4.1, according to whom "...through praiseworthy ceremonial the imperial rule appears more beautiful and acquires more nobility and so is a cause of wonder to both foreigners and our own people."

there,⁹⁶ and it can with some certainty be assumed that during all those years living there he attended the ceremonies held in the Great Palace and throughout the city. That imperial prestige, as well as everything that came from it, had a strong influence on him⁹⁷ and on his policy to accept Byzantine supremacy is clearly indicated in *DAI*.⁹⁸ Therefore, it cannot be excluded that one of the reasons behind Zacharias political decision was, in fact, the influence that Constantinople and imperial ceremonies had on him,⁹⁹ as well as the knowledge of possible political and financial benefits if he maintained closer political ties with the *basileus*.¹⁰⁰

From all that was previously stated, a general picture of Byzantine diplomatic activity towards the Slavic principalities can be presented. Political objectives that were set, imposing political supremacy, acquiring them as allies and providing security for the imperial territories in the region were mostly successfully implemented but usually short-lived. However, it must be emphasized that this was not due to a failure by the Byzantines, but because of the very nature of medieval diplomacy that, unfortunately, forced them to renegotiate the political relations not only with a new ruler, but sometimes even with the old ally as a result of some new political constellation in the region or direct foreign involvement. During this process of negotiation and renegotiation the imperial government used all the means that it could and thought were necessary at the moment to realize its goals. Despite few minor setbacks, overall, the Byzantine diplomacy from middle of the 9th till beginning of the 11th century has succeeded, no matter how short-term it was, to achieve its political ends: to impose imperial hegemony, acquire allies and create a barrier of *limitrophe* client states in the Eastern Adriatic region.

---

⁹⁶ For Zacharias long-term stay in Constantinople see *DAI*, 32.100-104. According to Димитриј Оболенски, *Византијски Комонвелт* (Београд: Просвета, 1996), 138, Zacharias was educated there. More details about Zacharias in Живковић, *Портрети владара*, 58-60.

⁹⁷ This is also pointed out by Живковић, *Портрети владара*, 62-63.

⁹⁸ *DAI*, 32.108-111.

⁹⁹ Regarding imperial hospitality to foreign potentates who resided for a long time in Constantinople see Jonathan Shepard, "Manners maketh Romans? Young barbarians at the emperor's court", *Byzantine style, Religion and Civilization*, ed. Elizabeth Jeffreys (Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 135-152.

¹⁰⁰ See Jonathan Shepard, "Byzantine diplomacy, A.D. 800-1204: means and ends", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, ed. J. Shepard and S. Franklin (Aldershot: Ashgate Publishing, 1992), 49-51, 54, 59.

Литература:

Primary Sources

- Archdeacon Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*. Editors Damir Karbić et al. Budapest: Central European University Press, 2006.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*. Edited by Gyula Moravcsik and translated by Romilly J. H. Jenkins. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 1967.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*. Edited by I. I. Reiskii. Bonnae 1829.
- Constantino Porfirogenito, *De thematibus*. Edited by A. Pertusi. Citta del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticano, 1952.
- John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*. Translated by John Wortley. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Nicholas I Patriarch of Constantinople, *Letters*. Edited and translated by Leendert G. Westerink and Romilly J. H. Jenkins. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 1973.
- The Complete works of Liudprand of Cremona*. Translated by Paolo Squatriti. Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2007.
- The History of Leo the Deacon*. Translated by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan. Washington D.C. 2005.
- Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*. Edited by I. Bekker. Bonnae 1838.
- Љетопис попа Дукљанина. Превод Славко Мијушковић, Београд: Просвета, 1988. (*Ljetopis popa Duljanina*. Prevod Slavko Mijušković, Beograd 1988.)
- Михаил Псел, *Хроника*. Уредник Војислав Д. Никчевић. Подгорица: ЦИД, 2000. (Michail Psel, *Hronika*. Urednik Vojislav D. Nikčević. Podgorica: CID, 2000.)
- Повијест Минулих Љета*. Превод Ненад Косовић. Београд: ИКП “Никола Пашић”, 2003. (Povijest Minulih Ljeta. Prevod Nenad Kosović. Beograd: IKP “Nikola Pašić”, 2003.)
- Совети и Раскази од Кекавмен*. Превод Јован Белчовски. Скопје: Македоника литера, 2015 (Soveti i raskazi od Kekavmen. Prevod Jovan Belčovski. Skopje: Makedonika litera, 2015)

Secondary Sources

- Ahrweiler Hélène. *L'ideologie politique de l'Empire Byzantin* (Paris: Presses Universitaires de France, 1975).
- Ball L. Jennifer. *Byzantine dress: representations of secular dress in eight to twelve centuries painting* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).
- Budak Neven. “Croatia and Byzantium in the Tenth century. A Latin Member of the Byzantine Commonwealth”. In *Center, Province and Periphery in the Age of Constantine VII Porphyrogenetos, From De Ceremoniis to De Administrando Imperio*. Edited by Niels Gaul, Volker Menze and Csanád Bálint (Wiesbaden: Otto Harrassowitz GmbH & Co.KG, 2018), 211-222.

- Budak Neven. *Prva Stoljeća Hrvatske* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994).
- Bury B. John. *The Imperial Administrative System in the Ninth Century: With a Revised Text of the Kleitorologion of Philotheos* (London: Oxford University Press, 1911).
- Cameron Averill. *The Byzantines* (Oxford: Blackwell Publishing, 2006).
- Chrysos Evangelos. "Byzantine diplomacy A.D. 300-800: means and ends", In *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*. Edited by Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot: Ashgate Publishing, 1992), 25-39.
- Ciggaar N. Krijnie. *Western travellers to Constantinople, The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations* (Leiden: E. J. Brill, 1996).
- Curta Florin. *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).
- Dujčev Ivan. "Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle", *Recueil de Travaux de l'Institut d'Etudes Byzantines* 7 (1961), 53-60.
- Dzino Daniel. *Becoming Slav, becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* (Leiden: Brill NV, 2010).
- Grabar André. "God and the 'Family of Princes' Presided Over by the Byzantine Emperor", In *The Expansion of Orthodox Europe: Byzantium, The Balkans and Russia*. Edited by Jonathan Shepard (London: Routledge, 2016), 117-123.
- Guilland Rodolphe. "Les Logothetes: Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantine", *Revue des Etudes Byzantine* 29 (1971), 5-115.
- Kazhdan Alexander. "The Notion of Byzantine diplomacy", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*. Edited by Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot: Ashgate Publishing, 1992), 3-21.
- Komatina Predrag. "The Church of Serbia at the Time of Cyrilo-Methodian Mission in Moravia", *Cyril and Methodius: Byzantium and the World of Slavs* (Thessaloniki, 2015), 711-718.
- Koutrakou Nike. "Diplomacy and Espionage: their role in Byzantine Foreign Relations, 8th-10th Centuries", *Byzantine Warfare*. Edited by John F. Haldon (London: Routledge, 2007), 529-548.
- Lampakis Stelios, et al., *Byzantine diplomacy: A seminar*. Translated by Norman Russell (Athens: National Printing House, 2007).
- Lee Douglas and Jonathan Shepard. "A Double Life: Placing the Peri Presbeon", *Byzantinoslavica* 52 (1991), 15-39.
- Leszka J. Mirosław. "On the Reliability of Constantine Porphyrogenitus' Account of the 'Flight' of Prince Časlav from Bulgaria". *Studia Ceranea* 6, (2016), 129-138.
- Luttwak N. Edward. *The Grand Strategy of the Byzantine Empire* (Massachusetts: The Belknap Press, 2009).
- Miller A. Dean. *Studies in Byzantine diplomacy: sixth to tenth centuries* (Ann Arbor: University Microfilms International, 1963).
- Miller A. Dean., "Byzantine Treaties and Treaty-making: 500-1204", *Byzantinoslavica* 32, N°.1. (1971), 56-76.

- Miller A. Dean., "The Logothete of the Drome in the Middle Byzantine Period", *Byzantion* 36. (1966), 438-470.
- Muthesius Anna. "Silken diplomacy", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*. Edited by Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot: Ashgate Publishing, 1992), 237-248.
- Mužić Ivan. *Hrvatska povijest devetoga Stoljeća* (Split: Matica Hrvatska, 2007).
- Nicol M. Donald. "The Byzantine View of Western Europe", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, Vol. VIII, № 4. (1967), 315-339.
- Ostrogorsky George. "The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 35, №. 84. (1956), 1-14.
- Piltz Elisabeth. "Middle Byzantine Court Costume", *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*. Edited by Henry Maguire (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 1997), 39-51.
- Pirivatrić Srdan. "The Serbs and the Overlapping Authorities of Rome and Constantinople (7th to 16th Century)", *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016* (Belgrade: The Serbian National Committee of AIEB, 2017), 223-240.
- Runciman Steven. *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign* (Cambridge: The Cambridge University Press, 1995).
- Shepard Jonathan. "Aspects of Byzantine attitudes and Policy towards the West in the Tenth and Eleventh Centuries", *Byzantium and the West c850-c.1200, Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford 30th March – 1st April 1984*. Edited by J.D. Howard-Johnston (Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1988), 67-118.
- Shepard Jonathan. "Byzantine diplomacy, A.D. 800-1204: means and ends", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*. Edited by Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot: Ashgate Publishing, 1992), 41-71.
- Shepard Jonathan. "Imperial Information and Ignorance: a discrepancy", *Byzantinoslavica* 56 (1995), 107-116.
- Shepard Jonathan. "Information, disinformation and delay in Byzantine diplomacy", *Byzantinische Forschungen* 10 (1985), 233-293.
- Shepard Jonathan. "Manners maketh Romans? Young barbarians at the emperor's court", *Byzantine style, Religion and Civilization*. Edited by Elizabeth Jeffreys (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 135-158.
- Shepard Jonathan. "Past and future in Middle Byzantine diplomacy: some preliminary observations", *Byzance et le monde extérieur, Contacts, relations, échanges: Actes de trois séances du XXe Congrès international des Études byzantines, Paris, 19-25 août 2001*. Direction de M. Balard, É. Malamut, J.-M. Spieser (Paris: Sorbonne, 2005), 171-191.
- Shepard Jonathan. "The Uses of 'History' in Byzantine Diplomacy: Observations and Comparisons", *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian. Chrysostomides*. Edited by C. Dendrinos et al (Aldershot: Ashgate Publishing, 2003), 91-116.

- Shlosser E. Franziska. "Weaving a Precious Web: The Use of Textiles in Diplomacy", *Byzantinoslavica* 63 (2005), 45-52.
- Stephenson Paul. *Byzantium's Balkan Frontier, A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).
- Stephenson Paul. *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Stern S. M., "An Embassy of the Byzantine emperor to the Fatimid Caliph al-Mu'izz", *Byzantion* 20 (1950), 239-258.
- Uzelac Aleksandar. "Prince Michael of Zahumlje – a Serbian Ally of tsar Simeon", *Emperor Simeon's of Bulgaria in the History of Europe's South-East: 1100 Years from the Battle of Achelous*. Edited by Angel Nikolov & Nikolay Kanev (Sofia: St Kliment Ohridski University Press, 2018), 236-245.
- Vlasto P. Alexis. *The Entry of Slavs in to Christendom. An introduction to the Medieval History of the Slavs* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970),
- Winter F. Otto. "Klientelkönige im römischen und byzantinischen Reich", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 2 (1952), 35-50.
- Živković Tibor. "On the Baptism of the Serbs and Croats in the time of Basil I (867-886)", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2013 №.1 (2013), 33-53.
- Živković Tibor. "Uspenski's Taktikon and the Theme of Dalmatia", *Byzantina Symmeikta* 17. (2005), 49-85.
- Živković Tibor. *De Conversione Croatorum et Serborum. A lost Source* (Belgrade: Institute of History, 2012).
- Ѓалевски Драган, "Црковните претставници во византиската дипломатија на Балканот во текот на X век", Гласник на Институтот за национална историја 57, бр.1-2. Скопје (2013) (Gjalevski Dragan. "Crkovnite pretstavnici vo vizantiskata diplomatija na Balkanot vo tekot na X vek", *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 57, №.1-2. Skopje (2013)), 49-59.
- Ѓалевски Драган, "Византиските дипломатски практики и пратениците од западните земји во X век", *Византија и наследството на Европа: поврзување на културите*, Зборник на трудови од Третиот меѓународен научен симпозиум „Денови на Јустинијан I“, Скопје, 29-30 октомври, 2015. Уредник Митко Б. Панов. Скопје: Евро-Балкан, 2016 (Gjalevski Dragan. "Vizantiskite diplomatski praktiki i pratenicite od zapadnite zemji vo X vek", *Vizantija i nasledството na Evropa: povrзуvanje na kulturite, Zbornik na trudovi od Tretiot međunaroden naučen simpozium "Denovi na Justinijan I"*, Skopje, 29-30 oktombri, 2015. Urednik Mitko B. Panov. Skopje: Euro-Balkan, 2016), 29-39.
- Ѓалевски Драган. "Дипломатските аспекти на византиското мисионерство", *Византиската мисионерска дејност и европското наследство*, Зборник на трудови од Четвртиот меѓународен симпозиум „Денови на Јустинијан I“, Скопје, 11-12 ноември, 2016. Уредник. Митко Б. Панов. Скопје: Евро-Балкан, 2017 (Gjalevski Dragan. "Diplomatskite aspekti na vizantiskoto misionerstvo", *Vizantiskata misionerska dejnost I evropskoto nasledstvo, Zbornik na trudovi od Četvrtiot naučen simpozium "Denovi na Justinijan I"*, Skopje, 11-12 noembri, 2016. Urednik Mitko B. Panov. Skopje: Euro-Balkan, 2017.

- Живковић Тибор. *Јужни Словени под византиском влашћу 600-1025*, (Београд: Чигоја Штампа, 2007) (Živković Tibor. *Južni Sloveni pod vizantiskom vlašću 600-1025*. Beograd: Čigoja Štampa, 2007.)
- Живковић Тибор. *Портрети владара раног средњег века. Од Властимира до Борића* (Београд: Завод за уџбенике, 2006) (Živković Tibor. *Portreti vladara ranog srednjeg века, Od Vlastimira do Boriča*. Beograd: Zavod za udbenike, 2006.)
- Живковић Тибор. *Словени и Ромеји. Славизација на простору Србије од VI до XI века* (Београд: САНУ, 2000) (Živković Tibor. *Sloveni i Romeji: slavizacija na prostoru Srbije od VII do XI века*. Beograd: SANU 2000.)
- Коматина Предраг. *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I* (Београд: САНУ, 2014) (Komatina Predrag, *Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I*. Beograd: SANU, 2014.)
- Оболенски Димитриј. *Византијски Комонвелт* (Београд: Просвета, 1996) (Obolenski Dimitrij. *Vizantijski Komonvelt*. Beograd: Prosveta, 1996.)
- Острогорски Георгије. “Српско посланство цару Василију II”, *Византија и Словени*. Београд: Просвета, 1970 (Ostrogorski Georgije., “Srpsko poslanstvo caru Vasiliju II”, *Vizantija i Sloveni*. Beograd 1970), 148-157.
- Ферјанчић Божидар. “Василије I и обнова византијске власти у IX веку”, *Зборник Радова Византолошког Института* 36 (1997) (Ferjančić Božidar. “Vasilije I i obnova vizantiske vlasti u IX веку”, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 36 (1997)), 9-30.
- Ферлуга Јадран. *Византиска управа у Далмацију* (Београд: САН, 1957) (Ferluga Jadran. *Vizantiska Uprava u Dalmaciji*. Beograd, 1957.)
- Ферлуга Јадран. “Византијско царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века”, *Зборник радова византолошког института* 13. (1971), 75-107.

НАУЧНИ ТРУДОВИ/SCIENTIFIC PAPERS

УДК: 316.356.2:347.61/.64(498)"1864"(094.5.072)
316.323.6:316.812(498)"1954"(094.5.072)

Gherghina BODA

Museum of Dacian and Roman Civilization Deva (Romania)

Scientific Researcher I PhD habil.

FAMILY AND SOCIETY IN THE CIVIL CODE OF 1864 AND IN THE FAMILY CODE OF 1954 IN ROMANIA

Апстракт: *Семејството како форма на човечката заедница, е тесно поврзано со еволуцијата на општеството. Иако е позната неговата традиционална страна, трансформациите што се појавија под влијание на социјалниот напредок се рефлектираа и во семејството, како во однос на односите меѓу неговите членови, така и во односите меѓу нив и општеството. Со текот на времето односот помеѓу семејството и општеството е двоен. Позицијата на општеството кон семејството беше регулирана со кодекси / закони. Во Романија, најважните кодекси кои имаа големо влијание долго време, беа Граѓанскиот законик објавен од владетелот Александру Јоан Куза во 1864 година и Закон за семејство, објавен во 1954 година под комунистичка власт. Двата закона ги отсликуваа местото и улогата на семејството во романското општество, со што се пресликаани концепциите на епохата за семејството, односите меѓу неговите членови, како и со општеството.*

Клучни зборови: *семејство, кодекси, законодавство, држава, општество, регулативи*

Regardless of the historical period, man has expressed a strong desire for living with *the others*, since solitude is not a characteristic trait of the human race. The formation of human groups and then the detachment from them of the monogamous and polygamous families is a historical reality supported by countless material evidence. The birth of human society and the state brought with it a political, legal, social, economic and religious perception of the family and implicitly of its members. The positioning, often antagonistic, of women and men, led to legislation that actually enshrined society's perception about the place and role of the two genders in society, hence of the family. From this perspective, we can say that the family, as a form of

human community, has a historical character, and through its umbilical connection with society, it can be seen as a social phenomenon.

From the etymological point of view, the term family comes from the Latin term *familia*, which in turn comes from *famulus*, whose initial meaning was that of house slave/servant, then of all the slaves/servants who lived under the same roof, and by extension, it acquired the meaning of household in its entirety, i.e. the master, his wife, children and servants. Broadly speaking, the family eventually included both paternal relatives (*agnati*) and maternal relatives (*cognos*), synonymous with *gens*, i.e. a community consisting of all the blood relatives.¹ Hence, the general features of the family contained in its general definition: “the historical form of human community, a group of people linked by inbreeding and kinship; a social group based on marriage, consisting of spouses and children; all the persons descended from a common ancestor; kin, lineage”.² The definition of the family involves several aspects, namely: *sociological* (“a specific form of human community, consisting of a group of persons united by marriage, parentage or kinship, which is characterized by community of life, interests and mutual assistance. From a sociological standpoint, moral, physiological, psychological and economic aspects appear within family relationships, which give these relationships a complexity that cannot be found in other categories of social communities”), *legal* (“the family designates the group of people among whom there are rights and obligations arising from marriage, kinship (including adoption), as well as from other relationships assimilated to family relations. In a narrow sense, the family as an elementary social nucleus includes the spouses and their unmarried descendants. In a broad sense, the family includes the spouses and their children, the parents of the spouses, as well as other persons with whom they have kinship relationships”), and *moral-Christian* (“the family is an institution of divine origin established since Creation. It was established through marriage, whose main characteristics were unity and indissolubility. Being instituted by God, the family has a sacred character, this character of sacredness being highlighted by its characteristics: perfect love, communion, unity and equality of its members”).³ It is to be noted that sociology looks at the family in terms of the relationships between its members and the inner workings of these relationships, which are directly related to the evolution of society; the law deals with the legal regulation of family relationships, and religion focuses on the relationships of family members with God and on their observance of the religious dogmas, especially from a moral-Christian perspective. Hence, the plurality of family definitions.

---

¹ Mihaela-Gabriela Berindei, „Accepțiunile noțiunii de familie din 1918 până în prezent”, *Dreptul românesc la 100 de ani de la Marea Unire. Dimensiuni și tendințe* (București: Universul Juridic), 70, <http://www.icj.ro/Volum-2018.pdf>

² On-line dictionary, <https://dexonline.ro/definitie/familie>.

³ <https://legeaz.net/dictionar-juridic/familie>.

To the etymology and definitions, we must add the classification of the family, which can be polygamous and monogamous in the beginning, while during the evolution of society, other types have appeared, such as the nuclear family and the extended family, the family of origin and procreation, of residence and interaction, normal and dysfunctional, parental and single-parent, matriarchal, patriarchal and egalitarian.⁴

Although the family, regarded as a complex social reality, and its inner world, has raised many questions and presented many problems over time, its scientific research started only relatively late, in the second half of the 19th century. The capitalist society, with its industrialization and economic development, brings with it a series of transformations that also influence the traditional family, in the sense that the work of a single family member is no longer sufficient, women and even older children being forced to enter labor, and the expansion of the nuclear family alone, without the help of the extended family, can hardly deal with difficulties such as disease, old age or conflicts.⁵

One of the pioneers of the historical research of the family was the French mining engineer and sociologist Frédéric Le Play (Pierre-Guillaume-Frédéric Le Play, 1806-1882), who studied working families onsite and developed the method known today as a *case study*. He considered the family as the most important agent of social stability and moral authority over industrialization and its inherent conflicts, supporting the theory that cyclical changes in society are related to the ups and downs in family morale, thus opposing the theory that regarded society as being in a continuous progress.⁶ Another researcher who dedicated his studies to the family was the Swiss Johann Jakob Bachofen, (1815-1887), a well-known jurist and young anthropologist, who in his work *Das Mutterrecht* (Mother Right, 1861) tried for the first time a scientific presentation of the history of the family, suggesting that the mother's right preceded the father's right.⁷ He adopted some ideas on kinship put forward by American anthropologist Lewis Henry Morgan (1818-1881), the real founder of anthropology, known especially for his studies on kinship systems, but also for his ample theory of social evolution, theories found in his work *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* (1871), by which the author inaugurated the modern anthropological study of kinship systems as a basic principle of organization in most pre-industrial societies.⁸ For Émile Durkheim, a supporter of the structuralist conception of the fam-

---

⁴ Marieta Avram, *Drept civil. Familia* (București: Hamangiu, 2016), 3, https://www.hamangiu.ro/upload/cuprins_extras/drept-civil-familia_extras.pdf

⁵ Petru Iluț, *Sociopsihologia și antropologia familiei* (Iași: Polirom, 2005), 17. https://www.academia.edu/-4366281/SOCIOPSIHOLOGIA_%C5%99EI_ANTROPOLOGIA_FAMILIEI

⁶ Frédéric Le Play, <https://www.britannica.com/biography/Frederic-Le-Play>.

⁷ Johann Jakob Bachofen, <https://www.britannica.com/biography/Johann-Jakob-Bachofen>.

⁸ Lewis Henry Morgan, <https://www.britannica.com/biography/Lewis-Henry-Morgan>.

ily, the modern family incorporates “abbreviated formulas of historical development,” the author recognizing at the same time that history has also involved a contraction, a shrinkage of the number of family members as well as of its economic importance. The shrinkage of the family is correlated with the extension of the social environment from the village to the city and from the city to the state. It also means the gradual ruin of “family communism”. That is, the things we possess jointly, which cement the family life, are increasingly becoming individual goods”.⁹

A series of other theories on the family appeared, the most important and with the greatest impact on the sociology of modern family being during the interwar period. The American William Goode, in his work *The World Revolution and Family Models* (1963), brings to attention some striking, relatively new ideas, including: “the family and parenthood as causal forces of history, arguing that not only industrialization led to the nuclearization of the family, but also the other way around; the distinction between ideal family models and the effective configuration of families in different cultural contexts; the diversity of the models of interaction between the family and other institutions undergoing social change,” his studies leading to the rediscovery of the dynamic dimension of the family, and the diachronic approach to the problem of ages and generations (“the cycle of family life”) leading to bringing individual, family and societal changes into a reciprocal relationships.¹⁰

Starting from here, the research on the family has expanded more and more, including other fields, such as history, sociology, anthropology, psychology, ethnology etc., much contemporary research becoming multidisciplinary.

The scientific research preceded the legal classification of the family, given its social importance. Starting from the Roman law that legislated marriage for the first time and until today, the legislation regarding the family and marriage has known a progressive historical evolution. The Romanian society has always adapted to the historical time by legislating issues intrinsically related to family and marriage. **The Civil Code of 1864**, promulgated during the reign of Al. I. Cuza, represented a combination of influences of the regulations of the Civil Code of Napoleon from 1804, of the Italian one, of some Belgian and French legislative norms, as well as certain dispositions from the old Romanian law. It was promulgated in 1864 but entered into force on December 1, 1865 and remained valid, except for the repeal or replacement of some articles, until October 1, 2011, when the new Civil Code entered into force. The old Code was structured into three Books and included 1914 articles, the first Book, *About Persons*, being repealed in 1954, after the adoption of the Family Code.

---

⁹ Iluț, *op. cit.*, 20.

¹⁰ *Ibid.*, 21-22.

The old code addressed the family on several levels: *marriage acts* (Ch. III, art. 49-62), *marriage* (Title V, About Marriage, Ch. I, About Marriage and the Qualities and Conditions Required for Celebrating the Marriage, art. 127-150; Ch. II, About the Formalities Related to the Celebration of the Marriage, art. 151-152; Ch. III, About Oppositions to the Marriage, art. 153-161; Ch. IV, About Applications for Nullity of Marriage, art. 162-184, Ch. V, About Obligations Arising from the Marriage, art. 185-193; Ch. VI, About the Rights and Obligations of the Spouses, art. 194-208; Ch. VII, About the Dissolution of Marriage, art. 209; Ch. VIII, About the Second Marriage, art. 210) and *divorce* (Title VI, About Divorce, Ch. I, About the Causes of the Divorce, art. 211-215; Ch. II, About the Established Cause for Divorce, Section I, About the Formalities of Divorce for Established Cause, art. 216-248; Section II, About Provisional Measures That Can Be Taken in Case of Divorce for Established Cause, art. 249-250; Section III, About the Reasons for Denying the Request for Divorce for Established Cause, art. 251-253; Ch. III, About Divorce by Mutual Consent; art. 254-276; Ch. V, About the Effects of the Divorce, art. 277-285).¹¹ These legislative regulations show the importance given to the foundation and the well-being of the family. Thus, the announcement of the marriage in “two publications, within eight days, on Sunday, at the door of the parish church and at the door of the communal house” (art. 49) and the stipulation that “In case of opposition, the registrar will not be able to celebrate the marriage until the annulment of the opposition is known to him, by its withdrawal by the person who presented it, or by a judgment. The registrar who will not act accordingly will be sentenced to a fine of three hundred lei and to compensation for all expenses and damages incurred by the parties.” (art. 54) reflect the seriousness with which the union of the future spouses was viewed. The submission of the required documents was lengthy and responsible, both for the future spouses and for the local community. This legal act conditioned the marriage: men under the age of 18 years and women under 15 could not marry (art. 127), parental consent was required if the man was under 25 years old and the woman under 21 (art. 131). Also, “In direct line, the marriage between ascendants and descendants and between in-laws in the same line, regardless of the kinship resulted from lawful or unlawful union is absolutely forbidden” (art. 143), this article and others in this chapter regulating from a moral point of view the conclusion of the marriage according to the relations of blood or religious kinship between the future spouses.

The act of marriage also entailed certain duties, such as “feeding, supporting and educating their children” (art. 185) or giving food to parents and parents-in-law (art. 187-193), as well as rights and responsibilities of the spouses (“Spouses owe each other faith, support and help”, “The husband owes protection to the wife, the wife owes obedience to the husband,” “the wife is obliged to live with her husband and fol-

¹¹ *The Civil Code of 1864*, <https://lege5.ro/Gratuit/heztqmrq/codul-civil-din-1864>.

low him where ever he will find appropriate to establish his home; the husband is obliged to receive her and provide her with everything she needs, as best he can and according to his station in life," "The wife can make a will without the authorization of her husband" (art. 194 -196, 208).

The marriage could be dissolved only by the death of one of the spouses or by divorce, and the second marriage could be concluded only ten months after the dissolution of the first one (art. 209-210). The divorce could be requested only in cases of adultery, violence or serious insult made by the other spouse and in the event of incarceration of one of the spouses (art. 211-213), the case being judged by the civil court after the presentation of evidence, the hearing of parties and witnesses, often resorting to the mediation of the parties. Thus, "When the request for divorce is made for reason of violence, harshness, or serious insults, even after all is well established, the judges have the right not to immediately admit the divorce. In this case, before deciding, they will authorize the wife to leave her husband's house, without being obliged to receive him to her, if she does not want to; and they will sentence the husband to pay an alimony commensurate with his means if the wife does not have sufficient income to support herself. One year after starting the divorce proceedings, if the parties do not resume their cohabitation, the plaintiff spouse may have the other spouse summoned before the court within the period prescribed by law to hear the final decision, which will then admit the divorce", art. 241-242). If the couple had children, "The temporary custody of the children will be granted to the husband for the period of the divorce proceedings unless the court decides otherwise at the request of the mother, or the family, or the public prosecutor, for the benefit of the children" (art. 249).

The divorce could also be obtained by mutual consent with the fulfillment of certain conditions: the husband had to be 25 years old and the woman 21 years old, and the marriage duration should have been at least two years; after the wife turned 45 and the marriage had lasted for 20 years, this consent was no longer possible (art. 254-256).

Particular importance is given in this Civil Code to the effects of the divorce. Thus, after the dissolution of the marriage, the spouses could never remarry each other (art. 277); the divorced woman could remarry only after 10 months had passed from the divorce decision (art. 278); in case of adultery, the guilty spouse could never marry his/her "accomplice" (art. 279); regardless of the reason, except for the divorce by mutual consent, the spouse who loses the divorce will lose all the benefits "set in his/her favor either through a marriage contract or during the marriage" and if these benefits will not be sufficient "to ensure the livelihood of the spouse who was granted the divorce, the court may order and take steps to give him/her an alimony from the other spouse's fortune, but this sum will not exceed one third of the whole income; this alimony may be revoked when it is no longer necessary" (art. 280-281).

Regarding the situation of the children after the divorce of the parents, they were entrusted to the spouse who had won the divorce, but they could also be entrusted for upbringing and education to the other spouse or to a third party if there was a request to this end and the necessary material means for ensuring the best conditions for the minors (art. 282-283). The law also stipulated the material rights of the children even after the divorce of the parents. If the parents divorced by mutual consent, the children were entitled to half of the fortune of each parent (art. 284-285).

The Civil Code of 1864 established the matrimonial regime as a regime of separation of property, as well as the dowry regime, with the possibility of choosing the matrimonial regime and of concluding solemn matrimonial agreements made solemnly both before concluding the marriage and publicly, and which could not be changed after the conclusion of the marriage. Art. 1224 reflected the gender inequality, as the man was considered the head of the family, while the woman was subjected to the man's "marital power", since the woman was considered incapable of legally exerting her rights in the absence of a prior "marital permit".¹² These regulations were repealed when the Constitution of the People's Republic of Romania came into effect in 1948 and then of the Family Code in 1954, which proclaimed gender equality and the community of property during marriage, the separation of property being regarded as backward and inappropriate to the new social realities of the communist regime.

What is striking is the longevity of this old Civil Code, which leads to the conclusion that its provisions and principles were applicable to family life and legislated family relations relatively objectively, both between the spouses and between them and their children, as well as with other members of the extended family.

The transition to communism brought with it a series of legislative changes designed to reflect the new social relations. The Constitution of 1948, at art. 21, stipulated that "The woman has equal rights with the man in all areas of state, economic, social, cultural, political life, as well as private law. For equal work, the woman has the right to equal pay with the man" and at art. 22, which referred to family life, "Marriage and the family enjoy the protection of the State. The mother, as well as the children up to the age of 18, enjoy special protection, established by law. The parents have the same duties to their children born out of wedlock and those born in wedlock. Only the civil status documents issued by the State bodies are valid".¹³ For the first time, the equality of women and men was proclaimed legislatively, which gives, at least from

---

¹² Olga Pisarenco, „Evoluția istorico-juridică a instituției regimului matrimonial contractual”, *Revista Națională de Drept*, no. 5, (2012), 44, https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/39_47_Evolutia%20istorico-juridica%20a%20institutiei%20regimului%20matrimonial%20contractual.pdf

¹³ Constitution of the People's Republic of Romania of 1948, published in the Official Gazette no. 87 bis/13 April 1948, http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?id=1574

this point of view, a clear proof of democracy and modernity of the first Constitution adopted by the new regime established in power in Romania. Because the old Civil Code no longer corresponded to the new social realities, its first book was replaced by the Family Code, adopted by Law no. 4 of January 4, 1953, amended and supplemented by Law no. 4 of April 4, 1956 and republished in the Official Gazette no. 13 of April 18, 1956. The paper reproduced the republished text with the amendments brought to it by Decree no. 779/1966 (Official Gazette no. 64 of October 8, 1966), Law no. 3/1970 (Official Gazette no. 70 of June 25, 1970) and Decree no. 174/1974 (Official Gazette no. 108 of 1 August 1974).¹⁴ It contains 161 articles grouped into three titles, chapters and sections. These refer to marriage (conclusion, nullity, effects, personal and patrimonial rights and obligations of the spouses, dissolution), kinship, maternal and paternal filiations, the legal status of the child, adoption, the obligation of maintenance, the protection of those with deprived capacity, of those with limited capacity and other persons (minor children), interdiction, guardianship and guardianship authority.

Compared to the old Civil Code, the Family Code brings a series of novelties;¹⁵ the role of protector and supporter of the family belongs to the state, which undertakes to protect “the marriage and the family; it supports, through economic and social measures, the development and consolidation of the family”; the state “defends the interests of the mother and child and takes special care for the upbringing and education of the young generation”; “The family is based on a freely consented marriage between the spouses”; “Family relations are based on friendship and mutual affection between its members, who are obliged to give each other moral and material support”; “In the relationships between the spouses, as well as in the exercise of their rights towards their children, the man and the woman have equal rights. The parental rights are exercised only in the interest of the children” (art. 1, 2); “A man can marry only if he has reached the age of eighteen, and a woman only if she has reached the age of sixteen. However, for good reasons, the marriage of a woman who has reached the age of fifteen may be approved. The approval can be given by the Executive Committee of the People’s Council of the Municipality of Bucharest or of the county within which the woman has her domicile and only on the basis of an approval given by an official doctor” (art. 4); “It is forbidden for a man or for a woman who is already married to marry someone else” (art. 5); “The man and the woman have equal rights and obligations in the marriage” (art. 25); “The spouses decide by mutual agreement in all matters relating to the marriage” (art. 26).

Regarding the matter of material goods, the Family Code legislates the notion of *common property*, which means any goods acquired during marriage. However, it also admits the spouses’ own goods, which are: “a) goods acquired before the conclusion

¹⁴ Family Code of 1953 updated, <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/81>

¹⁵ Family Code of 1953, <https://lege5.ro/Gratuit/he2dknbr/codul-familiei-din-1953>

of the marriage; **b**) goods acquired during the marriage by inheritance, bequest or donation, unless the bequeather has provided that they will be joint property; **c**) goods for personal use and those intended for the exercise of the profession of one of the spouses; **d**) goods acquired as a prize or reward, scientific or literary manuscripts, sketches and artistic projects, inventions and innovations, as well as other such goods; **e**) the insurance policy or compensation for damages caused to the person; **f**) the value that represents and replaces an own good or the good into which this value has been transferred" (art. 31). These can be managed jointly but can be alienated only with the consent of the other spouse, and if one of the spouses is a debtor, a division of the joint property is made by the judge and only those belonging to the debtor can be subject to enforcement (art. 33-35). In case of divorce, the assets are divided between the spouses by agreement or in court, by the judge (art. 36).

The situation of the children is closely monitored, the law coming with a series of regulations concerning their situation from birth to adulthood, the obligations of parents to them and vice versa, whether they are in the biological family or are adopted. There are also regulations concerning the monitoring of the parents by the guardianship authority, which aims to monitor the child's situation, taking into account exclusively the best interests of the child, both in the case of guardianship and in the case of interdiction or trusteeship.

The 1954 Family Code remained in force until July 25, 1993, although in the meantime certain amendments or completions were made: Decree no. 779 of 1966, amending some provisions of the law on divorce, Law of No. 3 of March 26, 1970 on the regime of protection of certain categories of minors, Decree no. 174 of July 30, 1974 for the amendment of some provisions on divorce from the Code of Civil Procedure and the Family Code .

Going through the two codes, leads one to the conclusion that they reflected the characteristics of the society that issued them. Prince Al. I. Cuza, in his desire to modernize the country, appealed to the theory and legal practice of the developed countries of Europe, drawing on their legislation in order to draft a modern civil code, in accordance with the development of European society. He inserted norms of Romanian law in this mainly French-inspired code, thus managing to create the premises for the exercise of a modern European-type justice. The provisions regarding the family mirrored the relationships between its members, but also the public perception of the family, which had to fit a certain social pattern. Society's position towards the spouses and certain aspects of the family, such as the public recognition of the husband's supremacy and subordination of his wife, the husband's privileges and the woman's "freedom" dependent upon the consent of the husband, the matrimonial regime and the property regime, etc., denote the intrinsic and bidirectional connection between

society and family. Hence, the idea that “the family is a social institution, which can be seen simultaneously as an integral part of the social system and its product”.¹⁶

Regarding the family structure, it remained identical to the previous laws, tributary to the old traditions, but, unlike the Napoleonic Code, the new Romanian Code recognized the equality of the spouses in invoking divorce grounds.

Of particular importance was the introduction of the civil marriage and divorce, followed by the establishment of specialized services within the state authorities.¹⁷

However, the official position towards the family, considered a social institution that deserves legislative regulations in view of its proper functioning, remains important, the family relationships having a special importance for the health of a society. Even if the Civil Code of 1854 does not promote gender equality, which was not possible because society had not reached this stage, it is a big step in the direction of modernizing the 19th century Romanian society, of the attitude towards the spouses and especially towards children.

After 1947, in the context of the one-party political regime and the process of the strengthening and legislative consecration of the leading political role of the single communist party, the Romanian society underwent a series of changes which were reflected at a legislative level. The new governing regime, in stark contrast to the old economic and political regulations, begins with the amendment of the Constitution of 1923 and continues with “the entire administrative legislation of organization and functioning of the central and local executive, legal, fiscal, educational systems, etc., including a profound institutional and personnel restructuring together with a new state apparatus based on an adequate legislation”, maintaining at the same time the old legislation / codes, but with ample modifications adapted to the new socio-political realities.¹⁸ Thus, the communist perception of the family had to be reflected at a legal level as well. Proclaiming gender equality, women’s repositioning in various areas of society, their inclusion in the party structures and their promotion in the whole of society, their contribution to the entire state and party policy, the special care that the state showed to the family, protecting the mother and the child, and providing material support, led to legislative changes that reflected precisely these changes.

The two codes formed the basis of other codes / laws that were enacted over time. The family has always been considered an element of stability in people’s lives.

---

¹⁶ Mihaela Gotea, *Rețeaua socială și conflictul marital. Constrângeri și oportunități* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2014), 14.

¹⁷ Elena Ursu, „Codul Civil din 1865”, Chișinău, 2012, 6, <https://www.scribd.com/doc/108676696/Referat-Codul-Civil-Romanesc-din-1865>

¹⁸ Ioan-Iosif Santai, „Evoluții și tendințe privind sistemul, sistematizarea și izvoarele dreptului român contemporan”, *Universul juridic*, no. 10, 2017.

Hence, the formation of a certain image about the family and its members, about the stable relationships between them, about their rights and obligations in relation to the other members, about the economic, patrimonial, legal, psychological aspects, etc. within the nuclear and the extended family. Given the fact that the contemporary society has known a rapid pace of development and, implicitly, of change, the family has undergone mutations which have been reflected in the legislation. These two codes, although issued in different historical periods, have many points in common, the principles that formed their basis having many similarities. They present roughly the same general picture of the family, with only small differences, hence their longevity. They have a special importance both from a historical and legal point of view, being true landmarks in everything related to the Romanian space.

Литература:

- Avram, Marieta, *Drept civil. Familia*, (București: Hamangiu, 2016), 3, https://www.hamangiu.ro/upload/cuprins_extras/drept-civil-familia_extras.pdf
- Berindei, Mihaela-Gabriela, „Accepțiunile noțiunii de familie din 1918 până în prezent”, *Dreptul românesc la 100 de ani de la Marea Unire. Dimensiuni și tendințe*, (București: Universul Juridic), 70, <http://www.icj.ro/Volum-2018.pdf>
- Britannica Dictionary*, Frédéric Le Play, <https://www.britannica.com/biography/Frederic-Le-Play>.
- Britannica Dictionary*, Johann Jakob Bachofen, <https://www.britannica.com/biography/Johann-Jakob-Bachofen>.
- Britannica Dictionary*, Lewis Henry Morgan, <https://www.britannica.com/biography/Lewis-Henry-Morgan>.
- Codul civil din 1864*, <https://lege5.ro/Gratuit/heztqmrq/codul-civil-din-1864>.
- Codul familiei din 1953 actualizat*, <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/81>
- Codul familiei din 1953*, <https://lege5.ro/Gratuit/he2dknbn/codul-familiei-din-1953>
- Constituția Republicii Populare Române din 1948*, publicat în M.O. nr. 87 bis/13 apr. 1948, http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=1574
- Dicționar juridic, <https://legeaz.net/dictionar-juridic/familie>
- Dicționar on-line, <https://dexonline.ro/definitie/familie>
- Gotea, Mihaela, *Rețeaua socială și conflictul marital. Constrângeri și oportunități* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2014), 14.
- Iluț, Petru, *Sociopsihologia și antropologia familiei*, (Iași: Polirom, 2005), 17. https://www.academia.edu/4366281/SOCIOPSIHOLOGIA_%C5%99EI_ANTROPOLOGIA_FAMILIEI
- Pisarenco, Olga, „Evoluția istorico-juridică a instituției regimului matrimonial contractual”, *Revista Națională de Drept*, no. 5, (2012), 44, https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/39_47_Evolutia%20istorico-juridica%20a%20instituției%20regimului%20matrimonial%20contractual.pdf

Santai, Ioan-Iosif, „Evoluții și tendințe privind sistemul, sistematizarea și izvoarele dreptului român contemporan”, *Universul juridic*, no. 10, 2017.

Ursu, Elena, „Codul Civil din 1865”, Chișinău, 2012, 6, <https://www.scribd.com/doc/108676696-/Referat-Codul-Civil-Romanesc-din-1865>

Ivanka VASILEVSKA

Faculty of Law “Iustinianus Primus”

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

THE INFLUENCE OF THE VERSAILLES TREATIES FROM 1919 IN THE BALKANS

Апстракт: *Трудот ги анализира резултатите од периодот на Првата светска војна. Очигледно е дека овие состојби влијаеле на промените на Југозападниот дел од Балканскиот Полуостров, воедно предизвикувајќи ги интересите на Турција, Италија, Грција и Бугарија. Како пример, со договорот од Севр беше очекувано дека Источна Тракија и регионот на Смирна би се инкорпорирале во територијалното проширување на Грција, на што остро се спротивстави револуцијата предводена од Кемал Ататурк. Тоа беа причините за почетокот на грчко-турската војна која што започна во март 1921 година. Што се однесува до Бугарија со Нејскиот договор Западна Тракија беше одвоена од неа и ѝ беше дадена на Грција. Единствената добивка за Бугарија, како поразена страна во војната, беше гарантираниот излез на Егејското Море. Самиот чин на потпишувањето на Париските мировни договори за Балканските прилики неспорно имаа две значења. Првото беше содржано во фактот дека со нив беше реализирана поделбата на Отоманските и на Австро-Унгарските поседи на Балканскиот Полуостров. Второто значење беше тоа што со Париските мировни договори се случи ревизија на Букурешкиот мировен договор од 1913 година и со тие одлуки со кои балканските држави се стекнаа со територијални добивки и со овие акти беа зацементирани на подолг временски период.*

Клучни зборови: *Прва светска војна, Балкански полуостров, Париските мировни договори 1919, Букурешкиот мировен договор 1913*

Introduction

Regarding the conditions on the Balkan Peninsula, in the period from 1912 to 1919 the entire Ottoman and Austro-Hungarian heritage on the Balkan was divided and regrouped among the Balkan countries. The results of the World War I led to certain changes in the South-Eastern part of the Balkan Peninsula, thus directly trigger-

ing the interests of Turkey, Italy, Greece and Bulgaria. Before the beginning of the Balkan wars, the Ottoman Empire stretched out on 2.917.000 km², from which 167.000 km² were on the European continent. With the ending of the war these great territorial spaces disappeared along with the great Empire. With the Treaty of Sèvres it was anticipated that Eastern Thrace and the region of Smyrna will be merged into Greece, to which firmly opposed the revolution led by Kemal Ataturk. These were the reasons why the Greco-Turkish war started in March 1921.¹ With the signing of the Treaty of Lausanne in 1923, the results of this war were carried out, setting the borders of the new Turkish state. According to this Treaty, Turkey kept Odrin (Edirne) and Smyrna. Because since the time of the enactment of the Treaty of Sèvres, Turkey was confirmed to be in a non-payment condition, therefore, this country has been freed from paying off the military reparations, and the same decision was approved with the Treaty of Lausanne as well. With this, the once enormous Turkish territorial possession on the Balkan Peninsula now was limited only to the Odrin-Thrace region. Regarding Bulgaria, with the Treaty of Neuilly-sur-Seine, Western Thrace was separated from it and was given to Greece. The only gain for Bulgaria, as a defeated side in the war, was the insurance of the economic exit to the Aegean Sea. With the same treaty, was decided that Bulgaria will pay off military reparation in amount of 2 billion and 250 million gold francs, in a period of 38 years, with 5% interest. Besides that, Bulgaria was obliged within a certain time to give to Yugoslavia, Romania and Greece a certain amount of livestock and coal.² Greece, on the other side, did not receive the desired Constantinople and Asia Minor, but its territory was doubled in size in comparison with the time before the wars. In fact, with the annexation of 42.945 km², which were given to Greece with the Paris peace treaties and the Treaty of Lausanne, within the borders of the Greek state the national homogenization was broken, because now in its annexed territory were found ethnic groups from non-Greek origins.

The very act of signing of the Paris peace treaties for the Balkan conditions indisputably had two meanings. The first meaning was contained in the fact that with them was performed the division of the Ottoman and Austro-Hungarian properties on the Balkan Peninsula. The second meaning was consisted in the fact that with the Paris peace treaties, among the other decisions, a revision was made to the Treaty of Bucharest from 1913, and with these decisions the territorial gains of the Balkan countries were cemented for an extended time, which among the other things, was also done on the account of the creation of the Macedonian country.

---

¹ Билјана Поповска, Иванка Додовска, „Париската мировна конференција од 1919 година и турското национално движење“, *Macedonian Political Science Forum e-Proceeding of papers*, Year II, Number 4, March (2015), 26 – 39.

² Георги П. Генов, *Една тџжна десетгодишнина. Нџойският мирен договор* (София: 1929), 10.

1. The special minority treaties

Under the name, “special minority treaties” signed during the peace conference in Paris, starting from 1919 and on, are known the following: the Treaty of Saint-Germain from 10th of September 1919 and the Treaty of Sèvres from 10th of August 1920. These treaties along with the Treaty of Trianon and the Treaty of Neuilly-sur-Seine, and later also the Treaty of Lausanne from 1923, belong to the so-called system of Versailles peace treaties which were signed after the ending of the World War I. From the aspect of the protection of minorities, with them were arranged the questions for protection of the national, religious and linguistic minorities in the countries which signed these treaties.

1.1. The Treaty of Sèvres, 10th of August 1920

The Treaty of Sèvres, also known as the Thrace peace treaty from 10th of August 1920, was signed between the principal allied powers and the associated powers of the one part, and Greece on the other side. As it is known, this treaty was not ratified by Turkey, which led to the outbreak of the Greco-Turkish war.

With this treaty, Greece gained a great territorial expansion on the Balkan on the account of Bulgaria, and on the Aegean Sea and Asia Minor on the account of Turkey.³ The Treaty of Sèvres was in favor of Great Britain as well, because it reinforced its position in the Eastern Mediterranean, and at the same time, it gained a mandate administration over Palestine and Mesopotamia, as well as some other strategic gains of enormous significance to the Near East.

In Article 14 of the Treaty of Sèvres was regulated the protection of the Muslims, and it was decided that: *Greece agrees to take all the necessary measures regarding the Muslims in order to enable the issues of the family law and of the personal status to be regulated in accordance to the Muslim customs.*⁴ In the same treaty, Greece agreed with the demands of the minorities for a proportional participation in the election system, especially in the part of the new territories which were annexed by the end of August 1914 (Article 7).

In its essence, this treaty was very one-sided and it did not express the will of the minorities which fell within the borders of the Greek country. On its side, Greece with the treaty made an attempt to avoid the obligation to formally agree to respect the rights of the minorities on its territory.

With the Treaty of Sèvres, France and Great Britain have given up from their special right to supervise and control the protection of the minorities in Greece and

---

³ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. Godine* (Beograd: Equilibrium 2005), 553.

⁴ Momir Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, II tom (Beograd: 1998), 108–119.

on the Ionian Islands.⁵ This Treaty, after the end of the Greco-Turkish war in 1922, as we stated above, was revised with the Treaty of Lausanne, 1923.

1.2. The Treaty of Neuilly-sur-Seine from 27th of November 1919

The Treaty of Neuilly has manifested as an official truce between the principal allied powers and the allied powers, and the Bulgarian Empire. With it were projected the territorial concessions of Bulgaria in favor of Greece. Namely, it was regarding the Western Thrace, a region inhabited with Greek population, mixed Slavic population, as well as with Turkish population. This way, the strategic interest of the powers of the Entente was consisted in the preventing Bulgaria to exit on the Dardanelles. For Bulgaria, this meant closing of the exit to the Aegean Sea, which was a huge economic barrier. Besides the Western Thrace, Bulgaria with this Treaty was sanctioned also in the regions of South Dobruja, the western provinces and in the Strumica region, territories which it felt to be an integral part of its geographical wholeness. Aside from the territorial sanctions for Bulgaria according to this Treaty were projected other sanctions as well. They were referring to the limitation of its army to 20.000 people, repeal of the general military mobilization, and in a timeframe of 37 years, Bulgaria was obliged to pay off a military reparations in amount of 2.250.000.000 gold francs, with a yearly interest of 5%.

The obligations to the minorities were regulated in the section IV from Article 49 to Article 57 from the Peace Treaty. With these regulations, Bulgaria was obliged not to obstruct the citizens' rights regarding the right of choice to receive the Bulgarian citizenship. The key point regarding the minorities in this Treaty was the acceptance by Bulgaria of all the decisions which the allied and associated powers suggested regarding the reciprocal exchange of population between Bulgaria and the other Balkan countries.

Therefore, the Article 56 of the general Peace Treaty between the Entente and Bulgaria became the foundation upon which was legalized, and at the same time was implemented, the Convention for voluntary exchange of population between Greece and Bulgaria, which the two countries signed on 27th of November 1919, in Neuilly-sur-Seine, i.e. the same day when the general Peace treaty was signed with Bulgaria.⁶

With the Neuilly Peace Treaty was guaranteed to the minorities the right of equality and lawfulness, regardless of gender, language, race and religion. In the corpus

---

⁵ „Great Britain and France took these obligations with the treaties from London from 1863 and 1864, as well as with the London protocol from 1830.“ – Владимир Ортаковски, *Меѓународната положба на малцинствата* (Скопје: Мисла 1996), 122.

⁶ „On 24th of October 1919, Bulgaria sent a diplomatic note to the Peace Conference, in which expressed its readiness to accept the provisions which had arranged the rights of the minorities on its state territory.“ - Илија, Пржић, *Заштита мањина* (Београд: 1933), 106.

of these rights was included the free use of the native language in the education, trade, press, and generally in all the spheres of life. However, if we evaluate the conditions in reality, it is very obvious that with the prescribed peace clauses the “principle” of voluntarism was nothing more than phrase behind which was created the scenario for the forceful expulsion of the unwanted ethnic elements from the Greek state territory.

That way, the main task of the entire Greek state apparatus was aimed towards the extinction and “cleaning” of the conquered and annexed territory regarding the non-Greek ethnic minorities. Thusly Greece, as a subject in the international relations, created a foundation to build upon its own arguments of the ownership, and at the same time of the legitimacy of the new state’s territory acquired with the new territorial layout after the war. On this way, the process of the completion of the state territory has been breached with the declared principles of self-determination of the peoples, and practiced the rule of the principle of force over the principle of law.

1.2.1. The Convention for voluntary exchange of population between Greece and Bulgaria from 27th of November 1919

The Convention for voluntary exchange of population between the Kingdom of Greece and the Bulgarian Empire was signed at the same time with the Neuilly Peace Treaty between principle allied and associated powers and Bulgaria, on 27th of November 1919, in Neuilly-sur-Seine. With it was set the voluntary emigration of the ethnic, religious and linguistic minority groups in Greece and Bulgaria, without these minorities being named in the document.

The Committee for new states during the process of observation of the Treaty for reciprocal emigration sent an invitation to the government of the Kingdom of SCS to participate in the same Treaty.⁷ However, with the letter of the president of the Serbian Delegation Nikola Pasic from 8th of November 1919, the delegation of SCS rejected its participation in this act. Therefore, the Committee, presiding with the 59th session on 13th of November 1919, brought a decision not to insist any further.⁸

The Convention for exchange of population entered into force on 9th of August 1920. The exchange of population with this act was turned into a forceful eviction which encompassed Thrace as well, to which was not referring at the beginning. This Convention has covered the heavy demographic picture, especially in the part which

---

⁷ (p.n.) The Kingdom of Greece offered the plan for exchange of population also to the Kingdom of SCS because it wanted to be rid of the entire Slavic population as much as it is possible; however, SCS declined this proposition.

⁸ Христо, Полјански–Андонов, *Велика Британија и македонското прашање на Париската мировна конференција во 1919 година* (Скопје: Архив на Македонија, 1973), 47.

was annexed by Greece. In fact, on the account of the Convention, throughout the entire period between the two world wars, the Kingdom of Greece performed pressure for eviction of the Macedonians from the Aegean part.⁹

From the aspect of its structure, the Convention was constructed by 16 Articles and in it were contained the directions for the method of conduction of the reciprocal exchange, as well as the conditions under which the exchange was to be executed.

Article 8 of the Convention for voluntary exchange of population between Greece and Bulgaria is of a particular importance for the focus of this paper. In this Article it was set that in a timeframe of three months a Mixed commission should be formed. A president of the Mixed commission was to be elected from these delegates. The task of the mixed commission as was to perform supervision of the paying off the real estate which belonged to the emigrants, and it had jurisdiction to perform revision of the same real estate as well. After the performing of the liquidity of these real estates, it was projected that the Government to the emigrants from where was performed the liquidation, under conditions set by the Commission, the value of these properties should be carried out before the Commission, which was obliged to refund it to their owners. The Commission therefore had a jurisdiction to give an advance to the emigrants according to the amount of the evaluated price of their entire real estates. "The Article 8 envisioned that in the timeframe of three months from the entrance into force of the Convention of the League of Nations will be formed a commission which will be assigned to control and facilitate the immigration and to liquidate the external possessions of the migrants. The Commission was obliged to set the method of the moving out of the estates. The Commission had a complete authority to adopt solutions by majority votes. With the Article 10 was planned that the mixed commission shall have the right even to establish the value of the estate after the hearing of the owners. The Government of the country, after the payment of the value, would become the owner of the estate."¹⁰

Because of the great waves of refugees from the period of the war even since the time of the Balkan wars, the Mixed commission was also authorized to pay off the properties to the refugees which emigrated during the wars into Bulgaria or into Greece, and at first were not covered by the focus of the Committee for new states and protection of minorities when was discussed the plan for reciprocal exchange of population in Paris. Because of that, the legal effect of this Convention had an economic use for the minority groups which were already outside of their native territory. Regarding this issues, the Mixed commission brought a decision to cover the peo-

---

⁹ *Историја на македонскиот народ*, том 4 (Скопје: ИНИ, 2000), 204.

¹⁰ Орде Ивановски, Зоран Тодоровски, *Македонското прашање во бугарскиот парламент, 1918 – 1941* (Скопје: ИНИ 2008), 74-75.

ple which emigrated in the previous 20 years and with that it greatly complicated its work, extending the benefices of the Convention also to the people which from a legal standpoint, were still citizens of the Ottoman Empire. However, the voluntary exchange of population designed with this Convention, did not fulfill the goal of its task. In fact, during the period until June 1923 only 197 families from the Kingdom of Greece voluntarily moved into the Bulgarian Empire. On the other side, around 166 families in the same period of time migrated from the Bulgarian Empire into the Kingdom of Greece. The Greek xenophobia, especially in Aegean Macedonia, which after the annexation by the Kingdom of Greece was renamed into the region of North Greece¹¹, forcefully conditioned in the following period of time the “voluntary” emigration of the Macedonians from their native land into the Bulgarian Empire.¹²

Compared to the Greek emigrants who unsatisfied by the new conditions, after the Acts for the agrarian reform have been adopted in Bulgaria in 1920/21, in major account moved into Greece, the Macedonians – especially those who lived near the border with the Kingdom of Greece, decided not to emigrate.

1.3. The Treaty of Lausanne, 30th of January 1923

During the period of 1914, around 265.000 inhabitants of the Ottoman Empire were banished from Turkey, and approximately 85.000 of them, for different reasons, were deported in the inner parts of Asia Minor. At the same time, approximately 115.000 Muslims (Turks, Macedonian-Muslims etc.) from the Balkan countries immigrated into Turkey. Therefore, in 1914 on the proposition of Turkey was signed between Greece and Turkey the first Treaty for voluntary exchange of populations on the Balkan.¹³

---

¹¹ “The region was divided on three general directions: one for the central part of Aegean Macedonia with its headquarters in Salonica and with the districts: Salonica, Halkidiki, Kukush, Voden and Ber; second for the eastern part of Aegean Macedonia with its center in Kavala, and in it entered: Serres, Drama and Kavala district; in the town of Kozani was found the third direction for the western part of Aegean Macedonia, with the districts: Kozani, Lerin and Kostur.” See more in: *Историја на Македонскиот народ*, том 4, 202.

¹² “In that sense, within the Bulgarian parliament occurred a harsh discussion among the members. The convention was evaluated as extremely negative and harmful for Bulgaria... As most responsible was held Alexander Stamboliski who signed the convention. The signing of the same was considered to be a great mistake of the Bulgarian foreign politics. With it to Greece was enabled the right of a violent eviction of “all the Bulgarians” who remained on the Greek territory, without the possibility to declare the right to live where they were born. This agreement excluded the right to return of the refugees from one or another reason... The Members of the parliament reacted to the unreal treatment in the convention which was supposed to be the obstacle for the signing of the same by the Bulgarian part, because the Greek government imposed another condition to Bulgaria for settlement of the expenses of the exiled “from their hearths”, which was unacceptable.” - Ивановски, Тодоровски, *Македонското прашање*, p. 7.

¹³ Stephen P., Ladas, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey* (NewYork: 1932), 20.

In fact, the reciprocal exchange referred to the Greek population from the city of Smyrna and its surrounding area, which was supposed to move out from there and immigrate to the Greek annexed region. The Muslim population from these areas was to be inhabited in the Villayet of Smyrna. After Greece signed the treaty, in its framework were placed also the regions of Epirus and Thessaly, and was formed a Commission with mixed members, led by a neutral arbiter. This Commission never functioned in the reality because very soon after its creation Turkey signed the alliance with the Central Powers. After the end of the World War I, on the Paris Peace Conference was signed the Treaty for protection of the minorities between Greece and Turkey on 19th of August 1920, in Sèvres. This document was never ratified by Turkey.

The result of the Greek-Turkish war was the revision of the Treaty of Sèvres with the Treaty from Lausanne in 1923. During the military activities the both warring parties performed massacres and destroyed the homes of the civilians in Asia Minor. From the reports of the British newspapers in 1920, in the place called Feival in the region Karamursel, South-Eastern from Izmir in Asia Minor, the Turks massacred 5,000 Christians. They equally massacred Greeks and Armenians, continuing in this manner their practice from 1915, i.e. the Armenian genocide.¹⁴ Also, enormous massacres over the Greeks in the region of Pontus were noticed, which are known as the Genocide of Pontus. At the beginning of 1922, approximately 10.000 Greeks were murdered by the forces of Ataturk. According to the reports for the war, the Turkish armies did not allow the humanitarian organizations to approach and to offer help to the Greek civilians, leaving them to die without any proper help.

Therefore, the great wave of Greek refugees which were forced to abandon their homes in Ionia, Pontus and Eastern Thrace during the period from 1914 to 1922, with the end of the Greco-Turkish war and with the signing of the Treaty of Lausanne in 1923, were not allowed to return to their homes. This practice exercised by Turkey was a classic example of ethnic cleaning in the region of the Aegean Sea and Western Anatolia of the Greek indigenous population. As a result to this with the Lausanne Treaty for mandatory exchange of population with Greece were forcefully deported approximately 1.5 million Greeks from Turkey, in exchange for half a million Turks and the remaining Muslim population from Greece.

The Conference in Lausanne started on 20th of November 1922 and ended on 24th of July 1923. According to the decisions in the Lausanne Treaty from 24th of July 1923, the entire Eastern Thrace along with the city of Odrin was returned to Turkey, along with the islands of Imbros and Tenedos at the Dardanelles. The rest of the islands in the Aegean Sea were given to Greece. Beside the general Peace Treaty, in Lausanne on 30th of January 1923 was also signed the Convention for mandatory ex-

---

¹⁴ Vahap Candan, *Velike sile i Armenski problem* (Ankara: 2007), 104-106.

change of population between Greece and Turkey. This endeavor in a great extent changed the ethnographic map on the Balkan.

With the Treaty of Lausanne was projected the mandatory exchange of population between Greece and Turkey, with an exception to the Greeks from Constantinople which were inhabited before 30th of October 1918 and the Muslims, inhabitants of Western Thrace, according to the Article 2 of the General Treaty. In addition to this, on the proposition of the Greek-Turkish mixed commission, the Council of the League of Nations asked for an advisory opinion from the Permanent Court of International Justice regarding the clarification of the term "inhabited" in the decisions of the Lausanne Peace Treaty and regarding to the conditions which the population of Constantinople is supposed to comply regarding the application of the decision for exchange of population.

The Convention for mandatory exchange of population between Turkey and Greece from Lausanne, in global terms, was structured by 19 articles. With it was arranged the date of the beginning of the mandatory exchange, i.e. was fixed for 1st of May 1923 as a beginning of the ethnic dislocation of the Greek and of the Turkish population from the both countries.

According to the provisions of the Convention for mandatory exchange of population, from the Aegean part of Macedonia were resettled approximately 350.000 Turks, from which around 40.000 were Macedonian-Muslims. From Greece, based on the same Convention, in Turkey emigrated around 390.000 Muslims, and it is evaluated that over 1.200.000 people from Greek and non-Greek origin from Turkey immigrated in Greece.¹⁵

The territorial changes which with the acts of signing of series of treaties and conventions were performed on the Balkan Peninsula are most graphically shown in the following table:

Country	Territory (km ²)		Population	
	1914	1923	1914	1923
Bulgaria	112.155	103.184	4.753.000	4.910.000
Greece	108.602	129.873	4.363.000	5.537.000
Romania	138.531	316.698	7.516.000	17.594.000
Turkey	5.050.305	766.877*	34.740.000	13.357.000
Yugoslavia	87.774	248.977	4.548.000	12.017.000

* Of the total area of after-war Turkey, only approximately 23.300 km² were in Europe, while the rest was in Asia Minor.¹⁶

¹⁵ Ladas, *The Exchange*, 162.

¹⁶ A. J. Lucacs, *The Great Powers & Eastern Europe* (New York: AmericanBookCo, 1953), 32-33.

Conclusion

After the four-year military showdown, the Great War officially ended in 1918. Nine weeks after the capitulation of Germany, the countries which won the war decided to meet in Paris where they planned to resolve the military questions and to decide about the future of the world.¹⁷ In this sense, the front row was taken by the influence of the USA, led by the American president Wilson, who was fully supported by Great Britain. Regarding the dimension of the forthcoming conference, it is certain that in every sense of the word, it surpassed the one of the Vienna Congress from 1815. Even more, in Versailles met the presidents of the governments and the ministers of external affairs of the winning countries and their allies with the ones from the defeated countries, unlike the time of the Concert of Europe, when in Vienna only the monarchs personally made all the decisions. In Versailles 1919, the American president Wilson and the Belgian king Albert were the exception.

Ever since the time of the Great War, the two warring parties were promising that on the future peace conference will be taken into consideration the principle of self-determination. In favor of this are witnessing the statements of the American president Woodrow Wilson, who during one of his first speeches categorically pointed out that: „every people has a right to choose the sovereignty under which they shall live“.¹⁸ This can also be seen in the addressing of the president Wilson from 22nd of January 1917, when he spoke of the: “minimal rights which should be enjoyed by any nation that can not form its own country, or to merge towards one and only country consisted of its nationality”. In addition, besides the demand of Self-determination of the peoples along with the connected territorial adjustments, the American president Wilson, even before the official entering of the USA in the war, spoke about the protection of the minorities.

Mainly, in the Wilson's vision were contained all the states, regardless of the group in which they took part. However, it should be taken in consideration that Wilson, during the preparation of the Pact of the League of Nations, decisively held onto the principle of self-determination of the peoples, and the protection of the minorities considered as a corrective only in the cases where it was necessary to the minorities which were found outside their national borders. In favor to this speaks the addressing of the president Wilson before the American Congress during the exposition his addressing in 14 points, in which he composed the whole program of his policy

---

¹⁷ „The place of the Conference also had some significance. Geneva in neutral Switzerland had first been suggested, but President Wilson preferred Paris, where American forces were in plentiful supply. The choice of the French capital marked, almost symbolically, the center of gravity of the bloc of western liberal-democratic powers.“, David Thomson, *Europe Since Napoleon* (Penguin Books, 1966), 615.

¹⁸ The speech of president Wilson from 27th of May 1916. See more in: Георги П., Генов, *Правното положение на малцинствата* (София: Климентъ Охридски, 1929) 62.

and in which he paid attention only to the principle of self-determination of the peoples, without treating the problem of the protection of minorities in the process.

The main reason for the quake in the national principle of the Versailles system was contained in the differences which came out of the issues for the protection of minorities. The big countries did not intend to universalize the minority issues and therefore, declared themselves against the generalization of the regulation for the minorities. For these reasons, the president Wilson stepped back from this point as well, and in the first draft of the constitution of the League of Nations he wrote a special Article: "The League of Nations will ask from each new country as a condition for recognition of their independency or autonomy, to be obliged that they will give to all the races or national minorities, which remained under their jurisdiction, a complete security equal to the national majority."

The protection of the national minorities for the first time in an international sense was exposed on the Paris Peace Conference in 1919, but basically, the Pact of the League of Nations did not contain even one decision referring to the rights of the ethnic minorities. The Great Powers within the Pact did not include the clauses of the minorities because they considered that if it is not written on paper, they will not be obliged to respect them. According to that, the protection of the minorities with the Versailles system was not projected as one general rule in the international law, but only as a regional rule which was supposed to be exercised in the countries which with the international treaties or with the one-sided declarations were obliged to the minorities on their territories to enable legal protection and to secure certain rights. The establishing of the instruments for protection of minorities within the Versailles system was conditioned by the principle of nationality. This principle in 1919 was still not fully formed, mostly because of the results left behind the Ottoman and Austro-Hungarian territorial heritage on the Balkan, and referring to the processes of final formation of the national countries. In fact, within the borders of the entire Europe could exist the same problem which we can recognize regarding to Poland, in reference to the Jewish question, etc.¹⁹

The international protection of the minorities was declaratively secured through the Committee for new state and protection of the minorities, which posed as an auxiliary organ of the General Council of the League of Nations. Still, the process for submitting petitions by the national minorities to this institution was very complicated because of the necessity that at least one of the permanent members of the Council supports the same. Therefore it was ensured that the right of jurisdiction of the Permanent Court of International Justice, in case of a dispute to be authorized institution which will resolve these issues. This way, with the failure to legitimize the

---

¹⁹ Војо Кушевски, *Македонското прашање во Друштвото на народите* (Скопје: Менора 2001), 44.

system of protection of minorities, the League of Nations got the function of a collective organ for surveillance and conduction of the minority decisions contained in the peace treaties signed with the defeated countries.²⁰

With this, nothing was ever done from the aspect of a real protection of the minorities by the countries which were not ethnically homogenous. For those reasons, the League of Nations did not reach its goal in protection of the minority rights and in the securing of the implementation of the international treaties which obliged the signing countries to respect the national minority groups. The mechanisms of the League of Nations were not enough, were not effective and allowed the performance of the ethnic segregation, without giving any instrumental ban to its process.

As it can be concluded from the above, in the period of the Versailles order and in the historical cycles which followed, with the signing of series of treaties were executed large demographic-ethnic changes on the Balkan, with which the picture changed on the level of the entire Peninsula. This contributed for the ethnic cleaning to continue on a legal background, thusly damaging the natural balance of relations which existed during the XIX century. In fact, based on the Convention for mandatory exchange of populations between Turkey and Greece from 10th of August 1923 and with the Convention for voluntary exchange of population between Greece and Bulgaria from 27th of November 1919, most of all, was made an enormous injustice to the indigenous people which lived in that region. They were left without the opportunity to decide autonomously for their own future. Because of that, the aggressive nationalism of the three Balkan countries, under the protection of the principle of “self-determination of the nations” and generally with the support of the Great powers, created the tragedy of the huge refugee masses which were forced to leave their primordial hearths forever, without any possible alternative to ever go back.

Литература:

Андонов-Полјански Христо, *Велика Британија и македонското прашање на Париската мировна конференција во 1919 година* (Скопје: Архив на Македонија, 1973).

Azcarte De. P, *League of nations and national minorities*, Washington, 1945.

Candan Vahap, *Velike sile i Armenski problem* (Ankara: 2007).

Генов П. Георги, *Една тужна десетгодишнина, Нџойскиятъ миренъ договоръ*, (София).

Генов П. Георги, *Правното положение на малцинствата*, (София: Климентъ Охридски, 1929).

Историја на македонскиот народ, том 4 (Скопје: ИНИ, 2000).

Ивановски Орде, Зоран Тодоровски, *Македонското прашање во бугарскиот парламент, 1918 – 1941* (Скопје: ИНИ, 2008).

---

²⁰ De. P. Azcarte, *League of nations and national minorities* (Washington: 1945), 20 – 27.

- Кушевски Војо, *Македонското прашање во Друштвото на народите* (Скопје: Менора, 2001).
- Ladas P. Stephen, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey* (New York, 1932).
- Lucacs A. J., *The Great Powers & Eastern Europe* (New York: AmericanBookCo, 1953).
- Ортаковски Владимир, *Меѓународната положба на малцинствата* (Скопје: Мисла, 1996).
- Поповска Билјана, Додовска Иванка, „Париската мировна конференција од 1919 година и турското национално движење“, *Macedonian Political Science Forum e-Proceeding of papers*, Year II, Number 4, March (2015).
- Пржић Илија, *Заштита мањина* (Београд: 1933).
- Stavrijanos Leften, *Balkan posle 1453. Godine* (Beograd: Equilibrium 2005).
- Stojković Momir, *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, II tom (Beograd: 1998).

Вера ГОШЕВА

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ИЛЕГАЛНАТА ТРГОВИЈА НА МАКЕДОНСКИОТ ОПИУМ (1919-1941)

Abstract: *The demand for Macedonian opium on the world market in the interwar period was high. Due to the fact that this opium was one of the highest quality in the world, ie. with the highest percentage of morphine, it was especially sought after by the world, mainly the American pharmaceutical industry. High profitability has led to the export of opium abroad not only legally, but often illegally. To prevent opium abuse, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia has signed several international opium conventions and enacted several restrictive measures and laws on the production and trade of opium and narcotics. However, the state had difficulty dealing with the problem as surplus production versus consumption (out of the permitted quantity) became the main source of illegal trade. For these reasons, in the mid-1930s, the Kingdom of Yugoslavia was in a very difficult position in the League of Nations in Geneva. In addition to attempting to reconstruct the illegal opium trade, we point to the impact it had on Yugoslav-American trade relations and the international reputation of the Kingdom of Yugoslavia during the interwar period.*

Key words: *Macedonian opium, illegal trade, international opium conventions, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, interwar period*

Сузбивањето на злоупотребата на опиум и неговите деривати бил главен приоритет на меѓународните опиумски конференции одржани во периодот од 1912 до 1936 година. Со конвенциите усвоени на овие конференции се настојувало да се воведат контрола на производството на опиум и да се забрани неговото криумчарење. Првиот обид за воведување мерки за контролирање на производството на опиум и опојните деривати бил направен со Хашката опиумска конвенција, (јануари 1912 година).¹ Тогаш познатите дроги (морфиум, кокаин и нив-

¹ Arhiv Jugoslavije (нараму: AJ), Beograd, 159-12-3.; worldLII.org/int/other/LNTSer/1922/29.html

ните соли) за првпат биле означени како опасни, а нивната употреба била дозволена само за медицински цели. Државите потписнички презеле обврска да усвојат закони и издадат правилници за аптеки, да ги контролираат лицата кои ги продавале или раздавале наведените дроги.

Истата идеја повторно била покрената по завршувањето на Првата светска војна. Акцијата била водена од новоформираното Друштво на народите во Женева и забележала значителен успех. Мировните договори кои завојуваните држави ги потпишале по завршувањето на војната послужиле како средство за поголем број држави да ја потпишат и ратификуваат Хашката опиумска конвенција.² Потребата државите потписнички да издадат закони и правилници за фабрикување, увоз, продажба, распределба, извоз и употреба на дрога само за медицински и научни цели се барала и со Женевската опиумска конвенција (февруари 1925 година).³ Со усвојувањето на Женевската конвенција за ограничување на фабрикувањето и регулирање на распределбата на опојни дроги, во јули 1931 година,⁴ секоја потписничка се обврзала фабрикувањето на опојните дроги да не ја надмине потребната годишна количина за медицински и научни цели на државата. Конвенцијата за сузбивање на недозволен промет на опојни дроги (јуни 1936 година),⁵ која била во тесна врска со претходните опиумски конвенции, а посебно со Конвенцијата од 1931 година, предвидувала потписничките да преземат обврски за воведување казнени одредби во своето законодавство за лица вмешани во недозволения промет. Со цел да се спроведат наведените конвенции биле формирани две тела во Друштвото на народите: Постојана опиумска советодавна комисија и Централен опиумски одбор.⁶

Кралството Југославија, како држава производител и преработувач на опиум,⁷ учествувала на речиси сите меѓународни опиумски конференции одржани во меѓувоенниот период. Бидејќи активно била вклучена во меѓународна-

---

² Член 295 од Версајскиот мировен договор прецизирал дека сите договорни страни требало да го усвојат потребното законодавство најдоцна 12 месеци по стапувањето на договорот во сила. (AJ, 65-209-641)

³ AJ, 159-12-3; wordLII.org/int/other/LNTSer/1928/231.html

⁴ AJ, 159-12-3; AJ, 65-209-641.

⁵ AJ, 159-12-3.

⁶ Успешноста на акцијата ја потврдува фактот што до 1936 година Хашката конвенција ја потпишале 59, Женевската конвенција 53, а Женевската конвенција за ограничување на производството на опиум 56 држави (Државен архив на Република Северна Македонија (натаму: ДАРСМ). М-2034)

⁷ Државата била производител на опиум заради одгледувањето на афионот во вардарскиот дел на Македонија, најмногу во Повардарието. Истата станала преработувач на опиум со отварањето на хемиската фабрика во Храсник (во близина на Целје) во 1931 година, а во октомври 1936 година била отворена и Фабриката за алкалоиди на браќата Огњановиќ во Скопје.

та кампања за ограничување на опиумското производство и трговија со опиум и опојни деривати, државата ги потпишала Хашката и Женевската опиумска конвенција.⁸ Согласно преземените обврски Југославија секоја година поднесувала извештаи за опиумското производство на Генералниот секретаријат на Друштвото на народите и испраќала статистички податоци за извозот на опиум до Секцијата за социјални прашања и опиумска трговија при Секретаријатот на оваа меѓународна организација.

При спроведувањето на наведените обврски државата наидувала на бројни тешкотии. Извозот на опиум во повоените години тешко се одредувал, бидејќи главни извозници биле неколку солунски трговски фирми кои ја монополизирале југословенската трговија со опиум, а врз кои државната власт немала никаква контрола. Несигурната државна статистика, исто така претставувала проблем. Во дваесеттите и триесеттите години на XX век статистичките податоци на извезениот опиум од Југославија во речиси сите европски земји не се совпаѓале со оние на земјата увозник.⁹ Секретаријатот на Друштвото на народите редовно укажувал на проблемот, барал објаснување за неговата појава, настојувал што побргу да дојде до негово решавање. Во есента 1929 година Кралската постојана делегација во Женева го известила надлежното одделение на Секретаријатот дека „за сега нашите (југословенски-б.м.) надлежни власти не можат да му испратат на Друштвото на народите статистички податоци за производството и прометот на опиум и останатите опојни дроги во нашето Кралство според формуларот на Средишниот одбор за опиум од причина што нашата трговска статистика нема посебни рубрики за увоз на разни наркотици кои го интересираат Друштвото на народите“.¹⁰ Според тоа бараните податоци можеле да бидат обезбедени откако „тој дел на трговската статистика ќе биде преуреден.“ Во меѓувреме надлежните органи на Кралството како одговор на посочените тешкотии наведувале дека не можеле да го контролираат прометот на опиум откако тој ќе ја поминел југословенската граница,¹¹ и дека македонскиот опиум во Солун најверојатно се препакувал, пресортирал, или едноставно реекспортирал.¹²

⁸ Хашката конвенција била потпишана и ратификувана на 10 февруари 1920 година, а Женевската опиумска конвенција била потпишана на 19 февруари 1925 година, а ратификувана на 4 септември 1929 година.

⁹ Случаите на несогласување на статистичките податоци за извозот на опиум од Кралството СХС/Југославија во европските држави во наведениот период станале вообичаена појава. Разлики во статистичките извештаи имало во секоја година (Вера Гошева, “Извозот на македонскиот опиум во Европа (1919-1941)”, *Гласник на Институтот за национална историја*, 60, 2 (2016), 163-164).

¹⁰ АЈ, 159-5-12.

¹¹ ДАРСМ. М-2032.

¹² Ibid; Гошева, “Извозот на македонскиот опиум”, 163.

Значаен дел од опиумот кој се извезувал од Југославија, т.е. македонскиот опиум, на светскиот пазар пристигнувал на нелегален начин. Во јуни 1931 година во Њујорк била запленета значителна количина опијати од Југославија на брод кој припаѓал на германска транспортна фирма. Истрагата покажала дека операцијата на пренесување наркотици во САД била поврзана со познатиот европски криумчар на опијати, рускиот емигрант Јосиф Раскин.¹³ Веќе во наредната година дошло до нова афера поврзана со шпекулација на опиум. Газдата на фирмата Таранто од Истанбул, Нисим Таранто, во летото 1932 година ја обвинил Југославија пред Друштвото на народите дека со увозни дозволи на 100 кг. морфиумски деривати го помага шверцот.¹⁴ По неколкумесечно истражување се докажало дека и овој случај бил поврзан со криумчарската организација на Јосиф Раскин, сега заедно со негови соработници во Западна Европа, Леон Голдштајн (Париз) и Михел Шнејерсон (Париз, Берлин), но и со вработено лице во Министерството за социјална политика во Белград.¹⁵ Обвинувањата изнесени во оптужбата биле толку сериозни поради што за нив се расправало на 29 седница на XV заседание на Советодавната комисија за опојни дроги при ДН.¹⁶

Проблемот со криумчарење на опиумот и неговите деривати во вардарскиот дел на Македонија во периодот меѓу двете светски војни имал големи размери. Главната причина за таа појава било што уште од почетокот на 20-тите години започнале да се собираат резерви (стокови) на опиум. Потпишувањето и ратификувањето на Женевската опиумска конвенција од страна на Југославија дополнително го зголемил вишокот на суров опиум. Злоупотребата на овој вишок била широко распространета. Во март 1933 година биле притворени пет членови на Управниот одбор и директорот на Комерцијална (Привредна) банка за Јужна Србија, заради утврден недостаток на депониран афион. Истото се случило и со раководството на Велешката и Виничката банка.¹⁷

Точниот број на опиум кој со шпекулации се извезувал надвор од државата тешко можел да се утврди. Југословенската статистика не ги бележала случаите на криумчарење на опиум. Сепак, Министерството за земјоделство располагало со податоци дека од 1927 до 1939 година биле извезени 668 тони македонски опиум

---

¹³ Станувало збор за заплени 17 сандаци наркотична дрога кои биле поврзани со белградската трговска фирма Kandra&Comp., за која подоцна се воспоставило дека била фиктивна (ДАРСМ, М-2032; АЈ, 159-10-12). Посочениот Јосиф Раскин, официјално работел како инженер по хемија и раководител во фабриката "Теткас" во Истанбул (АЈ, 65-209-641).

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Владан Јовановиќ, "Македонски опијум 1918-1941. О финансијским и политичким размерима феномена", *Годишњак за друшвену историју*, 3 (2009), 74.

(суров),¹⁸ од кои речиси четвртината на илегален начин.¹⁹ До одржувањето на Конференцијата за сузбивање на недозволен промет на опојни дроги во Женева (јуни 1936 година) органите на Друштвото на народите, и особено американските дипломатски претставници во оваа меѓународна организација, не преземале порешителни мерки за решавање на проблемот. За време на одржувањето на XII заседание на Советодавната опиумска комисија (јануари 1929 година) членовите на југословенската делегација во приватни разговори биле советувани од претставниците на Велика Британија и САД како да се реши проблемот со трговија на опиум. Добиениот совет бил „од наша (југословенска-б.м.) страна, т.е. од страна на нашите стопански кругови и установи, како што се трговците извозници на опиум, опиумските задруги, трговските и индустриските комори и Народната банка на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, да се направи обид да се постават непосредни врски со фабрикантите во Британија и Америка, како нашиот опиум без учество на посредници би се извезувал во тие држави на општа корист и на производителите и на фабрикантите, а исто и во дух на целите на Друштвото на народите.“²⁰ Седум години подоцна, кога југословенските делегати одбиле да ја потпишат Конвенцијата од јуни 1936 година, американските власти престанале да издаваат увозни дозволи за опиум од Југославија од септември истата година.²¹

Во акцијата за детектирање на проблемот со злоупотреба на македонскиот опиум најангажирани биле дипломатските претставници на САД. Американскиот интерес по тоа прашање бил забележан уште во есента 1928 година. Комисијата за зависности од дрога (Committee on Drug Addictions),²² побарала од Кралскиот генерален конзулат во Њујорк службени податоци за одгледување на афион, како и за југословенскиот „проблем со злоупотребата на опиум.“²³ Потребните податоци собрани од Министерството за земјоделство и вода на 15 октомври 1928 година биле испратени до Министерството за трговија и индустрија,²⁴ кое ги препратило за Њујорк.

¹⁸ *Пољопривредна годишња статистика 1933*, 147; *Пољопривредна годишња статистика 1939*, 153.

¹⁹ Историчарот Владан Јовановиќ својата констатација ја базира врз проценката дека во „Југославија годишно бил прокриумчарен 8-19 тони суров опиум.“ (Vladan Jovanović, „Jugoslovensko-američka opijumska suradnja 1929.-1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 50/1, (2018), 52).

²⁰ AJ, 159-5-12.

²¹ AJ, 159-30-26; *Турско-југословенско централно биро за опиум (1931-1941)*, Документи, Избор, предговор и редакција Вера Гошева (Скопје: ДАРМ 2017), 129-130.

²² Комисијата за зависности од дрога била формирана во 1921 година од Бирото за социјална хигиена од Њујорк. Од Комисијата подоцна биле формирани разни одбори на Националниот совет за истражување за зависноста од дроги, зависности и наркотици (nasonline.org/about-nas/history/archives/collections/cda-1928-1965.html).

²³ AJ, 65-209-641.

²⁴ Ibid.

Зголемениот интерес произлегувал оттаму што власта во Вашингтон водела голема и добро организирана борба против токсикоманијата во САД. Затоа американските дипломатски претставници биле посебно активни во решавање на прашањето не само во рамките на Друштвото на народите, туку стоеле на чело и на посебна меѓународна опиумска акција.²⁵ Бројните афери за илегалната трговија на македонскиот опиум покажувале дека Кралството Југославија тешко се справувало со проблемот. Државата притоа одбила да ја потпише Конвенцијата за сузбивање на недозволен промет на опојни дроги,²⁶ што било протолкувано дека таа не ни сакала да го реши проблемот.

Многуге примери на шпекулација со опиум биле своевидна потврда за таа констатација. Посебно голем публицитет имала аферата со Фабриката за алкалоиди на браќата Огњановиќ во Скопје, која имала голем негативен одраз врз угледот на државата. Наскоро по отворањето (октомври 1936 година) во фабриката започнале да се спроведуваат нелегални активности, какви што биле затајување на преработениот опиум (и криумчарење на хероин), а добиениот вишок одел во илегалниот промет. Сопствениците на фабриката Филип и Софрониј Огњановиќ од Галичник, уште од средината на 20-тите години се спомнувале во афери поврзани со криумчарење на суров македонски опиум кој го извезувале заедно со контингентите прехранбени производи, какви што биле сирење и кашкавал.²⁷ И покрај тоа нивното претпријатие ја добило дозволата за изработка на алкалоиди. При крајот на 1937 година, американскиот делегат во Советодавната опиумска комисија при Друштвото на народите, Стјуарт Фулер, укажал на сомнителните активности кои се извршуваат во фабриката која ги прикривала податоците за производството. Според извештајот на финансиската дирекција, сопствениците од крајот на 1937 година преработеле 6,8 тони повеќе суров опиум и 1.013 кг. хероин повеќе од пријавениот.²⁸ За незаконското работење на фабриката за алкалоиди од Скопје, и што било преземено по тоа прашање, се дискутирало на неколку заседанија на Советодавната опиумска комисија при Друштвото на народите во летото 1938 година. Иницијатор за дискусијата бил повторно амери-

---

²⁵ Во 1935 година при американската амбасада во Париз била формирана работна група на агенти за сузбивање на шверцот на дрога од Европа во САД. Во групата биле ангажирани 46 агенти кои биле распоредени по најважните европски градови. Дел од нив започнале „истрага на производството на македонскиот опиум, но и криумчарење на алкалоидите со возовите Vienna Express, кој одел од Истанбул до Париз“ (Jovanović, „Jugoslovensko-američka opijumska suradnja“, 52).

²⁶ За разлика од југословенскиот, бугарскиот постојан делегат при Друштвото на народите на 22 јули 1936 година ја потпишал Конвенцијата, заклучена на 26 јуни, како и Протоколот за потпис на Конвенцијата и Завршниот акт на Конференцијата (АЈ, 159-30-26).

²⁷ Тодор Маневиќ, „Опијум-злато Јужне Србије“, *Јужни преглед*, бр.5 (1936), 183-184.

²⁸ АЈ, 159-36-23.

канскиот делегат С. Фулер кој инсистирал да се добие одговор што презела државата откако дознала за аферата.²⁹

На крајот на декември 1937 година бил откриен случајот на незаконска трговија на опиум на пензионираниот рударски инженер од фирма од Њујорк, Мирослав Скриванек (чехословачки државјанин) кој од Белград „испраќал македонски опиум во мексиканскиот Вера Круз.“³⁰ Откако во исто време (крај на декември 1937 година) била откриена криумчарската организација со опиум на Данило Томашевиќ, во Белград почнале сè почесто да пристигнуваат американски претставници ангажирани во борбата за искоренување на илегалната трговија на опиум. Самуел Брумер, советникот на американската амбасада во Париз, кој ги известил надлежните во Министерството за надворешни работи во Белград дека Југославија сè повеќе станувала центар на незаконска трговија на опиум, а како резултат на што било можно да дојде до промена во трговските односи меѓу САД и Југославија.³¹ На крајот на јануари 1938 година С. Брумер повторно пристигнал во Белград, заедно со Бернард Валт, и ги известил властите дека во криумчарењето, како и во процесот на преработка на опиум, учествувале не само странски, туку и југословенски државјани.

Овој засилен притисок придонел југословенските државни институции да го согледат фактот дека илегалната трговија на опиум ја загрозувала легалната, а со тоа и економската положба на производителите, како и приходите на државата. Од тие причини започнало да се преземаат построги мерки, каква што било донесувањето на ново опиумско законодавство – *Законот за опојни дроги*, кој стапил на сила од 1 јануари 1932 година. Времето покажало дека во него недостасувале санкции против лицата вмешани со илегалната трговија. Со цел да се заострат овие казни (и со тоа да не се стимулира илегалната трговија) во средината на декември 1938 година бил донесен нов *Закон за опојни дроги*. Со него била воспоставена посилна државна контрола врз вкупното опиумско производство, се заострувале санкциите против криумчарењето и недозволеното фабрикување. На тој начин посредно се подобрила југословенската положба во односите со САД, кои биле најголемиот купувач на македонскиот опиум.

---

²⁹ Ibid.

³⁰ Jovanović, “Jugoslovensko-američka opijumska suradnja”, 55.

³¹ AJ, 65-209-641.

Литература:

Необјавени извори

Arhiv Jugoslavije, Beograd,

Стална делегација Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви (1927-1940): 159-5-12; 159-10-12; 159-12-3; 159-30-26; 159-36-23.

Министарство индустрије и трговине Краљевине Југославије (1918-1941): 65-209-641.

Државен архив на Република Северна Македонија, Скопје

М-2032; 2034.

Објавени извори

Турско-југословенско централно биро за опиум (1931-1941), Документи. Избор, предговор и редакција Вера Гошева (Скопје: ДАРМ 2017).

Монографии и статии

Гошева Вера, "Извозот на македонскиот опиум во Европа (1919-1941)", *Гласник на Институтот за национална историја*, 60, 2, (2016), 161-165.

Јовановиќ Владан, "Македонски опиум 1918-1941. О финансијским и политичким размерима феномена", *Годишњак за друшвену историју*, 3 (2009), 69-79.

Jovanović Vladan, "Jugoslovensko-američka opijumska saradnja 1929.-1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 50/1 (2018), 35-64.

Маневиќ Тодор, "Опијум-злато Јужне Србије", *Јужни преглед*, бр.5 (1936), 183-186.

Пољопривредна годишња статистика 1933 (Београд: Министарство пољопривреде 1934).

Пољопривредна годишња статистика 1939 (Београд: Министарство пољопривреде 1940).

<https://worldLII.org/int/other/LNTSer/1922/29.html>

<https://worldLII.org/int/other/LNTSer/1928/231.html>

<https://nasonline.org/about-nas/history/archives/collections/cda-1928-1965.html>

Александар ЛИТОВСКИ

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

Роберто ТРАЈКОВСКИ

СОУ „Таки Даскало“ – Битола

ВОЕНИТЕ ОПЕРАЦИИ ЗА ОСЛОБОДУВАЊЕ НА БИТОЛА И БИТОЛСКО ВО 1944 ГОДИНА

Abstract: *The military operations for the liberation of Bitola and the Bitola region, carried out during October and early November 1944, were part of the military-operational tasks of the People's Liberation Army and partisan detachments of Macedonia, aimed at slowing down the withdrawal of the Wehrmacht (Army Group E) from Greece and Macedonia, to Serbia (Kosovo) and Albania. At the same time, the documentation from Macedonian, German and British provenance clearly testifies to the extremely intense combat engagement of the opposite sides, especially on the communications around Bitola, where they suffered significant losses.*

Key words: *Liberation of Bitola, October-November 1944, People's Liberation army and partisan detachments of Macedonia, Wehrmacht.*

Летото и есента 1944 г. воено-политичката ситуација во Европа и светот очигледно се развивала во полза на антифашистичките сојузници. Сепак, југоисточниот одбранбен бедем на Хитлеровата „европска тврдина“, по плановите на командата на Вермахтот, требало кон крајот на летото 1944 година да ја запре Црвената армија на Днестар, да ја зацврсти одбраната на морскиот брег од инвазија на западните сојузници и со сеопшто вклучување на сите квислиншки и сателитски воени ефективи да овозможи противудари врз антифашистичките сили и, особено, против сè посилените сили на народноослободителните и антиокупаторски движења во југоисточна Европа. За ваквите „големи“ планови, на југоистокот од Европа, односно на Балканот, командата на Вермахтот покрај околу еден милион свои војници, имала на располагање и големи сили од своите сојузници – околу милион војници на Романија, Бугарија и Унгарија, околу 50.000

квислинзи во Грција и околу 350.000 квислинзи во Југославија. Меѓутоа, ваквите германски планови се покажале сосема нереални. Во јуни 1944 г. во Нормандија бил отворен долго најавуваниот Втор фронт од страна на англо-американските војски. Под ударите на моќната Црвена армија, германските дивизии во Романија биле прегазени и целосно уништени за само неколку дена, а доаѓањето на советските војски на границите на Бугарија предизвикало пад на тамошната профашистичка влада и доаѓање на власт на Отечествениот фронт.

Германските воени ефективи од 300 до 350.000 војници во Грција се нашле пред опасноста да бидат отсечени и уништени. Секако, германската Врховна команда го калкулирала и очекувала капитулирањето на дотогашната своја верна сојузничка Бугарија, па превзела низа стратешко-оперативни противмерки за обезбедување на најзначајните потпорни точки – комуникации, по кои планирала да се повлекува од Грција нејзината Група армии Е. Овие единици забрзано се пробивале по тешко проодните планински патишта на повеќе правци: Солун – Скопје – Приштина – Чачак – Вишеград – Сараево, или Солун – Призрен – Скадар – Подгорица – Колашин – Пријеполје – Вишеград – Сараево, или, откако другите правци биле пресечени, преку Битола – Охрид – Корча – Елбасан – Тирана и натаму преку Црна Гора до Сараево.¹

Командата на германската 2. Оклопна армија му наредила на Германскиот XXI планински армиски корпус, стационариран на просторот на Албанија, Косово и западниот дел на Македонија, дополнително да го обезбеди „македонскиот простор“ и да ја разоружа бугарската војска во Вардарскиот дел на Македонија, односно бугарска 5. армија, па во таа насока на 27 август 1944 г. во Битола пристигнал генерал-лајтнантот Ото Гулман (Армиска заднинска команда 1021), со еден баталјон од 524. Гренадерски полк од 297. пешадиска дивизија, со примарни задачи: обезбедување на комуникацијата Битола – Велес и при евентуална потреба, разоружување на бугарската војска концентрирана во југозападниот дел на Македонија, односно бугарска 15. пешадиска дивизија.²

Единиците на НОВ и ПОМ по капитулацијата на фашистичка Бугарија започнале подготовки за ослободување на татковината и во месец септември 1944 г. биле распоредени за дејство на сите правци во Вардарскиот дел на Македо-

¹ Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941-1945*. Treći deo (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar-Beograd, Balkanološki institut Srpske Akademije Nauke i Umetnosti, 1987), 713.

² Германски XXI планински армиски корпус. The National Archives and Records Administration (натаму: NARA), микрофилм (натаму: М) Т 314, ролна (натаму: Р) 664, 000622., 000630-000632, 000636, 000655, 000657, 000679., Ia Nr. 5998/44 K.dos., Ia Nr. 6031/44 K.dos. „Германски XXI планински армиски корпус“. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg am Breisgau (скратено ВАМАФ). RH-24/21-108., Роберто Трајковски, *Вермахтот и Македонија 1943-1944 година* (Битола: Аз-Буки-СБМ-Битола, 2018), 215-216.

нија. Главниот штаб на НОВ и ПОМ со приливот на нови борци во септември 1944 г. освен постоечките 41. и 42. Македонска народноослободителна дивизија на Народноослободителната војска на Југославија (скратено МНОД на НОВЈ), ги формирал и 48. и 49. МНОД на НОВЈ.³ Со Директивата бр. 1 на ГШ на НОВ и ПО на Македонија, територијата на Вардарскиот дел на Македонија била поделена на три корпусни области: Скопска, Битолска и Брегалничко-струмичка. Втората (Битолска) корпусна област ги опфаќала градовите: Битола, Прилеп, Кавадарци, Крушево, Брод, Ресен, Охрид, Кичево, Струга и Дебар. Во нејзини рамки бил создаден XV корпус на НОВЈ (нарекуван и Битолски корпус), а во неговиот состав влегувале 41., 48. и 49. МНОД на НОВЈ.⁴ Истовремено, освен што ослободиле повеќе градови, единиците на НОВ и ПОМ воделе жестоки фронтални борби со единиците на Вермахтот во поширокиот простор на Прилеп (9-19 септември 1944 година) и во поширокиот простор на Струмица (17-28 септември 1944 година). Фактички, за целата операција за ослободување на Вардарскиот дел на Македонија која се одвивала под команда на Врховниот штаб на НОВЈ, односно Главниот штаб на НОВ и ПОМ, биле ангажирани сопствени сили со јачина од околу 30.000 борци, а во мал дел од операциите биле вклучени и единици на новата армија на отечественофронтотска Бугарија. Сите операции завршиле до 19 ноември 1944 година кога бил ослободен градот Тетово.⁵

И покрај истакнатите успеси на НОВ и ПО на Македонија, Вермахтот, претходно формирајќи посебна корпусна команда во Вардарскиот дел на Македонија, со седиште во Скопје („Воен наредбодавец за Македонија“),⁶ во текот на септември 1944 година, ги запоседнал најзначајните комуникации и потпорни точки во Вардарскиот дел на Македонија, ја разоружал главнината на Бугарската 5. армија и формирал фронт спрема Бугарија долж денешната македонско-бугарска граница (нарекуван „Источен фронт“).⁷ Негова примарна воено-стратегиска цел во Вардарскиот дел на Македонија била да спречи евентуален советски или советско-бугарски продор во правец на р. Вардар, со што повлекувањето

³ Миле Тодоровски, *Завршните операции за ослободувањето на Македонија* (Скопје, 1970) 10-11.

⁴ Дане Петковски и Владо Стрезоски, *Борбена дејства у Западној Македонији 1941-1944* (Београд: Војноиздавачки завод, 1983), 281-282.; Владо А Ивановски, *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941-1944* (Скопје: ИНИ, 1973), 281.

⁵ Mladenko Čolić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988), 258.

⁶ „Група армии Ф“. NARA M T 311, P 193, 000287; „Група армии Е“. NARA M T 311, P 181, 001001-1002.

⁷ Во Битола два баталјони на германската 279. дивизија разоружаа 5.500 бугарски војници и старешини од составот на 53 и 55 пешадиски полк на 15. дивизија од 5. бугарска армија. Само 17. бугарска дивизија и 56. полк од 14. дивизија се повлекоја под оружје од Македонија, додека сите останати бугарски единици биле разоружани од единиците на Вермахтот. Боро Митровски, Венцислав Глишиќ, Томо Ристовски, *Бугарската војска во Југославија 1941-1945*, Београд, 1971, 231.

на Групата армии Е (300-350.000 припадници на Вермахтот) од грчка територија значително би било отежнато или спречено. Инаку, во споменатиот месец, низ Вардарскиот дел на Македонија, на север се повлекувале 4. СС полициска оклопно-гренадерска дивизија и 18. СС планински полициски полк, додека главните на 22. Пешадиска дивизија и 11. Воздухоплоовно-пешадиска дивизија, започнале да се концентрираат во источниот дел на Македонија.⁸

Во почетокот на октомври 1944 година, Врховната команда на Вермахтот издала наредба за евакуација на Грција, Јужна Албанија и „Јужна Македонија“. Истата предвидувала и формирање на фронт на линијата Скадар – Гостивар – Велес – Осоговска Планина – Бела Плана, но споменатиот план набрзо станал ништовен по ослободувањето на Ниш на 14 октомври 1944 година, со што била пресечена отстапницата на Групата армии Е долж Моравската долина.⁹ Сега нејзе, освен комуникациите меѓу Албанија, Црна Гора и Косово, на располагање ѝ останале комуникациите во Вардарскиот дел на Македонија кои преку Косово и Санџак, воде кон просторот Мостар – Сараево, каде што единиците на Групата армии Е требало да се повлечат, за што на 18 октомври 1944 година била издадена и официјална наредба.¹⁰ Истовремено, во просторот на Косово и Санџак, Врховната команда на Групата армии Е започнала со организирање на две дополнителни оперативни команди (Група Шулиц и Група Шустер-Валден), додека мостобранот „Крајево“, каде се очекувал посебен притисок од НОВ на Југославија и Црвената армија, по ослободувањето на Белград на 20 октомври 1944 година бил прилично засилен.¹¹

Во поширокиот реон на Битола по капитулацијата на Бугарија имало масовно доброволно пријавување во партизанските единици, а командантот на 7. Македонска народноослободителна ударна бригада (скратено 7. МНОУБ), Васко Карангелевски, во селото Љубојно, Ресенско создал Собирно-наставна база која ги згрижувала и подготвувала новите борци пред да стапат во непосреден борбен контакт со непријателските единици.¹² При крајот на септември, односно во почетокот на октомври 1944 година, во Втората корпусна област единиците на НОВ и ПОМ од II македонски корпус, односно XV корпус на НОВЈ, биле распоредени за дејство на следните комуникации во областа: 41. МНОД на НОВЈ во Повардарието (Гевгелија – Демир Капија) и Прилепско (Градско – Присад – Плет-

⁸ Трајковски, *Вермахтот и Македонија 1943-1944*, 227-262.

⁹ Ia. 65721/3. „Група армии Е“. NARA, М Т 311, Р 183, 1053., Fernschreiben. +HURX/FUE 00129 7. 10-1640. An H.G.R.E., „Група армии Е“. NARA, М Т 311, Р 185.

¹⁰ Ia Nr. 11.033/44 g. Kdos. „Група армии Е“. NARA, М Т 311, Р 183.

¹¹ Трајковски, *Вермахтот и Македонија 1943-1944*, 283-287.

¹² Владо Стрезовски, Ѓорѓи Димовски-Ласков, *7. Македонска бригада и 49. Дивизија на НОВЈ* (Битола: Историски архив-Битола/ОСЗБ-Битола, 1987), 104, 111.

вар). Во поширокиот реон на Битола, односно на комуникацијата Битола – Ресен – Охрид, како и во правец Охрид – Кичево – Гостивар – Тетово, задача да дејствува добила 48. МНОД на НОВЈ. Од друга страна, 49. МНОД на НОВЈ добила задача да ги уништува непријателските сили на комуникацијата Битола – Прилеп и да изврши напад на Прилеп заедно со единици од 41. МНОД на НОВЈ, а доколку има можност да ја ослободи и Битола и да ја затвори јужната граница.¹³

Според изворната документација од тој период се забележува дека единиците на 49. МНОД на НОВЈ имале секојдневни борбени акции со цел да се попречи и успори повлекувањето на единиците на Вермахтот, од грчка и албанска територија преку Битола на север, во правец на Градско. Ова особено успешно се вршело со правење на разни видови препреки (копање на противтенковски ровови, уривање на мостови, поставување мински полиња и сл.) и со ненадејни ноќни напади од заседи, напаѓајќи ги чувствителните делови на непријателските колони, заради што, во последната декада на септември 1944 година, XXI планински армиски корпус реализирал и посебна воена акција за пробивање на патниот правец Ресен – Битола, со акцент на превојот Дервен кај селото Ѓавато, каде што тогаш дејствувал Битолско-преспанскиот одред.¹⁴

Во првата половина на октомври 1944 година, низ поширокиот простор на Битола, во правец на Градско, се повлекувале корпусните единици на XXII планински армиски корпус, главнината на 104. Ловечка дивизија, по една полковска група на 297. пешадиска и 117. Ловечка дивизија, како и многу посетни воздухопловни, морнарички и безбедносно-полициски служби и установи на Група армии Е.¹⁵ Истовремено, за успешно реализирање на добиените борбени задачи, единиците на 49. МНОД на НОВЈ го добиле следниот распоред: 5. МНОУБ се концентрирала на комуникацијата Битола – Прилеп; 7. МНОУБ на комуникацијата Битола – Ресен; Битолско-преспанскиот одред на комуникацијата Битола – Лерин.¹⁶

На 1 октомври 1944 г., делови од 7. МНОУБ и III баталјон од 5. МНОУБ, нападнале една германска колона од 20 камиони со моторизирана артилерија во реонот на с. Беранци. Непријателот имал жртви и бил присилен да се повлече кон Битола.¹⁷ Скоро во исто време, 104. Извидувачки баталјон на Вермахтот, ре-

¹³ Петковски, Стрезоски, *Борбена дејства*, 283.

¹⁴ ДАРСМ ПО Битола, ф Фотокопии од ВИИ на ЈНА, к 716, а.е. 28/1: ф Фотокопии од ВИИ на ЈНА, к 1373, ае 12-5.; ДО на ИНИ ф 49 дивизија, к 72, ае 3940; „Германски XXI планински армиски корпус“. NARA M T 314, P 664, 000808.

¹⁵ Трајковски, *Вермахтот и Македонија 1943-1944*, 344-345.

¹⁶ Стрезовски, Димовски-Ласков, 7. *Македонска бригада*, 132.

¹⁷ Јован Кочанковски, *Битола и Битолско во Народноослободителната и антифашистичка војна на Македонија 1941-1945*. К. 2 (Битола: Општински одбор на Сојузот на борците од НОАВМ-Битола, 2010), 230.

лизираше воена акција за „чистење“ на просторот северозападно и западно од с. Тополчани, каде бил организиран и силен воено-безбедносен пункт, додека обезбедувањето на патниот правец Битола – Прилеп станало надлежност на 104. и 117. Ловечка дивизија.¹⁸ За обезбедување на споменатиот патен правец била ангажирана и една тешко вооружана блиндирана железничка композиција, која при напад на единиците на НОВ и ПОМ, веднаш носела засилување од градот Битола и ги засипувала со артилериски и митралески оган. Инаку, железничката делница Битола-Велес не била во употреба уште од крајот на август 1944 година.

7. МНОУБ, која со својата главнина дејствувала на патниот правец Битола – Ресен, во овој период броела 1.500 борци, а меѓу 1 и 5 октомври 1944 година повеќепати ги напаѓала деловите на 104. ловечка дивизија при нивното повлекување од Грција. Во овие борби, непријателските сили имале повеќе загинати и ранети војници, а 7. МНОУБ 20 загинати и 15 ранети борци.¹⁹ Борбите на овој потег продолжиле и во наредните денови, па единиците на 7. МНОУБ, ноќта меѓу 7 и 8 октомври 1944 година, на делот од патот меѓу месноста Превалец и превојот Ѓавато, неуспешно нападнале непријателска колона, очигледно од 104. Инженерски баталјон, засилениот 724. Ловечки полк, или претходницата на полковската група на 297. Пешадиска дивизија (Група Бургемајстер), кои во тоа време се повлекувале на патниот правец Ресен (с. Стење)-Битола.²⁰ Борби се воделе и следната ноќ, но овојпат на заседата која партизанските единици ја поставиле непосредно покрај самата патна комуникација, германската колона била десеткувана. Имено, по јуришот од партизаните, настанала борба гради в гради, во која дошла до израз храброста, како на партизанските борци, така и на нивните старешини. Според партизанските проценки, непријателските сили имале големи загуби, а се смета дека по учинокот, овој бил еден од најуспешните напади на 7. МНОУБ, иако документацијата на Вермахтот не го потврдува тоа.²¹ Исто така, ноќта меѓу 8 и 9 октомври, Првиот баталјон на 7. МНОУБ, кој го затворал правецот Лопатица–Битола засилен со 2 лесни топа и 4 тешки митралези, го нападнал непријателското упориште кај мостот во близина на с. Крклино. Непријателот, отстапувајќи кон Битола, го напуштил упориштето.²²

¹⁸ Ic/AO/Ia/01 10.463 geh vom 5. 10. 1944. Група армии Е. NARA, М Т 311, Р 183., Ia 10562 g. Kdos. v. 7. 10. 44. Истоито., Ia Nr. 10562. Истоито

¹⁹ Стрезовски, Димовски-Ласков, 7. *Македонска бригада*, 126; ДАРСМ ПО Битола, ф Фотокопии од ВИИ на ЈНА, к 233, ае 47-4.

²⁰ Ia/01, 10.415 geh. v. 4. 10. 44. „Група армии Е“. NARA, М Т 311, Р 183., Ia/Ic/AO vom 5. 10. 1944. O. Kdo. H. Gr. E Ic/AO/Ia/01 10.463 geh vom 5. 10. 1944. Истоито.. Ia/01, 10.463 geh. v. 5. 10. 44. Истоито., Ia/01, 10.578 geh. v. 7. 10. 44. Истоито.

²¹ Стрезовски, Димовски-Ласков, 7. *Македонска бригада*, 126-127.

²² ДАРСМ ПО Битола, ф Фотокопии од ВИИ на ЈНА, к 1373, ае 38-1/2.; *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*. Т. VII. К. 4 (Београд: Военоисториски

5. „Прилепска“ МНОУБ во првата декада на октомври 1944 г. дејствувала на патниот правец Битола – Прилеп, во реонот на селата Српци, Лознани, Вашарејца, Новоселани, Тополчани, Загорани и Алинци. На 7 и 8 октомври, во реонот на с. Тројкрсти, таа водела жестоки борби со одредени делови на 104. или 117. ловечка дивизија, па дури ги принудила германските сили да отстапат, поради што во знак на одмазда овие опожариле повеќе куќи во селата Ивањевци и Тројкрсти. Во почетокот на втората декада на октомври 1944 година, Штабот на 49. МНОД на НОВЈ, ја прегрупираше 5. МНОУБ на комуникацијата Ресен–Охрид, па на 12 октомври 1944 г., во реонот на Прентов Мост, таа нападнала една голема непријателска моторизирана колона. Во нападот биле уништени повеќе камиони и биле заробени извесен број Германци, Италијанци и Албанци, меѓутоа непријателската колона успеала да се пробие до Охрид.²³

Што се однесува пак до Битолско-преспанскиот одред, кој влегувал во составот на 49. МНОД на НОВЈ, тој во првата половина на октомври 1944 година дејствувал на комуникацијата Лерин–Битола и ги координирал дејствата со Леринско-костурскиот баталјон „Гоче“ кој во тие денови од Егејскиот дел на Македонија, преминал во Битолско и се ставил под команда на Главниот штаб на НОВ и ПО на Македонија.

Значи, во првата половина на октомври 1944 г., единиците на Групата армии Е, биле изложени на постојани напади на 49. МНОД на НОВЈ, посебно на превојот Дервен кај с. Ѓавато и поширокиот простор на с. Тополчани, при што претрпиле и одредени загуби, додека нивното повлекување било успорено. Од друга страна Битола станала сообраќаен јазол и значајна логистичка и оперативна база на Вермахтот. Во градот имало стационирани значителни сили на Вермахтот, а на повеќе места биле организирани силни фортификациски позиции, засилени со бодликави жици, полска и противвоздушна артилерија, како и тешки митралези. Впрочем, ваквата состојба сосема јасно била детектирана и од партизанскиот разузнавачки центар „Сотир“ во самиот град Битола.²⁴

И покрај силните воени ефективи на Вермахтот во Битола, Штабот на 49. МНОД на НОВЈ, подготвил воено-оперативен план за напад, односно ослободување на Битола.²⁵ Затоа во периодот меѓу 20 и 30 октомври 1944 г. 7. МНОУБ од

институт) док 82, 145-147; Кочанковски, *Битола и Битолско во Народноослободителната и антифашистичка војна на Македонија 1941-1945*. К. 2, 231.

²³ ДАРСМ ПО Битола, ф Фотокопии од ВИИ на ЈНА, к 1373, ае 13-1/2.; Кочанковски, *Битола и Битолско*. К. 2, 234.

²⁴ Засилената одбрана на градот во извештајот на „Сотир“ е нотирана кај: Довлецик, зградата на Општина Битола, Тумбе-Кафе, Сива Вода, Буковски Мост, железничката станица, Бори-Мечка, Баирот и црквата Св. Недела. ДАРСМ ПО Битола, ф Фотокопии од ВИИ на ЈНА, к 1373, ае 6-8.

²⁵ ДАРСМ ПО Битола, ф Фотокопии од ВИИ на ЈНА, к 1373, ае 5-2 и 29-2.

Преспа, била прегрупирана поблиску до Битола каде продолжила да ги напаѓа непријателските сили во околината на градот. Имено, ноќта меѓу 19 и 20 октомври 1944 г. I, II и Придружниот баталјон на 7. МНОУБ зазеле позиции околу с. Брусник, а III баталјон над селото Лавци. I баталјон, ноќта меѓу 20 и 21 октомври 1944 г., ги нападнал германските истурени единици кај месноста Довлеџик, II баталјон извршил демонстративен напад врз германските позиции кај селото Лавци, а III баталјон врз позициите во реонот на Тумбе Кафе.²⁶ Всушност, се очекувала прилика да бидат нападнати германските сили во самиот град за да биде тој ослободен, меѓутоа тие сè уште биле мошне силни. Згора на тоа, во ова време во градот пристигнале: штабот на 104. Ловечка дивизија, 104. Противоклопен баталјон, 670. Дополнителен баталјон и некои единици за логистика на XXII планински армиски корпус.²⁷ Кон крајот на октомври 1944 година на линијата Битола – Ресен, истите биле заменети од групата „Штаерер“, (964. Тврдинска бригада и 1017. Тврдинска бригада),²⁸ под команда на полковник Лудвиг Штаерер, кој раководел со повлекувањето на последната отстапница на Вермахтот од југозападниот дел на Македонија и бил последен командант на Вермахтот во Битола.²⁹

Во меѓувреме, но со помали сили 7. МНОУБ дејствувала на комуникацијата Битола – Ресен; 5. МНОУБ на комуникациите Битола – Прилеп и Битола – Кичево; Битолско-преспанскиот територијален одред и Леринско-костурската бригада и понатаму засилено дејствувале на комуникацијата Лерин – Битола.³⁰ На 23 октомври 1944 година Штабот на 49. МНОД на НОВЈ наредил, 7. МНОУБ од реонот на Битола да се прегрупира за да дејствува на комуникацијата Битола – Прилеп и тоа на делот од патот меѓу селото Беранци и крстосницата на патот Битола – Кичево, додека 5. МНОУБ го добила следниот борбен распоред: нејзиниот I баталјон да дејствува од позициите меѓу селата Загорани и Тополчани; II баталјон

²⁶ Стрезовски, Димовски-Ласков, 7. *Македонска бригада*, 142.

²⁷ Ia/01, 11.083 geh. v. 21. 10. 44. „Група армииЕ“. NARA, M T 311, P 186., Ia/01, 11.104 geh. v. 22.10. 44. Истото.

²⁸ Се работело за осум тврдински баталјони засилени со артилерија и инженерерија, или околу 8.000 припадници на Вермахтот. Трајковски, *Вермахтот и Македонија 1943-1944*, 350.

²⁹ Споменатото прегрупирање било во согласност со планот за повлекување на Врховната команда на Групата армии Е. Дел од единиците на XXII планински армиски корпус, наместо да се повлекуваат по патниот правец Битола – Прилеп – Градско, биле насочени да се повлечат по патниот правец Битола – Ресен – Охрид – Струга, а оттаму кон Елбасан и Тирана, со што би се ставиле под оперативна команда на XXI планински армиски корпус. Ваквите прегрупирања и движења, на 25 октомври 1944 година, биле потврдени и одобрени и од Врховната команда на Групата армии Ф. Ia. 65721/3. „Група армии Е“. NARA, M T 311, P 183, 1371138., Ia Nr. 5737/44 g. Kdos. v. 25. 10. 44. Истото.

³⁰ ДАРСМ ПО Битола, ф Фотокопии од ВИИ на ЈНА, к 1373, ае 5-1.; ДО на ИНИ, фонд: 49 дивизија, к. 72, ае 3935; *Ослободување на Федерална Македонија – документи*. Т. II (Скопје: ИНИ, 2005) док. 137, 155-156.; Стрезовски, Димовски-Ласков, 7. *Македонска бригада*, 127-128, 143.

и натаму да дејствува на превојот Буково, на патот меѓу Ресен и Охрид; III баталјон да организира повеќе диверзантски групи за дејствување на патниот правец Битола – Прилеп, посебно во делот меѓу Битола и село Тополчани.³¹

На 25 октомври 1944 година, Штабот на II македонски корпус, односно XV корпус на НОВЈ издал наредба, според која единиците на 49. МНОД добиле задачи да се прегрупираат за да го ослободат Прилеп. Во врска со тоа, 5. МНОУБ влегла во составот на 41. МНОД на НОВЈ и на 26 октомври 1944 година се прегрупираше во просторот на селото Бучин. Потоа, борците на Бригадата, преку прилепското блато, продреле во реонот на селото Долнени, околу 15 километри северозападно од Прилеп. Нападот на градот започнал на 29 октомври 1944 г. По неколкудневни, на моменти жестоки борби, заради тоа што во критичниот момент наишла групата „Вежер“ од 104. Ловечка дивизија од Битола, на 2 ноември 1944 година единиците на НОВ и ПОМ го ослободиле Прилеп, а групата „Мецово“³² на Вермахтот се повлекла во правец на Градско.³³ Во текот на овие борби имало над дваесет загинати партизани и поголем број загинати германски војници.³⁴

Вечерта на 3 ноември 1944 година 5. МНОУБ се прегрупираше во просторот на с. Бучин, додека на 7. МНОУБ ѝ било наредено, ако е во можност да ја ослободи Битола, т.е. внимателно да го следи прегрупирањето на групата „Штаерер“. Инаку, оваа група во тоа време веќе била ставена под оперативна команда на XXI планински армиски корпус. Нејзината претходница, 1017. Тврдинска бригада, продрела до Струга, додека нејзината заштитница, 964. Тврдинска бригада, сè уште се наоѓала во просторот на Битола.³⁵

Во меѓувреме, 7. МНОУБ и некои други единици на НОВ и ПОМ се прегрупираше во непосредната околина на Битола и кај с. Могила (9 км северно од Би-

³¹ Гога Пунтевски, „Кај Тополчани жешко-ладно“, *Зборник на сеќавања и документи за борбениот пат на Петтата МНОБ-Прилепска* (Скопје, 1998), 276-278.

³² Се работело за една од трите отстапници на Вермахтот од грчка територија.

³³ Ia/01, п.266 геџ. в. 29. 10.44. „Група армии Е“. NARA, М Т 31, Р 186., Ic/AO/Ia/01 п.336 геџ vom 1. 11. 1944 „Група армии Е“. NARA, М Т 31, Р 184., Ia/01, п.336 геџ. в. 1. 11. 44. Истото.

³⁴ ДАРСМ ПО Битола, ф Фотокопии од ВИИ на ЈНА, к 1373, ае 6-1, 31-2/ I.; ДАРСМ ПО Битола, ф Фотокопии од ВИИ на ЈНА, к 233, ае 14-1/6; Михаило Апостолски, *Завршните операции за ослободувањето на Македонија. И. 4* (Скопје: НИК „Наша Книга“, 1973), 159-162; *Зборник документа и података о народноослободилачком рату југословенских народа*. Т. VII. К. 4, док.бр. 106, 189-193; Кире Илиески, „Концентрација на бригадата во с. Бучин, подготовки и марш за напад и конечно ослободување на Прилеп“, *Зборник на сеќавања и документи за борбениот пат на Петтата МНОБ – Прилепска*, 335-342; Пецо Атанасоски Спироски-Думбало, „Со натчовечки напори бригадата го совлада блатото од Кривогаштани до Заполжани“, *Истото*, 342-344; Јордан Михајловски, „Борбата на Петтата бригада за ослободување на Прилеп“, *Истото*, 356-362.

³⁵ Ic/AO/Ia/01 п.351 геџ vom 2. 11.1944.„Група армии Е“. NARA, М Т 31, Р 184.

тола), воделе жестоки борби со Вермахтот, при што имало многу жртви на двете страни.³⁶ Веднаш потоа, рано наутро на 4 ноември 1944 година, најистурените делови на 7. МНОУБ и Леринско-костурската бригада, без отпор навлегле во Битола која веќе била евакуирана од заштитницата на групата „Штаерер“, т.е. 964. тврдинска бригада, која се повлекла во правец на Ресен.³⁷ Градот бил ослободен до 10 часот наутро.³⁸ Набрзо, околу пладне, во градот пристигнал и Штабот на 49. МНОД на НОВЈ, заедно со штапските единици и дивизиската заднина.

Веднаш по ослободувањето на Битола ГШ на НОВ и ПОМ на II македонски корпус, односно XV корпус на НОВ на Југославија му издал заповед со 49. МНОД да преземе мерки за обезбедување на Битола и да дојде во допир со единиците на западните сојузници. На Командата на дивизијата ѝ било укажано дека сојузничките трупи не можат да минуваат преку Југословенско-грчката граница без претходно одобрение на ВШ на НОВ и ПОЈ. На 4 ноември 1944 година, согласно ваквите инструкции, единиците на НОВ и ПОМ во реонот на Битолско се сретнале со сојузничките воени единици на поранешната Југословенско-грчка граница.³⁹ Исто така, се извршила реорганизација на партизанските единици и организација на новата воена и цивилна власт. На 4 ноември 1944 година била одржана првата седница на Извршниот одбор на Градскиот народноослободителен одбор-Битола, на која се зборувало за натамошните задачи во конечното ослободување на земјата и организација на животот во градот. Во самиот град веднаш почнале со работа и Обласниот и Околискиот НОО, градските и обласните раководства на КПМ, НОМСМ и АФЖ. Од Крушево во Битола се преместил и Штабот на XV корпус на НОВ на Југославија.⁴⁰ Освен тоа, само по три дена од ослободувањето на градот, по повод годишнината од Октомвриската револуција, во Битола бил организиран голем сенароден митинг, па тогаш во градот, за првпат,

³⁶ Михајло Поповски. „Некои аспекти од животот и борбените дејствија на Седмата ударна бригада“, Битола и Битолско во НОВ 1943 и 1944. К. II (Битола: ОО на СЗЗНБ од НОВ-Битола, Друштво за наука и уметност-Битола, Издавачка дејност „Развиток“-Битола, 1982) 345; Стрезовски, Димовски-Ласков, 7. *Македонска бригада*, 203-304.

³⁷ IC/AO/Ia/01 n.387 geh vom 5. n. 1944. „Група армии Е“. NARA, МТ 3и, Р 184.

³⁸ Апостолски, *Завршните операции. И. 4*, 164-165; Кочанковски, *Битола и Битолско*. К. 2, 291; Петковски, Стрезоски, *Борбена дејства*, 203-304; Александар Литовски, „Местото и улогата на македонските партизански единици во Егејскиот дел на Македонија во ослободувањето на Битола и Битолско“ *Прилози на Македонското научно друштво - Битола* год. III, бр. 5-6 (2005), 215-222; Čolić, *Pregled operacija*, 263.

³⁹ ДО на ИНИ, фонд: I и II корпусна зона к 69^a, ае 3922 и 3867; *Ослободување на Федерална Македонија—документи*. Т. II, док. 155, 184.; Кочанковски, *Битола и Битолско*. К. 2, 290; Апостолски, *Завршните операции. И. 4*, 164-165.; Петковски, Стрезоски, *Борбена дејства*, 203-304.

⁴⁰ *Зборник на одбрани документи за историјата на Битола и Битолско 1941-1945* (Битола: Историски архив-Битола, 1985) док. бр. 37, 161-162.

пристигнале највисоките раководни политички и воени личности на Народно-ослободителната и антифашистичка војна на македонскиот народ. Со тоа Битола го започнала својот слободен политички, национален и културен живот во рамките на Демократска Федеративна Македонија, односно Демократска Федеративна Југославија.

Ослободувањето на Вардарскиот дел од Македонија од окупацијата, а во тие рамки и на Битола и Битолско, било дел од широка воена операција на македонските, југословенските и советските војски. Борбите за конечно ослободување на Македонија кои единиците на НОВ и ПОМ ги воделе со бројно далеку понадмоќните и далеку воено-технички поопремените окупаторски единици, всушност претставувале сложени воени операции, кои освен умешност на командниот кадар, голема мотивираност на борците и помош од населението, барале и голем број човечки жртви.

Литература:

Необјавени извори

Државен архив на Република Северна Македонија, Подрачно одделение Битола

Фонд Фотокопии од Военоисторискиот архив на Југословенската народна армија, кутии: 716, 233, 1373.

Документационо одделение на Институт за национална историја-Скопје

Фонд 49. дивизија, кутија 72;

Фонд I и II корпусна зона, кутија 69^a.

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg am Breisgau

Фонд XXI планински армиски корпус, кутија, RH-24/21/108.

The National Archives and Records Administration

Фонд XXI планински армиски корпус, микрофилм T 314, ролна 664;

Фонд Група армии E, микрофилм T 311, ролни: 181, 183, 184, 185, 186;

Фонд Група армии F, микрофилм T 311, ролна 193.

Монографии и статии

Апостолски Михаило, *Завршните операции за ослободувањето на Македонија*. Избор 4 (Скопје: НИК „Наша Книга“, 1973).

Битола и Битолско во НОБ 1943 и 1944. Книга I, II (Битола: ОО на СНЗНБ од НОВ-Битола, Друштво за наука и уметност-Битола, Издавачка дејност „Развиток“-Битола, 1982).

- Das Deutsche, *Reich und der Zweite Weltkrieg*. В. 8. (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 2007).
- Димитријевски Марјан, *Македонија во антифашистичката војна (1944- 1945)* (Скопје: Менора, 1995).
- Drugi svetski rat*. Книга 4 (Beograd: VII, 1970).
- Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*. Том VII, Книга 4 (Београд: ВИИ на ЈНА, 1954).
- Зборник на одбрани документи за историјата на Битола и Битолско 1941-1945* (Битола: Историски архив-Битола, 1985).
- Зборник на сеќавања и документи за борбениот пат на Петтата МНОБ Прилепска* (Скопје, 1998).
- Ивановски Владо А, *Ослободителната војна во Западна Македонија 1941-1944* (Скопје: ИНИ, 1973).
- История второй мировой войны 1939–1945 гг*. Т. 9 (Москва: Воениздат, 1978).
- Кочанковски Јован, *Битола и Битолско во Народноослободителната и антифашистичка војна на Македонија 1941-1945*. Книга 2 (Битола: Општински одбор на Сојузот на борците од НОАВМ-Битола, 2010);
- Литовски Александар, „Местото и улогата на македонските партизански единици во Егејскиот дел на Македонија во ослободувањето на Битола и Битолско“ *Прилози на македонското научно друштво - Битола* год. III, бр. 5-6 (2005), 215-222.
- Lukač Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941-1945*. Treći deo (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar-Beograd, Balkanološki institut Srpske Akademije Nauke i Umetnosti, 1987).
- Ослободување на Федерална Македонија–документи*. Т. II (Скопје: ИНИ, 2005).;
- Петковски Дане Стрезоски Владо, *Борбена дејства у Западној Македонији 1941-1944* (Београд: Војноиздавачки завод, 1983).
- Стрезовски Владо, Димовски-Ласков Ѓорѓи, *7. Македонска бригада и 49. Дивизија на НО-ВЈ* (Битола: Историски архив-Битола/ОСЗБ-Битола, 1987).
- Schmidt-Richberg Erich, *Der Endkampf auf dem Balkan* (Heidelberg: Scharnhorst, 1955).
- Тодоровски Миле, *Завршните операции за ослободувањето на Македонија* (Скопје: Завод за културно-просветен и наставен филм на СР Македонија, 1970).
- Трајковски Роберто, *Вермахтот и Македонија 1943-1944 година* (Битола: Аз-Буки, СБМ-Битола, 2018).
- Hnilicka Karl, *Das Ende auf dem Balkan* (Gottingen-Zurich-Franfurt: Musterschmidt, 1970).
- Čolić Mladenko, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988).

Наташа ДИДЕНКО

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

МАКЕДОНСКИОТ МУЗИЧКИ ДЕЕЦ И ОПШТЕСТВЕНИК ПЕТРЕ БОГДАНОВ-КОЧКО И НЕГОВИОТ ПРИДОНЕС ВО СОВРЕМЕНИОТ МУЗИЧКИ ЖИВОТ ВО МАКЕДОНИЈА

Abstract: *The paper attempts to present the life and works of Petre Bogdanov-Kochko. We see the value of this musician not only in the fact that he significantly contributed to the development of contemporary music life as an initiator and head of the newly established professional music institutions in Macedonia, but also as an active political actor who knew how to fight for his freedom and national culture.*

Key words: *music life, Petre Bogdanov-Kočko, solo singer, social worker, composer.*

Во периодот по Втората светска војна се издвојуваат неколку значајни македонски музички школувани дејци коишто започнале да ја создаваат и градат својата национална култура. Меѓу нив се вбројува Петре Богданов-Кочко, роден на 12 март 1913 година во Скопје, во патријархално семејство. Основно образование завршил во тогашното училиште „Св. Богородица“, коешто се наоѓало во истоимената црква во централното скопско Пајко Маало, по што продолжил да се образува во Државната машка реална гимназија во Скопје, каде бил активен и како член на училишниот хор, со кој ги имал неговите први соло настапи.

Благодарение на неговиот труд, љубов и желба кон музиката во текот на гимназиските денови најнапред бил забележан од страна на проф. Јосип Брнобиќ,¹ кај кого од седмиот клас на гимназијата започнал да зема дополнителни ча-

---

¹ Јосип Брнобиќ (Хум на Истра, 1894 – с. Брнобиќи кај Ријека, 1984) – диригент, композитор, музички педагог и рецензент. Завршил конзерваториум во Љубљана (1924), во класата на проф. Ј. Равник, пијано, К. Јерај, виолина, Ј. Михел, композиција и диригирање. Во периодот од 1930 до 1938 година живеел во Скопје, каде што работел како диригент на Градскиот мешан хор „Мокра-

сови по теорија на музиката и пијано,² а потоа и од страна на неговиот школски другар Душко Поповиќ (предвоен револуционер),³ кој пак имал значајно влијание врз неговата одлука да се посвети на музиката и револуцијата во иднина. Во нивните разговори за блиската и подалечната културно-политичка историја на Македонија тој го насочувал Богданов-Кочко вистинскиот придонес да го даде во музичката дејност, преку формирањето на институциите од областа на културата и нивната организација во Слободна Македонија, по што му велел: „Утре кога македонскиот народ и Македонија ќе бидат слободни, ќе имаат првенствена потреба од изградба на институциите на културата...“.⁴ Така, со текот на годините, како што истакнува Богданов-Кочко во неговиот текст „По повод 25-години од смртта на Душан Поповиќ“, неговото визионерство постепено се остварувало.⁵

За неговата понатамошна професионална дејност и активност добиваме сознанија од самиот Богданов-Кочко кој истакнува: „Немајќи финансиски средства за студирање, по завршувањето на матурата се вработив како работник во монополот во Скопје. Како напреден младинец учествував во работничките штрајкови и бев по казна пратен на принудна работа во Царево село,⁶ на граница спрема Бугарија. Оттаму истата година заминав за Белград“,⁷ каде во учебната 1932/33 година, се запишал на Филозофскиот факултет во Белград, а во следната 1933/34 година на Белградската Музичка школа (денес „Музичка школа Мокрањац“). Знаењата од областа на теоретските музички наставни предмети ги здобил во класата на професорите Милоје Милојевиќ⁸ и Коста Манојловиќ,⁹ а знае-

---

њац“ (1930-1936) и на Градскиот мешан хор „Вардар“ (1930-1938), како и професор по пијано (1936-1938). Автор е на Химната на Градскиот хор „Вардар“, а потоа и на неколку хорски, инструментални, вокално-инструментални дела, како и на сценското дело „Пингвини“ (Јелица Тодорчевска, „Брнобиќ Јосип“, Македонска енциклопедија, т.1, гл. ред. Блаже Ристовски (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите (натаму: МАНУ), 2009), 21).

² Дејан Алексиќ, Димитровски Ацо и Јанко Николовски, *Петре Богданов Кочко: еден значаен живот* (Скопје: Павлина Апостолова Богданова, 2002), 21-22.

³ Повеќе за личноста и делата на Душан Поповиќ види во: Дејан Алексиќ, *Душко Поповиќ-Гоко*, кн.1 (Скопје: Напредок, 1985).

⁴ Алексиќ, Димитровски и Николовски, *Петре Богданов Кочко*, 25.

⁵ Алексиќ, Димитровски и Николовски, *Петре Богданов Кочко*, 28.

⁶ Денешно Град Делчево – во близина на денешната македонско-бугарска граница.

⁷ Македонско Радио-фонодокументација (17.02.2018). „Историски фокус“. Уред. Александар Ангеловски. Скопје.

⁸ Милоје Милојевиќ (Белград, 1884- Белград, 1946) – српски композитор, музиколог, музички критичар, фолклорист, музички педагог. Во 1928 година, одржувал предавања во повеќе градови на Македонија: Скопје, Велес, Штип, Струмица, Прилеп, Битола, Охрид и Куманово на тема „Народната музика во Јужна Србија“ (Јулијана Жабева Папазова, *Музичкиот живот во Велес 1906-1941*, е-книга (Велес: Даталинк, 2006), 49). Автор е на циклус песни за глас и пијано, во кој меѓу другите песни се наоѓаат и песните „Пошла мома на вода“ и „Тропнало оро големо“, по сопствен запис од

њата од областа на стручниот музички предмет - соло пеење, ги добил во класата на проф. Јелка Стаматовиќ-Николиќ,¹⁰ каде поради брзиот напредок, за период од неполна година застанал на сцената, пред публиката во Офицерскиот дом на Скопје,¹¹ изведувајќи ги следните композиции: „Лем Едим“ од Стеван Мокрањац;¹² потоа пролог од операта „Палјачи“ на Руџеро Леонкарвало; па „Руска Романса“ („Руску романсу“) од Ј. Брнобиќ и „композициите „Солзо моја“ („Сузо моја“) и „Кога би знаела дилбер Стано“ („Кад би знала дилбер Стано“)¹³ од Станислав И. Бинички.¹⁴ На концертот учество земал и неговиот колега Бране Димитријевиќ кој ги изведувал композициите: „Есенска елегија“ („Јесењу елегију“) од М. Милојевиќ; „Каватина на Фигаро“ од операта „Севилскиот бербер“ на Џоакино Росини; „Аве Марија“ од Шарл Гуно; аријата „Алфред“ од операта „Травијата“ на Џузепе Верди; „Ластовица“ („Ластавицу“) од Иван Драгутин Стјепан Зајц¹⁵

Гостивар, „Шарпланинска приспивна“, по сопствен запис од селото Лешок, Тетовско и „Лушчи ме“, по запис на Владимир Ѓорѓевиќ од Скопје. Во неговиот циклус мелодии за пијано, четвртата композиција е означена со наслов „Македонија“. Во циклусот „Под сонцето на мојот балкан“, замислен како суита за оркестар, а напишан како скици за пијано во осум дела, на седмо место се наоѓа „Битолско оро“, додека сами по себе говорат неговите циклуси за пијано чии наслови се „Од Шара, Дрим и Вардар“ и „Повардарска Суита“ (Стојче Тошевски, „Влијанието на фолклорот врз музичкото творештво на Македонија (хронологија, белешки и прилози)“, Народното творештво на почвата на Македонија. Прилози за истражување на историјата на културата на почвата на Македонија, кн. 6, гл.ред. Георги Старделов и др. (Скопје: МАНУ, 1997, 167)).

⁹ Коста Манојловиќ (Крњево кај Велика Плана во Подунавскиот округ во Србија, 1890 – Белград, 1949) – српски композитор, етномузиколог, музички педагог и хорски диригент. Значаен придонес дал во формирањето на Музичката академија во Белград (денес Факултет за музичка уметност), каде што бил именуван за прв ректор (1937-1939).

¹⁰ Јелка Стаматовиќ-Николиќ (Врање, 1895 – Белград, 1983), професор по музика, соло пеачка (мецосопран). По првата светска војна, студиите по музика ги продолжила на конзерваториумот во Прага, во класата на проф. К. Марфова (соло пеење) и Р. Весали (пијано). Во 1922 година се враќа во Белград, како наставник по пеење во Музичката школа во Втората и Третата женска гимназија. По Втората светска војна започнува нејзината кариера како универзитетски професор по соло пеење, на Музичката академија во Белград (1945-1964).

¹¹ „Концерт двојце младих певача: Скопљанац г. Петар Костић – Кочко и г. Брана Димитријевић прирећују у суботу вокални концерт у Скопљу“, *Вардар*, бр. 244, 12 јули 1934, 5.

¹² Стеван Мокрањац (Неготин во Борскиот округ во Србија, 1856 – Скопје, 1914) – српски композитор, во чие творештво се застапени ракатки, 15 народни рапсодии (со уметничка стилизација) на македонски, босански и на српски мелодии.

¹³ Вокални концерт г. Петра Костића – Кочко и г. Бране Димитријевића, *Вардар*, 247, 19 јули 1934, 5.

¹⁴ Станислав И. Бинички (Јасика кај Крушевац, 1872 – Белград, 1942), српски композитор, диригент и музички педагог. Значајно придонел за развојот на музичкиот живот во Белград, со основањето на музичката школа „Станковић“ и Операта на Народниот театар во Белград (1920 – 1924) (Н. Đurić и А. Vasić, „Stanislav I. Binički“, *Srpski Biografski rečnik*, t. 1, (Novi Sad: Matica Srpska, 2004), 548).

¹⁵ Иван Драгутин Стјепан Зајц (Риека, 1832 – Загреб, 1914), музички педагог, диригент и еден од најплодните хрватски композитори.

и „Тргнав нагоре“ („Појдо на горе“) од С. И. Бинички. Нивните интерпретации на концертот биле клавирски придружени, т.е. корепетирани, од страна на проф. Ј. Брнобиќ.¹⁶ Според написот во весникот „Вардар“ двајцата изведувачи на концертот имале одредени моменти кога дозволувале вистински до израз да дојдат нивните гласовни способности и техники,¹⁷ што било показател дека се надежни млади изведувачи - соло пејачи.

Со цел да се развива музичкиот живот во Скопје група на млади музичари, меѓу кои бил и Богданов-Кочко, на 7 септември следната 1935 година приредиле убав и необично добро посетен концерт во Соколскиот дом во Скопје. На првиот дел од концертот тој ги изведувал композициите: „Успаванка“ („Успаванку“) од М. Милојевиќ и „Голема севда“ од Петар Ж. Илиќ,¹⁸ а во вториот дел: „Руска романса“ од Ј. Брнобиќ, „Лем Едим“ од С. Мокрањац и „Готовца“ од Наише Ербес. По добивањето на силниот аплауз, извел и една арија од операта „Кармен“ на Жорж Бизе.¹⁹ За неговиот настап во весникот Вардар пишува: „Напредокот на г. Костовиќ (Кочко) е очевиден и неговиот глас сега има пополн израз, иако сеуште нема толкава техника за да го искористи целосно. Нема сомнеж дека музичката школа ќе ги отстрани сите недостатоци и дека ќе може својот природно богат материјал да го култивира до тој степен што ќе има можност својот продорен баритон да го употребува рационално“.²⁰

Во текот на студирањето во Белград тој имал остварено познанство и со српскиот композитор Војислав Вучковиќ²¹ за кој вели: „Заедно со д-р В. Вучковиќ бев еден од организаторите на музичко-сценскиот аматеризам на напредното студиско движење во Белград“.²² Нивната соработка оставила видна трага во формирањето на неговиот идеолошки и музичко-естетски пристап и сфаќање на музичката уметност, што се манифестирало и во неговото понатамошно музичко творештво.²³

¹⁶ Вокални концерт г. Петра Костића – Кочко и г. Бране Димитријевића, 5.

¹⁷ Вокални концерт г. Петра Костића – Кочко и г. Бране Димитријевића, 5.

¹⁸ Петар Ж. Илиќ (Пожаревац, 1868 – Аранѓеловац, 1957) – композитор, мелограф, наставник. Во 1909 година, по препорака на Стеван Мокрањац бил префрлен за наставник по музика во Машката гимназија во Скопје (М. Kokanović, „Лих Petar Ž“, *Srpski biografski rečnik*, t.4 (Novi Sad: Matica Srpska, 2009), 158). По неговото доаѓање во Скопје, истовремено бил и раководител на хорот „Вардар“, давајќи голем придонес во неговиот развој (Ал. Јовановиќ-Коџа, „Поводом двадесетпетогодишњице скопског певачког друштва „Вардар“: у споменицу првим покретачима и члановима његовим, *Јужни преглед: часопис за науку и књижевност*, бр. 34/VIII-2, 1933, 73).

¹⁹ Правилно бележење народне мелодије: Концерта најмлањих скопских музичара, *Вардар*, бр. 580, 10 септември 1935, 4.

²⁰ Правилно бележење народне мелодије, 4.

²¹ Војислав Вучковиќ (Пирот, 1910 – Белград, 1942) – музиколог, композитор и диригент.

²² Македонско Радио-фонодокументација (17.02.2018).

²³ Бранко Каракаш, *Музичките творци во Македонија* (Скопје: Македонска книга, 1970), 46.

По завршувањето на музичкото училиште во 1938 година, како добар студент и надежен музичар, требало да продолжи да ја усовршува и надградува неговата музичката наобразба, но бидејќи бил примен за член на Комунистичката партија на Југославија во Универзитетската партиска организација во Белград, тој ја одбил стипендијата од Париз, за која бил предложен од страна на неговиот професор М. Милојевиќ, кој настојувал тој да продолжи специјализација во областа на фолклорот.²⁴ Во следната 1939 година станал член на Првиот доброволен студентски баталјон за одбрана на земјата и како воен обврзник служел во Горажде и во Сараево, каде станал резервен офицер на тогашната југословенска кралска армија. Меѓутоа, поради воените дејствија во Европа коишто започнале во 1939 година, а се прошириле во 1941 година кон Југославија, тој бил одведен во заробенскиот логор во с. Вајндорф, Саксонија во Германија каде останал од 9 до 15 септември 1941 година.²⁵

По ослободувањето од логорот, се вратил во Скопје каде се поврзал со антифашистичкото движење и работел за „Црвена“, а подоцна наречена „Народна помош“ како еден од членовите на нејзиниот Главен одбор. Помеѓу запаметените активности на организацијата е и големиот концерт, на кој посебно била забележана Кочковата изведба на револуционерната песна „Ленка“²⁶, напишана од страна на Киро Глигоров.²⁷ Меѓутоа, со оглед на тоа што Вардарскиот дел на Македонија во периодот од 1918 до 1941 година бил во составот на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците/Југославија, наредниот ден од страна на власта му била упатена забрана за пеење на песната, со претпоставка затоа што во некои делови на песната се вели: „Во Македонија нема слободија“...или...„Младежта која гине по туѓи зандани“....²⁸

²⁴ Алексиќ, Димитровски и Николовски, *Петре Богданов Кочко*, 46-47.

²⁵ Јелица Тодорчевска, „Петре Богданов-Кочко (1913-1988)“, *Музиката на почвата на Македонија од Атанас Бадев до денес. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 12, гл.ред. Георги Старделов и др. (Скопје: МАНУ, 2004), 42).

²⁶ Повеќе за создавањето на песната види во: Алексиќ, Димитровски и Николовски, *Петре Богданов Кочко*, 57-61.

²⁷ Киро Глигоров (Штип, 1917 – Скопје, 2012) – активист на македонското студентско и комунистичко движење, македонски и југословенски правно-економски стручњак, политичар и државник, прв претседател на самостојна и независна Република Македонија. По запишувањето на правниот факултет во Белград (1936-1940), се вклучил како член и извесно време и како секретар на Културно-уметничкото друштво „Вардар“. Заедно со загребските членови на Културно-просветното друштво „Вардар“ учествува во Македонското народно движење, а во летната ваканција и во дејноста на Студентската колонија во Охрид. Како студент од III година, во настанатата провала за првпат е уапсен, но поради немање на докази е ослободен. Во затворот ја составил песната „Ленка“, што станува особено популарна во текот на НОБ (Блаже Ристовски, „Глигоров Киро“, *Македонска енциклопедија*, т.1, гл. ред. Блаже Ристовски (Скопје: МАНУ, 2009), 366).

²⁸ Алексиќ, Димитровски и Николовски, *Петре Богданов Кочко*, 56.

Во 1942 година, по атентатот Мане Мачков - агент на бугарската полиција, тој од страна на бугарската власт бил уапсен, бидејќи поради близината на неговиот стан за време на настанот од пукотниците бил повреден во ногата, по што 40 дена бил сместен во затворската болница. По фаќањето на вистинските атентатори (Бранко Фрицханд, Трпе Јаковлевски, Кочо Битољану и Ангеле Михајловски-Гаче), иако не бил виновен, не бил ослободен, туку бил протеран во планинското село Равногор-Пловдивско, каде останал до 1943 година.²⁹ Потоа се вратил во Скопје, каде што ја продолжил активната војна во редовите на Првата Македонско-косовска ударна бригада, (формирана на 11 ноември 1943 година), во с. Сливово, Дебарца,³⁰ а како партизан, набргу станува и член на Агитационо-пропагандното одделение на Комунистичката партија на Македонија (натаму: АГИТПРОП), каде по создавањето на слободна територија на подрачјето во Западна Македонија (Кичевско, Дебарца-Охридско, Дебарско, односно подрачјето на Буковиќ до Ботун и Шпиље) и на т.н посебна демократска народна власт со сите атрибути на поорганизиран општествено-политички живот бил назначен за референт за школство, бидејќи започнале да се отвараат училишта со настава на македонски јазик.³¹

Поради потребите на новите единици подоцна преминал во АГИТПРОП на Втората бригада³² кадешто помеѓу другите задачи делувал и како уметник. Така, на подрачјето во Западна Македонија, во с. Локов – Малесија, во мај 1944 година заедно со Владо Малески³³ и Илија Топаловски³⁴ го формирале првиот ансамбл „Оперета“ кој за малку време станал активен и популарен меѓу борците и народот. Најголемиот успех, ансамблот го достигнал со изведбата на „Затвореник“ – еден вид на мелодрама, придружена со партизански и други песни приспособени за таа цел.³⁵ Истата година, по одржувањето на првото заседание на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија (натаму: АСНОМ) и конституирањето на македонската држава, тој бил меѓу избра-

²⁹ Алексиќ, Димитровски и Николовски, *Петре Богданов Кочко*, 61-62.

³⁰ Петре Богданов-Кочко, „Сеќавања од борбата“, *Историски денови на Горно Врановци: по повод 40-годишнината од престојот и работата на државното, военото и политичкото раководство на Македонија во селото Горно Врановци, Велешко* (Скопје: Мисла, 1984), 175)

³¹ Нада Јурукова, *Културно-просветни појави и процеси во Македонија (1944-1953)* (Скопје: Институт за национална историја, 2003), 52.

³² Тодорчевска, „Петре Богданов-Кочко (1913-1988)“, 43.

³³ Владо Малески (Струга, 1919 – Струга, 1984), раскажувач, романсиер, сценарист, публицист, новинар, дипломат.

³⁴ Илија Топаловски (Битола, 1922 – Белград, 1999), припадник на комунистичкото движење, учесник на НОВ, дипломат.

³⁵ *Историја на македонскиот народ. Македонија во Втората светска војна, Народноослободителната антифашистичка војна во Македонија (1941 – 1945)*, т. V, гл. ред. Новица Велјановски (Скопје: Институт за национална историја, 2003), 407.

ните пратеници на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Југославија (АВНОЈ),³⁶ кој од септември 1944 година, како член на АГИТПРОП, при Централниот комитет на Комунистичка партија на Македонија (ЦК КПМ), се наоѓал меѓу оние културно-просветни дејци (Тодор Скаловски,³⁷ Трајко Прокопиев,³⁸ Живко Фирфов³⁹ и др.) коишто давале значаен придонес во развојот и сочувувањето на македонската музика во с. Горно Врановци, Велешко.⁴⁰

По бурните воени години започнува неговото професионално ангажирање во развојот на музичкиот живот во Македонија за кој самиот вели: „Веднаш по ослободувањето, заедно со неколку мои колеги ми паѓа дел од непосредната организација на сите музички установи и организации од професионален, аматерски-педагошки карактер. Долги години потоа пред мене стоеше едно големо подрачје на работа во кое бев раководител на повеќе установи, соработник во аматерските и професионалните институции, организатор на манифестации, фестивали и други општествени потребни акции од областа на музичката култура кај нас. Напоредно со тоа компонирањето сум го почувствувал како историско-професионален императив и професионален национален долг. Последниве години покрај интересот за камерно-солистичката, камерно-оркестралната музика, кај мене се возбудува интересот кон хорското, посебно акапела пишување“.⁴¹

Во таа смисла тој на 1 јануари 1945 година бил назначен за еден од првите музички редактори на Радио Скопје,⁴² на која функција останал до 11 март 1946

---

³⁶ Пратеници за АВНОЈ, избрани на првото заседание на АСНОМ, *Службен весник на НРМ*, бр. 1/45, 23 февруари 1945, 47 и *АСНОМ: (Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија): Документи од Првото и Второто заседание на АСНОМ*, т.1, кн.1. 1987, ред. Александар Христов, Тодоровски Миле и Новица Велјановски (Скопје: Архив на Македонија, 1984), 171.

³⁷ Тодор Скаловски (Тетово, 1904 – Скопје, 2004), македонски композитор, педагог, хорски и симфониски диригент и организатор на музичкиот живот во Македонија.

³⁸ Трајко Прокопиев (Куманово, 1909 – Белград, 1979), македонски композитор на класична музика, диригент, автор на филмска музика и организатор на музичкиот живот во Македонија.

³⁹ Живко Фирфов (Велес, 1906 – Скопје, 1984), истакнат македонски етномузиколог, педагог, диригент и организатор на музичкиот живот во Македонија.

⁴⁰ Тодор Скаловски, „Сеќавања за културно-уметничките дејности во Горно Врановци“, *Историски денови на Горно Врановци: по повод 40-годишнината од престојот и работата на државното, военото и политичкото раководство на Македонија во селото Горно Врановци, Велешко*, (Скопје: Мисла, 1984), 171.

⁴¹ Македонско Радио-фонодокументација (17.02.2018).

⁴² Почетокот на работата на „Радио Скопје“ е означен со преносот на Второто заседание на АСНОМ на 28 декември 1944 година, кога за прв пат била емитувана емисија на кратки бранови. По земјотресот, зградата на Радиото била урната, по што добило нова локација во Нерези, а во 1986 година, е преселено во просториите на Македонската Радиотелевизија (Јован Филип, „Македонска Радиотелевизија“, *Македонска енциклопедија*, т. 2. гл. ред. Блаже, Ристовски (Скопје: МАНУ, 2009), 854).

година, за подоцна повторно да биде поставен на истото место од 1 септември 1954 до 31 март 1956 година.⁴³ По формирањето на првата „Државната музикална школа“ (денес: ДМБУЦ „Илија Николовски-Луј“), во 1945 година бил назначен за наставник по соло пеење, па на 6 јуни следната 1946 година бил именуван за нејзин директор,⁴⁴ на чија функција останал до 1948 година.⁴⁵ Во периодот од 10 јули до 25 септември 1946 година од страна на Министерството на просвета бил ангажиран како еден од предавачите на организираниите летни курсеви во Скопје за подготовка на учители по пеење во основните училишта и гимназиите.⁴⁶ Во истата година, по формирањето на КУД „Кочо Рацин“ во Скопје, го среќаваме и како раководител на хорската секција во друштвото чиј претседател бил тогашниот министер за трговија во Владата на НРМ - Димче Бојановски-Дизе.⁴⁷

На 19 јануари 1947 година бил именуван за прв претседател на Друштвото на продуктивните и репродуктивните музичари на НРМ, каде во соработка со другите музички композитори, уметници и педагози на управата (Т. Скаловски - потпретседател; Славко Костовски - секретар; Васил Кртошев – благајник, и членовите Ж. Фирфов, Васил Ѓаконовски-Шпато и Александар Шалевски), вложувале напори во спроведувањето на основните начела на друштвото: „...народната музика да се сочува како наше најголемо музичко богатство, да се спроведе во дело сугестијата на нашата народна власт за отварање на музиколошки институти. Хорското дело да се постави на правилна основа. Да се развие симфониското дело и што поскоро на нашата сцена да чуеме оперски претстави“.⁴⁸

Богданов-Кочко се вбројува и во оние петмина музички дејци (заедно со Ж. Фирфов, Стефан Гајдов,⁴⁹ Т. Скаловски и Т. Прокопиев) коишто земале активно учество во формирањето и организацијата на институциите од областа на културата и уметноста. Во таа смисла тој најголем придонес дал во основањето на Операта на Македонскиот народен театар, во нејзината работа и просперитет како солист на главните тенорски партии (1947-1954): Туриду („Кавалерија Рустикана“), Алфредо („Травијата“), Канио („Палјачи“), Марио Каварадоси („Тоска“),

⁴³ Тодорчевска, „Петре Богданов-Кочко (1913-1988)“, 43.

⁴⁴ *Музичко-балетски училишен центар „Илија Николовски-Луј“*, гл. ред. Марија Писинова (Скопје: Музичко балетски училишен центар „Илија Николовски-Луј“, 1995), 5-6.

⁴⁵ *Музичко-балетски училишен центар*, 106

⁴⁶ Решениа од персонален карактер, Министерство на просветата, *Службен весник на НРМ*, бр. 23 /46, 13 јули 1946, 220.

⁴⁷ Катерина Цветаноска, *Ансамбл за народни песни и ора „Кочо Рацин“* (Скопје: Ансамбл за народни песни и ора „Кочо Рацин“, 2001), 12-13.

⁴⁸ *Сто македонски години: 1903-2003: енциклопедиски лексикон*, гл.ред. Јован Павловски (Скопје: МИ-АН, 2004), 418.

⁴⁹ Стефан Гајдов (Велес, 1905 – Скопје, 1992), македонски композитор, диригент и педагог.

Јеник („Продадена невеста“) и др, а потоа бил назначен и за нејзин директор (1958-1962).⁵⁰

Понатаму тој вршел и други општествено-политички функции, по што на 3 декември 1950 година, од страна на изборната комисија на НРМ, му била потврдена кандидатурата за избор на пратеник во четвртата изборна околија на III реон-Скопје⁵¹, а веќе во 1951 година бил прогласен за народен пратеник со освоени 2 722 гласа или 98,2%,⁵² по што на првата седница на редовното заседание на Народното собрание на НРМ бил избран за член на Одборот за просвета и култура.⁵³ Потоа во 1959 година бил избран за член на Советот за култура на НРМ⁵⁴ со мандат од една година,⁵⁵ за член на Управниот одбор на фондот за награди „11 октомври“ во 1959⁵⁶ и 1961 година⁵⁷ и за народен пратеник на просветно-културниот собор на Собранието на СР Македонија во 1963 година во изборната единица Кале II, со освоени вкупно 99 од 100 гласа⁵⁸. Во 1966 го среќаваме и како член на југословенската национална комисија на Организацијата на Обединетите нации за образование, наука и култура (UNESCO),⁵⁹ а во 1967 година е именуван за член на Советот на Високата музичка школа во Скопје, со мандат од две години.⁶⁰

⁵⁰ Драгослав Ортаков, „Богданов-Кочко Петре, Македонска енциклопедија, т. I, гл. ред. Блаже Ристовски (Скопје: МАНУ, 2009), 173.

⁵¹ Објава на изборната комисија на Народна Република за потврдените кандидатури за избор на народни пратеници за Народното собрание на Народна Република Македонија на ден 3 декември 1950 година, *Службен весник на НРМ*, бр. 32/50, 27 ноември 1950, 237

⁵² Извештај на изборната комисија на Народна Република Македонија за резултатите од изборите за народни пратеници на Народното собрание на Народна Република Македонија одржани на 3 декември 1950 година, *Службен весник на НРМ*, 3/51, 22 јануари 1951 година, 10.

⁵³ Записник од првата седница на I-то редовно заседание на Народното собрание на НРМ од второто свикување, одржана на 4 јануари 1951 година, *Службен весник на НРМ*, бр. 5/51, 12 февруари 1951, 66.

⁵⁴ Решение за именување членови на Советот за култура на НРМ, *Службен весник на НРМ*, бр. 35/59, 5 ноември 1959, 553.

⁵⁵ Решение за разрешување и именување членови на Советот за култура на НРМ, *Службен весник на НРМ*, бр. 42/60, 31 декември 1960, 752.

⁵⁶ Решение за именување претседател и членови на управниот одбор на фондот за награди „11 октомври“, *Службен весник на НРМ*, бр. 34/59, 31 октомври 1959, 515.

⁵⁷ Решение за именување претседател и членови на управниот одбор на фондот за награди „11 октомври“, *Службен весник на НРМ*, бр. 41/61, 26 декември 1961, 588.

⁵⁸ Извештај на Републичката изборна комисија за резултатот на изборите за пратеници на просветно-културниот собор на Собранието на Социјалистичка Република Македонија, *Службен весник на НРМ*, бр. 24/63, 22 јуни 1963, 501.

⁵⁹ Решение за назначување претседател и членови на југословенската национална комисија за организацијата на Обединетите нации за образование, наука и култура (UNESCO), *Службен весник на СФРЈ*, бр. 24/66, 15 јуни 1966, 427.

⁶⁰ Решение за именување на еден член на Советот на Високата музичка школа во Скопје, *Службен весник на СРМ*, бр. 12/67, 24 март 1967, 179.

Покрај бројните активности, можеме да кажеме дека негова главна и најобемна преокупација претставувало музичкото komponирање. Согледувајќи го неговиот творечки опус, можеме да кажеме дека во него се присутни дела од повеќе области, со тоа што на прво место доаѓаат композициите за мешани, еднородни и пионерски хорови („Ако го сакате ова поле“, „Април“, „Балада“, „Бистар поток“, „Бригадата иде“, „Везилка“, „Гоцева исповест“, „Гу гу гук“, „Две приспи-валки“, „Денови“, „Деновите идни“, „Дете и славејче“, „Запеј“, „Заспивање и тишина“, „Зима“, „Изникнало едно дрво“, „Караорман“, „Кога одевме во Стамбол“, „Крај езеро бела песна“, „Курирче“, „Лажна песна“, „Љубов“, „Мајка утра“, „Мисирков“, „Ленка“, „Манифестација“, „Мојот народ на распаќе“, „На човекот слободата“, „Непокорени“, „Нерези“, „Овде је младост Југославије“, „Скопје“, „Тага“, „Три лирски песни“, „Хумореска I и II“, „Чучулига“ и др),⁶¹ а со нив напоредно и соло песните („Голема севда (1933), „Ленка“ (1941), „Мал свет“ (1958), „Љубов“ (1950), „Леви марш“ (1960), „Купувач на старо“ (1960), „Есен“ (1960), „Пролетна песна“ (1964), „Караорман“ (1964), „Даб, шум“ (1965), „Кавал и магија“ (1970), „Дојдовме“ (1975), „Создавање на човекот (1980), „Завет“ (1986) и др.) и солистички инструментални дела („Минијатури за виолина и пијано“, „Минијатури за обоа и пијано“, „Четири лирски песни за виолончело и пијано“, „Четири пиеси за фагот и пијано“, „Шест импресии за флејта и пијано“ и „Импресии трио: флејта, виолина и виолончело),⁶² како и камерните композиции за глас и оркестар („Долго и право“ – циклус песни за висок глас и оркестар и „Дојдовме“ – кантата за мешан хор, баритон и оркестар),⁶³ и за глас и камерен состав („Квинтет“ – за глас, обоа, флејта, фагот и пијано; „Караорман“ – балада за баритон и камерен состав; „Пролетен пејсаж“ – за висок глас и камерен состав; „Мал цвет“ – за сопран, бас, рецитатор и камерен состав и „Интими“ – за сопран и камерен состав).⁶⁴

За својата значајна улога во развојот на македонската музичка култура како композитор, соло-пејач, но и иницијатор за основање на разните музички институции и стручни здруженија, Богданов-Кочко е добитник на следните награди, ордени, признанија и дипломи: „Орден заслуги за народ од втор ред“ (1945); „Орден на храброста“ (1949); „Орден на трудот“ (1949); „Орден на републиката со сребрен венец“ (1961); „Повелба-почесен член на Сојузот на музички уметници на Југославија (натаму: СМУЈ) (1965); „Орден заслуги за народ со златна звезда (1969); „Плакета на СМУЈ“ (1969); „Спомен плакета – за I заседание на АСНОМ“; Наградата „11 октомври“ за особено значајни остварувања во подрачје-

⁶¹ Марко Коловски, *Сојуз на композиторите на Македонија 1947-1992: Македонски композитори и музиколози* (Скопје: Сојуз на композиторите на Македонија, 1993), 72.

⁶² Алексиќ, Димитровски и Николовски, *Петре Богданов Кочко*, 147.

⁶³ Алексиќ, Димитровски и Николовски, *Петре Богданов Кочко*, 149-150.

⁶⁴ Коловски, *Сојуз на*, 73.

то на уметноста од интерес за СРМ, за долгогодишно уметничко творештво со осведочени вредности во музиката (1969); „Златен спомен-медал од СОКОЈ“ (1970 и 1983); „Орден на Југословенското знаме со лента“ (1973); „Повелба од македонската филхармонија“ (1974); „Плакета – Друштво на музичките педагози на Македонија“ (1977); „Повелба на културата – Собрание на Републичката заедница на културата“ (1983), „Спомен плакета на П. Б. Кочко, народен претставник на I заседание на АСНОМ, на 2 август 1944, во Прохор Пчински“ (1984)⁶⁵ и други плакати и признанија за особени заслуги на полето на музичкото творештво кај нас и воопшто во областа на културниот и општествениот живот.

Врз основа на досегашните сознанија за животот и делата на македонскиот музички деец и општественик Петре Богданов-Кочко, можеме да кажеме дека во културната историја на Македонија ќе остане забележан како човек со голем ентузијам, кој благодарение на неговите организаторски способности, работна дисциплина и многуслојна музичка наобразба, по извојувањето на слободата, сопствен јазик и сопствена државност, започнал од една страна уметнички да созрева како музички деец афирмирајќи се пред пошироките кругови на музиката јавност како пионер во современиот музички живот и како иницијатор и раководител на новооснованите професионални музички институции, а од друга страна се афирмирал и како активен политички деец кој знаел да се бори за својата слобода и национална култура.

Литература:

- Алексиќ Дејан, *Душко Поповиќ-Ѓоко*, кн.11 (Скопје: Напредок, 1985).
- Алексиќ Дејан, Ацо Димитровски и Николовски Јанко. *Петре Богданов-Кочко: еден значаен живот* (Скопје: Павлина Апостолова Богданова, 2002).
- АСНОМ: *(Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија): Документи од Првото и Второто заседание на АСНОМ*, т.1, кн.1. 1987, ред. Александар Христов, Тодоровски Миле и Новица Велјановски (Скопје: Архив на Македонија, 1984).
- Đurić H. и Vasić A., „Stanislav I. Binički“, *Srpski Biografski rečnik*, t. 1, (Novi Sad: Matica Srpska, 2004), 548.
- Жабева Папазова Јулијана, *Музичкиот живот во Велес 1906-1941*, е-книга (Велес: Дата-линк, 2006).
- Записник од првата седница на I-то редовно заседание на Народното собрание на НРМ од второто свикување, одржана на 4 јануари 1951 година, *Службен весник на НРМ*, бр. 5/51, 12 февруари 1951, 66-67.

⁶⁵ Алексиќ, Димитровски и Николовски, *Петре Богданов Кочко*, 126-127.

- Историја на македонскиот народ. Македонија во Втората светска војна, Народноослободителната антифашистичка војна во Македонија (1941–1945)*, т.V, гл. ред. Новица Велјановски (Скопје: Институт за национална историја, 2003).
- Извештај на изборната комисија на Народна Република Македонија за резултатите од изборите за народни пратеници на Народното собрание на Народна Република Македонија одржани на 3 декември 1950 година, *Службен весник на НРМ*, 3/51, 22 јануари 1951 година, 9-23.
- Извештај на Републичката изборна комисија за резултатот на изборите за пратеници на просветно-културниот собор на Собранието на Социјалистичка Република Македонија, *Службен весник на НРМ*, бр. 24/63, 22 јуни 1963, 499-503.
- Јовановиќ-Коџа Ал., „Поводом двадесетпетогодишњице скопског певачког друштва „Вардар“: у споменицу првим покретачима и члановима његовим, *Јужни преглед: часопис за науку и књижевност*, бр. 34/VIII-2, 1933, 66-74.
- Јурукова Нада, *Културно-просветни појави и процеси во Македонија (1944-1953)* (Скопје: Институт за национална историја, 2003).
- Каракаш Бранко. *Музичките творци во Македонија* (Скопје: Македонска книга, 1970).
- Коловски Марко, *Сојуз на композиторите на Македонија 1947-1992: Македонски композитори и музиколози* (Скопје: Сојуз на композиторите на Македонија, 1993).
- Kokanović M, „Iliћ Petar Ž“, *Srpski biografski rečnik*, т.4 (Novi Sad: Matica Srpska, 2009), 158-159.
- „Концерт двојице младих певача: Скопљанац г. Петар Костић – Кочко и г. Брана Димитријевић прирећују у суботу вокални концерт у Скопљу, *Вардар*, бр. 244, 12 јули 1934,5. Македонско Радио-фонодокументација (17.02.2018). „Историски фокус“. Уред. Александар, Ангеловски. Скопје.
- Музичко-балетски училишен центар „Илија Николовски-Луј“*, гл. ред. Марија Писинова (Скопје: Музичко балетски училишен центар „Илија Николовски-Луј“, 1995).
- Објава на изборната комисија на Народна Република за потврдените кандидатури за избор на народни пратеници за Народното собрание на Народна Република Македонија на ден 3 декември 1950 година, *Службен весник на НРМ*, бр. 32/50, 27 ноември 1950, 237-246.
- Ортаков Драгослав, „Богданов-Кочко Петре, *Македонска енциклопедија*, т. I, гл.ред. Блаже Ристовски (Скопје: МАНУ, 2009), 173.
- „Певачко друштво „Вардар“ у Скопљу 1907-1932“, *Споменица приликом прославе двадесетпетогодишњице 1907-1932* (Скопје, 1933), 15-45.
- Петре Богданов-Кочко, „Сеќавања од борбата“, *Историски денови на Горно Врановци: по повод 40-годишнината од престојот и работата на државното, военото и политичкото раководство на Македонија во селото Горно Врановци, Велешко*, (Скопје: Мисла, 1984), 175-177.
- Пратеници за АВНОЈ, избрани на првото заседание на АСНОМ, *Службен весник на НРМ*, бр. 1/45, 23 февруари 1945, 47.

- Решениа од персонален карактер, Министерство на просветата, *Службен весник на НРМ*, бр. 23/46, 13 јули 1946, 220.
- Решение за именување претседател и членови на управниот одбор на фондот за награди „11 окомври“, *Службен весник на НРМ*, бр. 34/59, 31 октомври 1959, 515-516.
- Решение за именување членови на Советот за култура на НРМ, *Службен весник на НРМ*, бр. 35/59, 5 ноември 1959, 553.
- Решение за разрешување и именување членови на Советот за култура на НРМ, *Службен весник на НРМ*, бр. 42/60, 31 декември 1960, 752.
- Решение за именување претседател и членови на управниот одбор на фондот за награди „11 окомври“, *Службен весник на НРМ*, бр. 41/61, 26 декември 1961, 588.
- Решение за назначување претседател и членови на југословенската национална комисија за организацијата на Обединетите нации за образование, наука и култура (UNESCO), *Службен весник на СФРЈ*, бр. 24/66, 15 јуни 1966, 427-428.
- Решение за именување на еден член на Советот на Високата музичка школа во Скопје, *Службен весник на СРМ*, бр. 12/67, 24 март 1967, 179.
- Ристовски Блаже, „Глигоров Киро“, *Македонска енциклопедија*, т.1, гл. ред. Блаже Ристовски (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2009), 365-366.
- Скаловски Тодор, „Секавања за културно-уметничките дејности во Горно Врановци“, *Историски денови на Горно Врановци: по повод 40-годишнината од престојот и работата на државното, военото и политичкото раководство на Македонија во селото Горно Врановци, Велешко*, (Скопје: Мисла, 1984), 170-174.
- Сто македонски години: 1903-2003: енциклопедиски лексикон*, гл.ред. Јован Павловски (Скопје: МИ-АН, 2004), 418.
- Тодорчевска Јелица, „Брнобиќ Јосип“, *Македонска енциклопедија*, т.1, гл. ред. Блаже Ристовски (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2009), 211.
- Тодорчевска, Јелица, „Петре Богданов-Кочко (1913-1988)“, *Музиката на почвата на Македонија од Атанас Бадев до денес. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 12, гл. ред. Георги Старделов и др (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2004), 41-46.
- Тошевски Стојче, „Влијанието на фолклорот врз музичкото творештво на Македонија (хронологија, белешки и прилози)“, *Народното творештво на почвата на Македонија. Прилози за истражување на историјата на културата на почвата на Македонија*, кн. 6, гл. ред. Георги Старделов и др. (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1997), 165-170.
- Филип, Јован, „Македонска Радиотелевизија“, *Македонска енциклопедија*, т. 2, гл.ред. Блаже, Ристовски (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите), 854.
- Цветаноска Катерина, *Ансамбл за народни песни и ора „Кочо Рацин“* (Скопје: Ансамбл за народни песни и ора „Кочо Рацин“, 2001).

Evelyn REUTER
Humboldt Universität, Berlin

FROM FOLK RELIGION TO CHURCH POLITICS: NAUM'S SIGNIFICANCE IN MACEDONIA

Апстракт: *Наум е втор национален патрон на Македонија со оглед на црквите и манастирите што му се посветени. Новите црковни објекти на Наум го визуализираат опсегот до кој се рашири култот на Наум во Македонија. Манастирот на Наум од IX век јужно од Охридското Езеро станал центар на православието за денешна Македонија во Османлиската Империја. Со процесите на распаѓање на Османлиската империја и Југославија, се појавија нови градби посветени на Наум и го поддржаа процесот на градење на македонската нација што се базира на словенски и православен идентитет. Оваа студија на случај придонесува за испитување на религијата во тековните процеси на трансформација.*

Клучни зборови: *Наум, Македонија, православие, црква, манастир, идентитет, трансформативни процеси*

1. Introduction

Naum is a popular disciple of the Slavic Apostles Kiril and Metodij and at the same time he is an unknown disciple of them. While Kliment as the first Slavic bishop gained the role of Macedonia's nation patron because of his high position, Naum often is remembered as a monk and a wonder worker. The medieval nation patrons that supported the unity of "state, sovereignty and nation" experienced a renaissance in the transformation processes of Eastern Europe in the 20th and 21st century.¹ They conduce to the self-presentation of the state, present a collective identity, provide stability, imply continuity and offer orientation for individuals in times of identity crises. In

---

¹ Stefan Samerski and Krista Zach, "Einleitung," in *Die Renaissance der Nationalpatrone: Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa im 20./21. Jahrhundert*, ed. Stefan Samerski and Krista Zach (Köln et al.: Böhlau, 2007).

the Balkans states, especially the orthodox churches aspired to become a partner in negotiating national identities that they connect to historical or new political saints. Thus, they wanted to revive a central role traditionally assigned to them as a trend-setting cultural institution and social integration factor.

In Macedonia one of the constituent countries of the socialist Yugoslavia, Kliment was shaped to the nation patron since the one-sided autocephaly declaration of the Macedonian Orthodox Church (MOC) in 1967.² After the independence of Macedonia, the MOC promoted Kliment stronger than before as Macedonia's nation patron and demanded even his feast day to become a national holiday. With the growth of Kliment's significance for the MOC, Naum's role was also boosted by the MOC. The numbers of churches and monasteries dedicated to Naum increased in the last 30 years in Macedonia and it made Naum as a second nation patron.³ Since all *lieux de mémoire* have an identity building function,⁴ Naum as the second nation patron shapes the Macedonian orthodox identity. Naum's significance is systematically intensified by the politics of the Macedonian Orthodox church since Macedonia's independence in the 1990s.

This paper presents how Naum's role changed from a local saint to the second nation patron of Macedonia. At the center of this case study, there are new religious buildings named after Naum that testify a stronger veneration cult. Specifically, I consider the time of constructing, the main actors and their intentions. However, the main monastery in the south of the Ohrid lake serves as an important reference for this research. Among many publications on the monastery built by Naum, Grozdanov's *Sveti Naum Ohridski* (2005) is the most substantial monography.⁵ For this chapter, Grozdanov's work mainly supplies the historical background information whereas I built on ethnographical data that I collected in Macedonia and Albania (2016-2018). The study shows how Naum's role changed in three stages: first from a monk to local saint, then to a particular Slavic saint and in stage three to a Macedonian nation patron.

² Stefan Rohdewald, "Sava, Ivan von Rila und Kliment von Ohrid. Heilige in nationalen Diensten Serbiens, Bulgariens und Makedoniens," in *Die Renaissance der Nationalpatrone. Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa im 20./21. Jahrhundert*, ed. Stefan Samerski and Krista Zach (Köln: Böhlau, 2007), 207-14.

³ Cf. Arnold Bartetzky, "Rekonstruktion für Nation in der östlichen Hälfte Europas. Zur Einführung," in *Geschichte bauen: Architektonische Rekonstruktion und Nationenbildung vom 19. Jahrhundert bis heute*, ed. Arnold Bartetzky (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2017).

⁴ Evelyn Reuter, "Im Schatten der Slawenapostel. Funktionen Naums im (trans-)nationalen Erinnerungsdiskurs," in *Das Erbe der Slawenapostel im 21. Jahrhundert. Nationale und europäische Perspektiven*, ed. Thede Kahl and Aleksandra Salamurović, *Symbolae Slavicae* (Frankfurt (Main): Peter Lang, 2015), 152-54.

⁵ Цветан Грозданов, *Свети Наум Охридски* (Скопје: Матица, 2015). <http://manu.edu.mk/wp-content/uploads/2017/09/Cvetan-Grozdanov-Sv-Naum-Ohridski-2.pdf>.

In a micro perspective, my paper adds some insights to the national and religious history of Macedonia. In a macro perspective, this study contributes to research on religion in ongoing transformation processes with considering mainly political and economic factors.

2. Naum as a local saint and the transregional spreading of his cult in the Ottoman Empire

Only a few definite things are known about Naum. He has been a disciple of Kiril and Metodij and travelled with them to Rome where he probably became an ordained priest in 867.⁶ After Metodij died, Naum and other disciples were first imprisoned, then they have been expelled from their previous mission area. In 886, Naum together with Kliment and Angelar arrived in Preslav and he was sent as a teacher to support Kliment in the region of Ohrid in 893. In 900, he built the monastery consecrated to the archangel Michael in the South of the Ohrid lake and he died as a monk in 910.

Already at the beginning of venerating Naum, the lack of biographical information about Naum, for example about his family origins, led to legends among the local population. Even the Naum's hagiographies as sources for his life and work show that most of the biographical information are taken from other hagiographies such as those of Naum's teachers Kiril and Metodij.⁷ These hagiographies are official ecclesiastic documents which are based on an epitaph for Naum and were extended with stories about his thaumaturgy. This approach shows the need of the church to fill out the knowledge gaps on Naum's life due to the increasing veneration of Naum. The liturgical ceremony for Naum originates from the 13th century.⁸ The late occurrence of the liturgical remembering implies the cult's development and distribution since his death. Otherwise there is nothing which can explain the sudden interest in the saint. Furthermore, icons give proof for the spread of his cult.⁹

A turning point in the Ottoman Empire for the significance of Naum was in 1727 when the archbishopric of Ohrid became a patriarchate.¹⁰ Due to the demolition of the monastery in the 16th century because of unknown reasons, documents from the beginning of 17th century prove the requested financial support to rebuild the monastery.¹¹ Although the Naum monastery did not become a bishop's see, there was a

⁶ Erich Trapp, "Die Viten des hl. Naum von Ochrid," *Byzantinoslavica* 34 (1974): 166.

⁷ Erich Trapp, "Die Viten des hl. Naum von Ochrid," *Byzantinoslavica* 34 (1974): 161-85.

⁸ Грозданов, *Свети Наум Охридски*, 57f.

⁹ Грозданов, *Свети Наум Охридски*, 57-60.

¹⁰ Наум Целакоски, "Старите Печати и Преданијата за Свети Наум Охридски," (Охрид: Факултет за туризам и угостителство/Институт за истражување на туризмот, 2004), 28f.

¹¹ Грозданов, *Свети Наум Охридски*, 73.

church-political interest for its preservation which gave an outstanding importance. A decisive event indicates this thesis: In 1727, patriarch Joasaph officially changed Naum's holiday from January 5th to July 3rd (Gregorian calendar) to ease the pilgrimages path to the monastery.¹² One reason for this was the simultaneous loss of importance of the church *Sveti Pantelejmon*, which Naum's colleague Kliment had built as the first Slavic bishop.¹³ In this time, Naum's cult spread in the entire region and beyond to Mount Athos in the South up to Vienna in the North.¹⁴

At that period, the small town Moschopolis, today known as Voskopoja in Albania, has been flourishing as the center of orthodoxy and trading. Moschopolis was a significant place in the patriarchate because of its printing house which published especially ecclesiastical documents. This printing house was named after Naums as its patron saint. One Naum chapel is said to have been in Voskopoja, but it is destroyed.¹⁵ Beside the main monastery, this chapel could be the oldest building dedicated to Naum in the region. Another chapel is still in the village Shipska, nearby Voskopoja, that reminds on the previous connection to Naum's main monastery. Unfortunately, I could not get any information about the history of chapel from the local people.¹⁶ Even the local priest based in Voskopoja does not celebrate one of Naum's holidays why the people in the parish hardly know the dates of the holidays.¹⁷

However, the spread of Naum's cult was not dependent on the activities of the patriarchate of Ohrid that was dissolved and placed under the jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople in 1767. Two years later, in 1769, Moschopolis was attacked and robbed several times.¹⁸ Consequently, many inhabitants left the

¹² Max Demeter Peyfuss, "Die Druckerei von Moschopolis, 1731 - 1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrída," (2, Wien et al.: Böhlau, 1996), 170.

¹³ Evelyn Ivanova-Reuter, "Ein mittelalterliches Fundament für die späte Nation. Die Rekonstruktion des christlich-orthodoxen Erbes der Stadt Ohrid in der Republik Mazedonien," in *Geschichte bauen. Architektonische Rekonstruktion und Nationsbildung vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, ed. Arnold Bartetzky, Visuelle Geschichtskultur (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2017), 379f.

¹⁴ Robert Elsie, "The Christian Saints of Albania," *Balkanistica* 13 (2000), <http://www.elsie.de/pdf/articles/A2000ChristianSaints.pdf>.

¹⁵ Dhori Falo, *Trajgedia e një qyteti (Voskopoja)* (Korçë: Kotti, 2015), 136f.

¹⁶ I visited the chapel in Shipska on December 23, 2016, the date of Naum's death, e.g. the original holiday of the saint regarding to the Gregorian calendar which is used in the Albanian Orthodox Church.

¹⁷ Against this observation, the metropolitan bishop of Korçë, Joan Pelushi, claimed that Naum is venerated in Albania on his winter and the summer holiday; Metropolitan Joan Pelushi, "Specifics of Saint Naum, Najazma at the border," interview by Evelyn Reuter, August 08, 2016.

¹⁸ Max Demeter Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731 - 1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrída*, 2 ed., 13 vols., vol. Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Veröffentlichungen des Instituts für Ost- und Südosteuropaforschung der Universität Wien, ed. Horst Haselsteiner et al. (Wien et al.: Böhlau, 1996), 41-46; Falo, *Trajgedia e një qyteti (Voskopoja)*, 203-08. For background information of the town see Pëllumb Xhufi, *Shekulli i Voskopojës (1669-1769)* (Tiranë: Botimet Toena, 2010).

previous trading town and flew into more distant regions and spread the Naum cult in their new homes like in the Austrian-Hungarian Empire. A closer destination of the refugees was Bitola whereto they probably brought the cult of Naum.¹⁹ In this city, a residential building was turned into a church consecrated to Naum in the Ottoman Empire, said the care taking woman of that place, but she could not specify the date.²⁰ Though there are no sources with reliable information about the church in Bitola, there are two legends.²¹ According to the first, the house was turned into a church in 1825 or 1828 what fits to the information of the caretaker. The second legend dates the transformation back to the year 1935/6, i.e. in the post-Ottoman time.²² Furthermore, Naum's famousness led to some sustainable construction measures: his tomb was replaced a few meters towards the wall of the church and a chapel was built to protect the tomb and to integrate it into the church in 1799.²³

Beside the new Naum buildings, in the 18th and 19th century, the significance of Naum and his monastery increased by the 1000th anniversary of the Moravian mission in 1869.²⁴ Beginning in the same year, the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and a church committee from Ohrid started again to quarrel over the control of the monastery.²⁵ In 1874, the conflict was decided in favor of Constantinople by the intervention of Ottoman officers.

3. From the South Slavic imprint of Naum' cult to its supportive function of Macedonia's nation building

The events of the second half of the 19th century were only the beginning of an increase in the involvement of Naum's monastery in ethnic-national negotiations. With the ongoing disintegration of the Ottoman Empire, the religious-cultural meaning of Naum and his monastery politicized for demarcation processes between Albania and the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes after the Balkan Wars.²⁶ While Serbian troops in 1913 placed the monastery under Bitola's administration, the international border committee decided that the region "from Lin to Sv. Naum" belongs to

---

¹⁹ Александар Гулевски, "Графиката Св. Наум (1743) од Христофор Жефарович од Битолската митрополија," *Пелагонитиса* 16-20 (2008): 56.

²⁰ Fieldnote from October 14, 2016.

²¹ Стојан Ристески, *Чудата на свети Наум*, 2 ed. (Охрид: Канео, 2009), 216-19.

²² For the churches of the post-Ottoman period see the next paragraph.

²³ Грозданов, *Свети Наум Охридски*, 141.

²⁴ Грозданов, *Свети Наум Охридски*, 268, 86f; Наум Целакоски, "Летопис - 1100 години Св. Наум Охридски," in *Зборник на научни трудови од научната средба "1100 години од смртта на Св. Наум Охридски"*, ed. Ленче Андоновска (Битола Киро Дандаро, 2010), 39.

²⁵ Грозданов, *Свети Наум Охридски*, 282.

²⁶ Грозданов, *Свети Наум Охридски*, 287.

Albania. Albania and Yugoslavia discussed about the correct interpretation of the phrase “from Lin to Sv. Naum” until 1925.²⁷ While Albania understood “to Sv. Naum” inclusive, i.e. belonging to Albania, Yugoslavia interpreted the phrase exclusive so that the monastery stayed under the control of Ohrid.²⁸ In 1925, Albania and Yugoslavia compromised; Albania left the monastery to Yugoslavia in exchange of the city Peshkopi.²⁹ The last time that this decision was questioned from the Albanian side was during World War II when Italy occupied the monastery.³⁰ After Italy’s capitulation, the Naum monastery became again part of Yugoslavia. The historical negotiated national border became an accepted fact that influenced the further spreading of Naum’s cult in Macedonia rather than in Albania.

However, the population on the Albanian side of the border, from the monastery to Korçë, still strongly feels connected with Naum and his monastery. A chapel dedicated to Naum that was erected during the the reign of Ahmet Zogu closeby Pogradec proves this connection.³¹ It is not clear where this chapel has been built and what happened to it during the anti-religious measures in socialist Albania. It might be the chapel at the *najazma*³² called spring close to the border that by legends is connected to Naum. Until Albania finally closed the border in 1948, the *najazma*-spring was practically connected with the monastery. The metropolitan bishop Pelushi explained that for the holidays of Naum “this water [from the spring] was taken over there [to the monastery] to make the blessing. And this water was used to bless all the people that were in this day in this feast – mostly people that have mental problems.”³³ After closing the border, passport controls and the increase of military presence have led to a decrease of monastery visits.³⁴ However until recent times, the population of the

²⁷ Милчо Балеvски, “Балканските политички прилики и дипломатските битки за манастирот Свети Наум,” (Скопје: Македонска Книга, 1984), 125-32; Грозданов, *Свети Наум Охридски*, 290.

²⁸ Kaliopi Naska, “Shën Naumi dhe diplomacia e kohës. Trajtesë dhe dokumente,” (Tiranë Shtëpia Botuese “Kristalina-KH”, 2012), xv-xx; Цветан Грозданов, “Свети Наум Охридски,” (Скопје: Матица, 2015), 290; Балеvски, “Балканските политички прилики и дипломатските битки за манастирот Свети Наум,” 186-89.

²⁹ Naska, “Shën Naumi dhe diplomacia e kohës. Trajtesë dhe dokumente,” xx-xxiii; Грозданов, “Свети Наум Охридски,” 290.

³⁰ Грозданов, “Свети Наум Охридски,” 291.

³¹ Ристески, *Чудата на свети Наум*.

³² The Albanian *najazma* like *ajazma* means holy spring and derives from the Greek *hagiasma*, a derivat of *hagios* and etymologically connected with *hagnós*; Méropi Anastassiadou-Dumont, “Sacred Spaces in a Holy City. Crossing Religious Boundaries in Istanbul at the Turn of the Twenty-First Century,” in *The Changing Landscapes of Cross-Faith Places and Practices*, ed. Manfred Sing, *Entangled Religions. Interdisciplinary Journal for the Study of Religious Contact and Transfer* (2019), 46.

³³ Pelushi, interview.

³⁴ Ристески, *Чудата на свети Наум*, 34.

border region between Pogradec and Korçë remember Naum and his monastery as parts of their local heritage.

Beside the administrative demarcation to interpret the monastery internationally acknowledged as south Slavic, i.e. "Yugoslavian", there were only two examples for religious motivated establishing and spreading of Naum's cult in this time on the Yugoslavian side. The first church after the Ottoman disintegration was built in Livoišta, a village nearby Ohrid, in 1923.³⁵ In the Ottoman Empire, the village was ruled by some Ottoman officials and a station on the trade route between Bitola and Debar until 1938. To build a church, after the dominating Ottomans lost their power, is a clear demarcation sign. Although the reasons to dedicate the church to Naum are unclear, the ongoing struggle between Albania and Yugoslavia for the main monastery probably influenced the dedication process.

The second church occurred with a bigger space and time distance than the one in Livoišta. In 1938, two metalworkers from Pobožje initiated the new building of a church consecrated to Naum in Radišani, halfway to Skopje.³⁶ Their reasons to build another church for Naum nearby the capital in a village that already had two churches are not documented. A Christian family gave the land for the new monastery who took it over from an Ottoman official. Furthermore, it is known that the icon painters came from Skopje but had their family origins in Kumanovo. Although, a clear reference to Naum's main monastery in Ohrid is not obvious, the building of this church consecrated to a Slavic saint on a land that belonged to a Muslim Ottoman must be interpreted as another post-Ottoman demarcation.

In socialist Yugoslavia, according to new built churches and monasteries dedicated to Naum, the saint's cult spread increasingly since the 1960's. In general, the socialist politics suppressed religions. In this context even the Naum monastery was declared a cultural and historical monument and as such expropriated from the church institution and placed under the protection of the law in 1950.³⁷ The complex was turned into a museum without any church activities, but with an admission fee to reduce the religious character. Archaeological investigations have been further measures to turn the monastery into a cultural and historically significant monument at the beginning of the 1950s.³⁸ In 1955, excavations in and around the church started to explain its genesis. The center of the excavations was the chapel with Naum's tomb that was identified as an

---

³⁵ Јован Ф. Трифуноски, *Охридско-струшка област. Антропогеографска проучања* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1992), 123-25.

³⁶ Ацо Александар Гиревски, *Манастир Свети Наум Радишани* [Kloster Sveti Naum Radišani] (Скопје: Македонска православна црква, 2006), 15-18.

³⁷ Ристески, *Чудата на свети Наум*, 21.

³⁸ Димче Коцо, "Проучувања и археолошки Испитувања на Црквата на Манастирот Св. Наум," *Зборник 2* (1958): 58f, 65.

annex to the previous church. The opening of the tomb by the archaeological committee provoked some legends among the villagers of the nearby Ljubaništa. For instance, the anonymous committee from Belgrade opened the tomb to find gold. However, the committee did not find anything but the skeleton.³⁹ Interlocutors interpreted the tomb opening as a strategy to destroy the myth that Naum's heart is still beating which it can be heard when putting the ear on the tomb slab. Hence, the desecration of Naum's grave is another measurement against the religious character of the place.

Further construction measures boosted the turn of the monastery into a touristic destination. The most significant measures were the building of the restaurant "Ostrovo" and of the road from Ohrid to the monastery.⁴⁰ Due to the monastery's touristic popularity, in 1962 even Tito visited this complex and he ate in the new restaurant because the traditional Yugoslavia relay started at border crossing nearby, said the former major of the neighboring village. Finally, the monastery's politization was complemented by the erecting of the military campground in the 1970's. However, the area never lost its religious significance. Interlocutors reported that some Muslims slaughtered lambs as sacrifice (*kurban*), Orthodox Christians brought lambs as votive offerings to Naum and people from all over Yugoslavia came because of Naum's healing power.⁴¹ On the other hand, only in the 1980s, the state leased the church for the celebration of liturgies due to Naum's summer holiday.⁴²

An exception among this general anti-religious attitude of Yugoslavia is the foundation of the Macedonian Orthodox Church (MOC) as strategy to strengthen the Macedonian nation in 1967.⁴³ On the one hand, almost all orthodox churches are organized nationally, i.e. a separate MOC implies that Macedonia is a souverain nation. On the other hand, by supporting the foundation of a separate MOC, Macedonian and Yugoslavian politicians aimed to reduce the influence of the SOC.

In the period of the autocephaly declaration of the MOC some new churches dedicated to Naum were built in the region of Ohrid. First, a church was built in the village of Orman in 1970.⁴⁴ The reason to name the church after Naum goes back in

³⁹ Милева Крстаноска and Никола Крстаноски, "Св. Наум во време пред да е затворен како манастир," interview by Evelyn Reuter, Juli 08, 2016.

⁴⁰ Крсте Наумоски, "Св. Наум во време пред да е затворен како манастир," interview by Evelyn Reuter, July 06, 2016.

⁴¹ Ејуп Салих, "Бекташи во Охрид," interview by Evelyn Reuter, June 09, 2016; Крстаноска and Крстаноски, interview; Аноним Битолчанец, "Јагниња за Свети Наум," interview by Evelyn Reuter, July 02, 2016.

⁴² Ристески, *Чудата на свети Наум*, 24.

⁴³ Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Soviet and East European Studies, (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 249-86.

⁴⁴ Трифуноски, *Охридско-струшка област. Антропогеографска проучанња*, 115f.

the time before the Ottomans took over the village, because it has been part of the property of Naum's main monastery. Thus, the historical connection was revived and architectonically established. The inhabitants of the village base their decision to a previous event that happened at an unknown date. Plowers saw a fire wandering from Orman to Ohrid and to Naum's monastery in the south of the lake and interpreted it as Naum who was visiting his land in Orman.⁴⁵

A chapel has been built in the second half of the 20th century and consecrated to Naum is the one in Leskoec. Dates of laying the foundation stone and the consecration are not handed down.⁴⁶ Instead there are two founding legends for this chapel. According to the first, Naum once flew from his main monastery because there have been many naked people at the beach.⁴⁷ He settled in Leskoec due to its beauty and quietness. The interlocutor claimed this version as dreamed by someone. The second legend says that Naum first has been in Leskoec and later went on to the south of the lake because there are springs with healing power. Thus, Naum's stay in Leskoec was only one station on his way.

A third church consecrated to Naum at the time of the MOC formation was newly founded in a village of Resen, a small town in the east of Ohrid. In 1965, the church was built as a small chapel about 3km in the south of the village Bolno.⁴⁸ This building bases on a dream of a Roma woman called Pemba.⁴⁹ Naum appeared to Pemba in her dreams and told her to construct a church for him at a place called *počinalište* that was a spring with healing water. According to two women who were the key-keepers at the time of my visit, the place's name refers to Naum's rest when he was on his way from the neighboring village Stipona to Ohrid.⁵⁰ Until that dream nobody knew about the connection between the medical spring and Naum's life. In the 1970s, a ledge was added to the first small church. Later a house with a kitchen, sleeping berths and a hall turned the church into a small monastery. Interestingly, the first liturgy by the main priest Metodija Poposki is mentioned in Risteski's report but not the foundation of the MOC as historic context.

Beside the construction of new churches, construction measures on the previous buildings dedicated to Naum emphasize the increasing political meaning of this saint. Already in 1964, at the time before the autocephaly declaration of the MOC, the

---

⁴⁵ Ристески, *Чудата на свети Наум*, 68f.

⁴⁶ "Охридско архијерејско намесништво," Дебарско-кичевска епархија, updated 30.01.2015, 2015, accessed 21.05.2020, 2020, <http://www.dke.org.mk/index.php/namesnistva#7>.

⁴⁷ Fieldnotes from January 17, 2017.

⁴⁸ Владо Јовановски, *Населбите во Преспа. Местоположба, историски развој и минато* (Скопје: Ѓурѓа, 2005), 54.

⁴⁹ Ристески, *Чудата на свети Наум*, 73-76.

⁵⁰ Fieldnotes from March 13, 2017.

church of Radišani became a monastery because of the new accommodation that was used by single caretaking monks or nuns.⁵¹ A parish office made the monastery a fix place in the village. Some years after the founding of the MOC, in 1970 the church in Livoišta were completely renovated.⁵² Rather than the renovation, the consecration of this village church by the metropolitan bishop Metodij of Debar-Kičevo in 1974 is a clear evidence of the contemporary church political contribution to establish the Macedonian nation.

4. Naum's role for an increasing Slavic Macedonian orthodox identity since the 1990's

After the disintegration of Yugoslavia, Naum became a significant figure in the formation of a Slavic Macedonian orthodox identity. With Macedonia's declaration of independence, the politics officially granted to more religious freedom. During the so-called "denationalization", the government returned the former expropriated buildings to the religious organizations. Hence, in March 1991, the Naum monastery came under the administration of the Eparchy Debar-Kičevo with its bishop see in Ohrid, i.e. under the new founded autocephalous and unacknowledged MOC.⁵³ In June 1993, the MOC used the Naum monastery for an international symposium on the occasion of the 1100th anniversary of Kliment's episcopal ordination and Naum's arrival in Ohrid. The venue demonstrates the monastery's significance for the MOC's efforts to reconstruct a continuation since the medieval foundation.

Since the return in 1991, the monasterial complex changed its appearance that strengthened the touristification. The complex is surrounded with a wall, the souvenir stalls replaced by wooden booths.⁵⁴ Further new constructions are the parking areas for cars and buses after 2013 and another parking area behind the souvenir booths for the traders.⁵⁵ Beside this development of the explicit touristic infrastructure, even the religious surface was strengthened with the building of a chapel dedicated to Kiril and Metodij next to the older church named after Naum.

Since the independence of Macedonia, the MOC strengthened Naum's cult all over Macedonia by constructing new ecclesiastic buildings. It seems as the MOC checks where in its territory churches and monasteries dedicated to Naum are miss-

⁵¹ Гиревски, *Манастир Свети Наум Радишани*, 27, 36.

⁵² "Охридско архијерејско намесништво."

⁵³ Грозданов, *Свети Наум Охридски*, 29f.

⁵⁴ Sebastian Kempgen, "Die Säulen in der Klosterkirche von Sveti Naum. Ein Projektbericht zur Digitalisierung des sprachlichen Kulturerbes in Makedonien," in *Wiener Slawistischer Almanach*, ed. Bernhard Brehmer, Aage A. Hansen-Löve, and Tilmann Reuther (Berlin et al.: Peter Lang, 2019), 2. <https://doi.org/10.20378/irb-47671>.

⁵⁵ Fieldnote from July 01, 2018.

ing in order to fill systematically these gaps. The gaps were especially found in the north western, the south eastern and north eastern part of the republic.

The first new constructed Naum building was the monastery in the mountains of Popova Šapka nearby Tetovo, in northwest Macedonia.⁵⁶ Although Popova Šapka is a touristic centre, the monastery was considered less touristic, as the successor of the previous *Sveta Bogorodica* church, which was destroyed in the Ottoman Empire. The reconstruction and renaming of the *Sveta Bogorodica* monastery in the neither Slavic nor orthodox region was perceived by some members of the Islamic community and some Albanian politicians as a clear show of force against the Albanian and Muslim inhabitants. I suggest the reconstruction of the monastery would have been less provocative, if the monastery was not renamed, because the Mary, i.e. the mother of Jesus, is a high respected person in Islam, even if she is not a *bogorodica*, i.e. God-bearer. On the other side, representants of the MOC as the archbishop Kiril or the main priest of Tetovo Mirko Stankovski argue with the historicity of the Christian place. According to a Muslim Albanian, the MOC represented territorial claims of the absent Slavic Macedonians who are the ethnic majority of the Macedonia's population.⁵⁷ The Macedonians visit this place only as tourists or for Naum's annual celebrations.

The thesis, i.e. demonstration of power, is supported by rarely celebrated liturgies and the missing monks or nuns in the so-called monastery. At this Naum monastery, church interests and national politics are interdependent because even politicians visit this place. Hristijan Mickoski, for instance, who became the leader of Macedonian's opposition party VMRO-DPMNE in December 2017, visits the monastery almost every year for Naum's winter holiday.⁵⁸ In 2019, the office of the VMRO-DPMNE reported the visits and informed potential voters about the possibility to talk with him about future plans and strategies of the party.⁵⁹ Thus, the visits became part of a publicly effective and subtle advertising strategy of the party for future elections. If he had visited the monastery as a private person and because of religious motivations, the party must not announce it publicly. However, in 2018 and 2020 even the SDSM-

---

⁵⁶ Мирко Станковски, *Вечни Светилишта во Полог. Цркви и Манастири во Тетовското Архијерејско Намесништво* (Тетово: Македонска Православна Црква Епархија Полошко - Куманковска Тетовско Архијерејско Намесништво, 2003), 30-32.

⁵⁷ Fieldnote from October 22, 2016.

⁵⁸ СВЕСТ.МК, "ФОТО: Мицкоски присуствуваше на литургија во манастирот Св. Наум Охридски на Попова Шапка," *Слободна Вест*, 05.01.2018 2018, <https://www.svest.mk/foto-mickoski-prisustvuvashe-na-liturgija-vo-manastirotsv-naum-ohridski-na-popova-shapka/>; Центар за комуникации на ВМРО-ДПМНЕ, "Мицкоски во посета на манастирот Св. Наум Охридски на Попова Шапка," *sitel*, 05.01.2019 2019, <https://sitel.com.mk/mickoski-vo-poseta-na-manastirotsv-naum-ohridski-na-popova-shapka>.

⁵⁹ СВЕСТ.МК, "ФОТО: Мицкоски присуствуваше на литургија во манастирот Св. Наум Охридски на Попова Шапка."

politician Oliver Spasovski, who became prime minister on January 3, 2020, documented his visit of the monastery for the winter holiday on Facebook.⁶⁰ Compared to Mickoski's post about his annual visit for the winter holiday⁶¹, Spasovski's post of 2020 is less political because he did not write about any political issue and did not show up with a Macedonian flag on the photos.

Another region of Macedonia whereto the Naum cult spread in form of building at this time was the southeast, around Strumica. At the beginning of 19th century, the Turkish Muslim population dominated the entire region until Slavic Christian refugees from Kukuš, today's Kilkis in Greece, settled down in villages around Strumica after the two Balkan wars.⁶² During Yugoslavia, Turks and other Muslims emigrated to Turkey because of an agreement between both countries;⁶³ even those of the Strumica region as the last official census from 2002 has shown.⁶⁴

According to a document from the Commission for Relations with Religious Communities and Religious Groups from 2011, there are three buildings named after Naum nearby Strumica. Two are churches in the villages of Gečerlija and Čanaklija, and one is a monastery in the Hamzali village.⁶⁵ I found more information about the monastery than about the two churches. In 2000, the construction of the monastery started which was consecrated to two saints, Naum and Kliment.⁶⁶ Until 2004, a monasterial accommodation was built and monks moved into the monastery. Ac-

⁶⁰ Oliver Spasovski, "Секогаш со голема радост го посетувам манастирот на Попова Шапка посветен на Св. Наум Охридски Чудитворец," Facebook, January 5, 2020, <https://www.facebook.com/oliver.spasovski.35/posts/2571502349748138>; Oliver Spasovski, "Денес присуствував на одбележувањето на патрониот празник Свети Наум Охридски Чудотворец во манастирскиот комплекс на Попова Шапка," Facebook, January 5, 2018, <https://www.facebook.com/o.spasovski/posts/915178518659772>.

⁶¹ Hristijan Mickoski, "Традиционално денес во посета на Попова Шапка, каде се чествува празникот и делото на Св. Наум Охридски," Facebook, January 5, 2020, <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1432180303624091&type=3>.

⁶² Васил Иванов Кънчов and Маргарита Михайлова Василева, *Македонија. Етнографија и Статистика*, 2 ed. (Софија: Академично издателство "Марин Дринов", 1996), 161; Петър Хр. Петров, *Научна експедиција в Македонија и Поморавието 1916* (Софија: Универзитетско издателство "Св. Климент Охридски", 1993), 244.

⁶³ Nathalie Clayer and Xavier Bougarel, *Europe's Balkan Muslims. A new History*, trans. Andrew Kirby (London: Hurst & Company, 2017), 133f.

⁶⁴ Dončo Gerasimovski, "Popis na naselenieto, domaќinstva i stanovite vo Republika Makedonija, 2002. Definitivni Podatoci," (Ohrid: Državen Zavod za Statistika Republika Makedonija, 2002), 74, 78, 346f, 52.

⁶⁵ Валентина Божиновска and Комисија за односи со верските заедници и религиозни групи КОВЗ, "Карта на верски објекти во Република Македонија," (Скопје: Менора, 2011), 65-67. <http://www.kovz.gov.mk/WBStorage/Files/karta%20i%20tekt%20spoen.pdf>.

⁶⁶ "Хамзали - манастир Светите Климент и Наум Охридски," Македонска Православна Црква, accessed 22.05.2020, <http://www.mpc.org.mk/MPC/SE/hamzali.asp>.

ording to the abbess, in 2010 the complex was turned into a nun monastery.⁶⁷ Furthermore, she explained that the monastery name changed before the arrival of the nuns into *Sveti Kliment, Pavel i Car Justinijan*. The reason for changing the name was the existence of the other two churches in Gečerlija and Čanaklija that were consecrated to Naum. The church of Gerčelija was renamed into *Sveti Theophil*, only the name of the church in Čanaklija was not changed. This decision was made to avoid confusing people, said the abbess. Although, I could not find more reliable information about the two churches, one explanation why a minor church could keep the name of the significant saint must refer to the years of construction. Thus, the church venerated to Naum in Čanaklija must be the oldest one.

In general, all three buildings are so new and less important that even staff members of the eparchy in Strumica knew nothing about them.⁶⁸ However, Naum's cult is quite relevant to the eparch who choose Naum's name for himself when he became bishop. Thus, the effort to establish Naum's cult in this area that is far away from Ohrid and the main monastery must also be interpreted as closing a Naum gap in the MOC territory.

Another Naum gap in the MOC territory is northeastern Macedonia. Exemplarily for the eparchy Bregalnica, a small church was built in the middle of the village Čiflik, nearby Kočani. After the consecration in May 2008, the metropolitan bishop of Bregalnica Ilarion Serafimovski several times celebrated Naum's holiday in this church.⁶⁹ According to some direct neighbors, the MOC induced the construction and the eparch Stefan Veljanovski choose the church's name.⁷⁰ The neighbors also explained that there are other churches around the village. People of the village are considering *Sveti Atanasij* to be their saint whose holiday is celebrated in May. Thus, the interlocutors expressed their lack of understanding that why another church was built in their village. They also asked why the church is dedicated to Naum to whom they have no connection. Besides this statement, the performance of the metropolitan in Čiflik and other places in his eparchy to celebrate Naum supports the thesis of spreading Naum's cult systematically.⁷¹ However, not all places where the metropolitan celebrated Naum's holiday are dedicated to this saint like the monastery *Sveti Gavriel* of

---

⁶⁷ Fieldnotes from June 28, 2017.

⁶⁸ Fieldnotes from July 10, 2018.

⁶⁹ "На празникот на преподобен Наум Охридски Чудотворец во с. Чифлик – Кочани," Македонска Православна Црква, 2008, accessed 23.05.2020, <http://www.mpc.org.mk/vest.asp?id=3063>.

⁷⁰ Fieldnotes from 26.02.2017.

⁷¹ "Барај. Наум Охридски," Брегалничка Епархија, accessed 23.05.2020, <http://www.bregalnickaeparhija.org.mk/index.php/component/search/?searchword=%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BC%20%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B8%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B8&ordermg=newest&searchphrase=all&limit=20>.

Lesново. Furthermore, in this eparchy there is another chapel located in Delčevo that was consecrated to Naum in August 2013.⁷² Finally, in 2019 a small shop in front of the cathedral *Sveti Kiril i Metodij* was named after Naum.⁷³

One of the last places in the MOC territory with a Naum gap was Prilep in southern Macedonia. According to my fieldwork data, the church in Prilep is the latest construction under the administration of the MOC.⁷⁴ In comparison to previous churches named after Naum, the genesis of the church in Prilep is documented in newspapers and it shows the connection to the local and national politics.⁷⁵ This church is one of four which are built in a few years with the support of the MOC and the mayor Marjan Risteski who is a member of VMRO-DPMNE which has been the long ruling party of Macedonia. Since the VMRO-DPMNE “established a close alliance” with the MOC,⁷⁶ the Naum church of Prilep is the peak of implementing Naum as the Slavic Macedonian saint *per se*. However, the financial support for the construction of the new Naum church by the SDSM in 2019 shows that this tendency is not related to one political party, rather a general tendency of political continuity.⁷⁷ Though the SDSM decided for a financial support, the decision became not as public in newspapers as the previous one of the VMRO-DPMNE.

Finally, the veneration of Naum can still be a very individual and religious motivated act. For instance, in the southeastern provincial town Nov Dojran close to the border to Greece, another chapel is named after Naum. The chapel’s construction is initiated and done by a woman from Skopje. Her husband survived a boat accident on a tour in the Ohrid lake towards Naum’s monastery in 2002.⁷⁸ She writes that she

⁷² "Осветен парақлис – крстилна посветен на „Св. Наум Охридскиот Чудотворец“ во Делчево," Брегаличка Епархија, 2013, accessed 05.07.2020, <http://www.bregalnickaeparhija.org.mk/index.php/95-uncategorised/618-2013-08-04-16-35-09>.

⁷³ "На „Преподобен Наум Охридски Чудотворец“, освет на црковна продавница во Делчево," Брегаличка Епархија, 2019, accessed 05.07.2020, <http://www.bregalnickaeparhija.org.mk/index.php/82-2010-01-15-21-45/2010-01-15-21-513/1288-2019-07-05-15-42-17>.

⁷⁴ Fieldnotes from 18.08.2017.

⁷⁵ "Во Прилеп одбележан споменот на големиот православен светител Свети Наум Охридски Чудотворец," *НемПрес*, 03.07.2017, <https://netpress.com.mk/vo-prilep-odbelezan-spomenot-na-golemit-ot-pravoslaven-svetitel-sveti-naum-ohridski-chudotvorec/>.

⁷⁶ Bilge Yabancı and Dane Taleski, "Co-opting religion: How Ruling Populists in Turkey and Macedonia Sacralise the Majority," *Religion, State and Society* 46, no. 3 (2018): 287, <https://doi.org/10.1080/0963749-4.2017.1411088>.

⁷⁷ Илија Јованоски, *Службен Гласник Општина Прилеп*, Советот на Општина Прилеп, Одделение за правни и општи работи (Прилеп: Општина Прилеп, October 15 2019), 2-3, <https://www.pri-lep.gov.mk/wp-content/uploads/2019/10/slgh142019.pdf>.

⁷⁸ Snezana Milkovska, "Св. Наум Охридски Чудотворец- Дојран 2014," Facebook, 07.01.2014, 2014, <https://www.facebook.com/snezana.milkovska.3/posts/234152610098247>.

started to build this chapel after a dream on January 5, 2011. In 2018, the construction was not yet completed and consecrated. According to the local priest, the chapel was nevertheless used for the annual celebration of Naum's holiday on January 5th.⁷⁹

Beside new constructions, the Naum cult was intensified even by renovations and complementation's of existing churches. At the beginning of the 1990's, the Naum monastery of Radišani was rebuilt in a bigger dimension due to the initiative of the previous eparch Gavril Milošev.⁸⁰ This engagement of the highest representant of the MOC in a church projected started by lay persons occurs in the course of the republic's independence as a statement to support the nation building process. Thus, the MOC acts in continuity with the supportive Yugoslavian politics of 1967 as well as in discontinuity in sense of the general Yugoslavian anti-religious politics. Furthermore, beyond Macedonia, a couple of churches dedicated to Naum are raised abroad by the Macedonian diaspora in Canada, USA, Australia, Sweden and Switzerland.⁸¹ The diaspora eparchy of Europe is even named after Naum.

5. Conclusion

Referring to churches and monasteries which are named after the saint, Naum's cult is spread all over Macedonia. With respect to the historic context, first these buildings were constructed by the country's population as reaction to some radical changes. Furthermore, they are especially located in the countryside rather than in cities. Whereas Voskopoja has been a historical center and turned into a rural place, other churches and monasteries were erected consciously in villages. One reason is that cities such as Ohrid or Skopje as centres already had their churches. On the other hand, some villages did not have churches for a long time, because the countryside was often dominated by Ottoman landlords or populated by Muslims in the Ottoman Empire. Only after the disintegration of the Ottoman Empire, the Muslim-Christian rela-

⁷⁹ Fieldnotes from July 06, 2018.

⁸⁰ Гиревски, *Манастир Свети Наум Радишани*, 20-22.

⁸¹ "American-Canadian Macedonian Orthodox Diocese," World Heritage Encyclopedia, accessed 06.07.2020, http://self.gutenberg.org/articles/American-Canadian_Orthodox_Diocese; Aco Girevski, "St. Naum of Ohrid" Macedonian Orthodox Church Community in Triengen, Switzerland (1992-2017)," *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 37, no. 4 (2017); James Jupp, *The Australian people: An encyclopedia of the nation, its people and their origins* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 679; "Background," Macedonian Orthodox Church - Diocese of Australia and New Zealand, 2017, accessed 06.07.2020, https://www.mocdanz.org.au/en_AU/diocese/%d0%98%d0%a1%d0%a2-%d0%9e%d0%a0%d0%98%d0%88%d0%90%d0%a2/; Nick Anastasovski, "The arrival and settlement of Macedonians in the inner Western suburbs of Melbourne," *Victorian Historical Journal* 82, no. 1 (2011), <https://search.informit.com.au/documentSummary;dn=201211779;res=IELAPA>; "Историјат," Македонска Православна Црква „Свети Наум Охридски“ - Малме, accessed 06.07.2020, <http://www-mpc-malmo.org/>.

tions changed so that churches could be built for the population's need. In Yugoslavia, occasions for the construction of these buildings arose with the foundation of the autocephalous Orthodox church of Macedonia and the emigration of a large number of the Muslim population to Turkey.

Consequently, the popping up of churches and monasteries dedicated to Naum in the rural areas is a sign of Naum's increasing significance for the ones who induced the construction and naming measures. Although it is not always clear who initiated these measures, it is noticeable that the Macedonian Orthodox Church (MOC) has been strongly involved in the construction and reconstructions of these buildings since the 1990s. As the construction involvement of the MOC is in coincidence with Macedonia's independence and several home affairs, the MOC's supporting role in Macedonia's ongoing nation building process becomes visible. This becomes also clear, because the places of the new buildings are far away from the original monastery of Naum in regions. Traditionally, some of these regions did not have a strong connection with Naum, since he as a local saint was most important between Ohrid and Korçë, rather than around Tetovo, Strumica or Kočani.

Whereas the population did not spread Naum's cult according to a plan all over the country, the MOC uses Naum in charge of his historical position to strengthen the Slavic-orthodox basics from the middle ages of the Macedonian nation. The systematic approach let the people identify with a local saint. Thus, the MOC generates the idea of continuity with the saint's tradition, i.e. Slavic orthodoxy with Ohrid as its centre.

Finally, the case study contributes to a deeper insight in the role of religion in transformation processes that are mainly examined with respect to politics and economy rather than religion. Against the theories on revitalization of religion and secularization in modern times, the study illustrates the historic contingent use religious and cultural heritage for the purpose of nation building in post-socialist Macedonia. Furthermore, the tradition of cultural and religious elements was only possible because the general limitations of church activities did not effect the individual living out of religious needs. The post-socialist strategy continues past religious-political tendencies since the differentiation of the *millet*-system in the 19th century, that survived the socialist anti-religion attitudes.

Литература:

- Alexander, Stella. *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Soviet and East European Studies. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- "American-Canadian Macedonian Orthodox Diocese." World Heritage Encyclopedia, accessed 06.07.2020, [http://self.gutenberg.org/articles/American-Canadian_Orthodox_Diocese](http://self.gutenberg.org/articles/American-Canadian_Macedonian_Orthodox_Diocese).
- Anastasovski, Nick. "The Arrival and Settlement of Macedonians in the Inner Western Suburbs of Melbourne." *Victorian Historical Journal* 82, no. 1 (2011): 30-58. <https://search.informit.com.au/documentSummary;dn=201211779;res=IELAPA>.
- Anastasiadou-Dumont, Méropi. "Sacred Spaces in a Holy City. Crossing Religious Boundaries in Istanbul at the Turn of the Twenty-First Century." In *The Changing Landscapes of Cross-Faith Places and Practices*, edited by Manfred Sing. Entangled Religions. Interdisciplinary Journal for the Study of Religious Contact and Transfer, 34-56, 2019.
- "Background." Macedonian Orthodox Church - Diocese of Australia and New Zealand, 2017, accessed 06.07.2020, https://www.mocdanz.org.au/en_AU/diocese/%d0%98%d0%a1%d0%a2%d0%9e%d0%a0%d0%98%d0%88%d0%90%d0%a2/.
- Bartetzky, Arnold. "Rekonstruktion Für Nation in Der Östlichen Hälfte Europas. Zur Einführung." In *Geschichte Bauen: Architektonische Rekonstruktion Und Nationenbildung Vom 19. Jahrhundert Bis Heute*, edited by Arnold Bartetzky, 7-38. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2017.
- Clayer, Nathalie, and Xavier Bougarel. *Europe's Balkan Muslims. A New History*. Translated by Andrew Kirby. London: Hurst & Company, 2017.
- Elsie, Robert. "The Christian Saints of Albania." *Balkanistica* 13 (2000): 35-58. <http://www.elsie.de/pdf/articles/A2000ChristianSaints.pdf>.
- Falo, Dhori. *Tragjedia E Një Qyteti (Voskopoja)*. Korçë: Kotti, 2015.
- Gerasimovski, Dončo. "Popis Na Naselenieto, Domačinstva I Stanovite Vo Republika Makedonija, 2002. Definitivni Podatoci." Ohrid: Državen Zavod za Statistika Republika Makedonija, 2002.
- Girevski, Aco. "'St. Naum of Ohrid" Macedonian Orthodox Church Community in Triengen, Switzerland (1992-2017)." *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 37, no. 4 (2017): 159-66.
- Ivanova-Reuter, Evelyn. "Ein Mittelalterliches Fundament Für Die Späte Nation. Die Rekonstruktion Des Christlich-Orthodoxen Erbes Der Stadt Ohrid in Der Republik Mazedonien." In *Geschichte Bauen. Architektonische Rekonstruktion Und Nationsbildung Vom 19. Jahrhundert Bis Zur Gegenwart*, edited by Arnold Bartetzky. Visuelle Geschichtskultur, 376-99. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2017.
- Jupp, James. *The Australian People: An Encyclopedia of the Nation, Its People and Their Origins*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Kempgen, Sebastian. "Die Säulen in Der Klosterkirche Von Sveti Naum. Ein Projektbericht Zur Digitalisierung Des Sprachlichen Kulturerbes in Makedonien." In *Wiener Slawistischer*

- Almanach*, edited by Bernhard Brehmer, Aage A. Hansen-Löve and Tilmann Reuther, 61-79. Berlin et al.: Peter Lang, 2019. <https://doi.org/10.20378/irb-47671>.
- Mickoski, Hristijan. "Традиционално Денес Во Посета На Попова Шапка, Каде Се Чествува Празникот И Делото На Св. Наум Охридски." Facebook, January 5, 2020. <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1432180303624091&type=3>.
- Milkovska, Snezana. "Св. Наум Охридски Чудотворец- Дојран 2014." Facebook, 07.01.2014, 2014. <https://www.facebook.com/snezana.milkovska.3/posts/234152610098247>.
- Naska, Kaliopi. "Shën Naumi Dhe Diplomacia E Kohës. Trajtesë Dhe Dokumente." Tiranë Shtëpia Botuese "Kristalina-KH", 2012.
- Pelushi, Metropolit Joan. "Specifics of Saint Naum, Najazma at the Border." By Evelyn Reuter. August 08, 2016.
- Peyfuss, Max Demeter. "Die Druckerei Von Moschopolis, 1731 - 1769. Buchdruck Und Heiligenverehrung Im Erzbistum Achrida." 2. Wien et al.: Böhlau, 1996.
- . *Die Druckerei Von Moschopolis, 1731 - 1769. Buchdruck Und Heiligenverehrung Im Erzbistum Achrida*. 2 ed. Edited by Horst Haselsteiner, Walter Leitsch, Richard G. Plaschka, Max Demeter Peyfuss and Arnold Suppan. 13 vols. Vol. Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. Veröffentlichungen des Instituts für Ost- und Südosteuropaforschung der Universität Wien, Wien et al.: Böhlau, 1996.
- Reuter, Evelyn. "Im Schatten Der Slawenapostel. Funktionen Naums Im (Trans-)Nationalen Erinnerungsdiskurs." In *Das Erbe Der Slawenapostel Im 21. Jahrhundert. Nationale Und Europäische Perspektiven*, edited by Thede Kahl and Aleksandra Salamurović. Symbolae Slavicae, 151-73. Frankfurt (Main): Peter Lang, 2015.
- Rohdewald, Stefan. "Sava, Ivan Von Rila Und Kliment Von Ohrid. Heilige in Nationalen Diensten Serbiens, Bulgariens Und Makedoniens." In *Die Renaissance Der Nationalpatrone. Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa Im 20./21. Jahrhundert*, edited by Stefan Samerski and Krista Zach, 182-217. Köln: Böhlau, 2007.
- Samerski, Stefan, and Krista Zach. "Einleitung." In *Die Renaissance Der Nationalpatrone: Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa Im 20./21. Jahrhundert*, edited by Stefan Samerski and Krista Zach, 1-9. Köln et al.: Böhlau, 2007.
- Spasovski, Oliver. "Денес Присустував На Одбележувањето На Патрониот Празник Свети Наум Охридски Чудотворец Во Манастирскиот Комплекс На Попова Шапка." Facebook, January 5, 2018. <https://www.facebook.com/o.spasovski/posts/915178518659772>.
- . "Секогаш Со Голема Радост Го Посетувам Манастирот На Попова Шапка Посветен На Св. Наум Охридски Чудотворец." Facebook, January 5, 2020. <https://www.facebook.com/oliver.spasovski.35/posts/2571502349748138>.
- Trapp, Erich. "Die Viten Des Hl. Naum Von Ochrid." *Byzantinoslavica* 34 (1974): 161-85.
- . "Die Viten Des Hl. Naum Von Ochrid." *Byzantinoslavica* 34 (1974): 161-85.
- Khufi, Pëllumb. *Shekulli I Voskopojës (1669-1769)*. Tiranë: Botimet Toena, 2010.
- Yabanci, Bilge, and Dane Taleski. "Co-Opting Religion: How Ruling Populists in Turkey and Macedonia Sacralise the Majority." *Religion, State and Society* 46, no. 3 (2018): 283-304. <https://doi.org/10.1080/09637494.2017.1411088>.

- Балевски, Милчо. "Балканските Политички Прилики И Дипломатските Битки За Манастирот Свети Наум." Скопје: Македонска Книга, 1984.
- "Барај. Наум Охридски." Брегалничка Епархија, accessed 23.05.2020, <http://www.bregalnickaeparhija.org.mk/index.php/component/search/?searchword=%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BC%20%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B8%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B8&ordering=newest&searchphrase=all&limit=20>.
- Битолчанец, Аноним. "Јагниња За Свети Наум." By Evelyn Reuter. July 02, 2016.
- Божиновска, Валентина, and Комисија за односи со верските заедници и религиозни групи КОВЗ. "Карта На Верски Објекти Во Република Македонија." Скопје: Менора, 2011. <http://www.kovz.gov.mk/WBStorage/Files/karta%20i%20tekst%20spoen.pdf>.
- ВМРО-ДПМНЕ, Центар за комуникации на. "Мицкоски Во Посета На Манастирот Св. Наум Охридски На Попова Шапка." *sitel*, 05.01.2019 2019. <https://sitel.com.mk/mickoski-vo-poseta-na-manastiro-t-sv-naum-ohridski-na-popova-shapka>.
- "Во Прилеп Одбележан Споменот На Големиот Православен Светител Свети Наум Охридски Чудотворец." *НетПрес*, 03.07.2017. <https://netpress.com.mk/vo-prilep-odbelezan-s-pomenot-na-golemiot-pravoslaven-svetitel-sveti-naum-ohridski-chudotvorec/>.
- Гиревски, Ацо. "Манастирот "Св. Наум Охридски" Во Радишани, Скопје." In *Свети Наум Охридски. Живот И Дело*, edited by Ѓорѓи Мартиновски, 181-88. Скопје: Универзитетот "Свети Кирил и Методиј", 2006.
- Гиревски, Ацо Александар. *Манастир Свети Наум Радишани*. [Kloster Sveti Naum Radišani]. Скопје: Македонска православна црква, 2006.
- Грозданов, Цветан. "Свети Наум Охридски." Скопје: Матица, 2015.
- . *Свети Наум Охридски*. Скопје: Матица, 2015. <http://manu.edu.mk/wp-content/uploads/2017/09/Cvetan-Grozdanov-Sv-Naum-Ohridski-2.pdf>.
- Гулевски, Александар. "Графиката Св. Наум (1743) Од Христобор Жефарович Од Битолската Митрополија." *Пелагонитиса* 16-20 (2008): 55-70.
- "Историјат." Македонска Православна Црква „Свети Наум Охридски“ - Малме, accessed 06.07.2020, <http://www.mpc-malmo.org/>.
- Јовановски, Владо. *Населбите Во Преспа. Местоположба, Историски Развој И Минато*. Скопје: Ѓурѓа, 2005.
- Јованоски, Илија. *Службен Гласник Општина Прилеп*. Советот на Општина Прилеп, Одделение за правни и општи работи (Прилеп: Општина Прилеп, October 15 2019). <https://www.prilep.gov.mk/wp-content/uploads/2019/10/slgh142019.pdf>.
- Коцо, Димче. "Проучувања И Археолошки Испитувања На Црквата На Манастирот Св. Наум." *Зборник* 2 (1958): 56-80.
- Крстаноска, Милева, and Никола Крстаноски. "Св. Наум Во Време Пред Да Е Затворен Како Манастир." By Evelyn Reuter. Juli 08, 2016.
- Кънчов, Васил Иванов, and Маргарита Михайлова Василева. *Македонија. Етнографија И Статистика*. 2 ed. Софија: Академично издателство "Марин Дринов", 1996.

- "Манастир Свети Наум Охридски - Чудотворец Попова Шапка." Македонска Православна Црква, Полошко Кумановска Епархија. Тетовско Архиепископско Наместништво, accessed 11.05.2020, 2020, <http://svetapetka.tripod.com/Mansvnaumpsapka.html>.
- "На „Преподобен Наум Охридски Чудотворец“, Освет На Црковна Продавница Во Делчево." Брегалница Епархија, 2019, accessed 05.07.2020, <http://www.bregalnickaeparhija.org.mk/index.php/82-2010-01-15-21-45/2010-01-15-21-513/1288-2019-07-05-15-42-17>.
- "На Празникот На Преподобен Наум Охридски Чудотворец Во С. Чифлик – Кочани." Македонска Православна Црква, 2008, accessed 23.05.2020, <http://www.mpc.org.mk/vest.asp?id=3063>.
- Наумоски, Крсте. "Св. Наум Во Време Пред Да Е Затворен Како Манастир." By Evelyn Reuter. July 06, 2016.
- "Осветен Параклис – Крстилна Посветен На „Св. Наум Охридскиот Чудотворец“ Во Делчево." Брегалничка Епархија, 2013, accessed 05.07.2020, <http://www.bregalnickaeparhija.org.mk/index.php/95-uncategorised/618-2013-08-04-16-35-09>.
- "Охридско Архиепископско Намесништво." Дебарско-кичевска епархија, Updated 30.01.2015, 2015, accessed 21.05.2020, 2020, <http://www.dke.org.mk/index.php/namesnistva#7>.
- Петров, Петър Хр. *Научна Експедиција В Македонија И Поморавието 1916*. Софија: Универзитетско издателство "Св. Климент Охридски", 1993.
- Ристески, Стојан. *Чудата На Свети Наум*. 2 ed. Охрид: Канео, 2009.
- Салих, Ејуп. "Бекташи Во Охрид." By Evelyn Reuter. June 09, 2016.
- СВЕСТ.мк. "Фото: Мицкоски Присувуваше На Литургија Во Манастирот Св. Наум Охридски На Попова Шапка." *Слободона Вест*, 05.01.2018 2018. <https://www.svest.mk/foto-mickoski-prisustvuvashe-na-liturgija-vo-manastirotsv-naum-ohridski-na-popova-shapka/>.
- Станковски, Мирко. *Вечни Светилишта Во Полог. Цркви И Манастири Во Тетовското Архиепископско Намесништво*. Тетово: Македонска Православна Црква Епархија Полошко - Кумановска Тетовско Архиепископско Намесништво, 2003.
- Трифуноски, Јован Ф. *Охридско-Струшка Област. Антропогеографска Проучанња*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1992.
- "Хамзали - Манастир Светите Климент И Наум Охридски." Македонска Православна Црква, accessed 22.05.2020, <http://www.mpc.org.mk/MPC/SE/hamzali.asp>.
- Целаоски, Наум. "Летопис - 1100 Години Св. Наум Охридски." In *Зборник На Научни Трудови Од Научната Средба "1100 Години Од Смртта На Св. Наум Охридски"*, edited by Ленче Андоновска, 37-73. Битола Киро Дандаро, 2010.
- . "Старите Печати И Преданијата За Свети Наум Охридски." Охрид: Факултетот за туризам и угостителство/Институт за истражување на туризмот, 2004.

Марјан ГИЈОВСКИ

Државен архив на Република Северна Македонија

УЛОГАТА НА ЈАНКО ТОМОВ ВО НАЦИОНАЛНОТО И ПОЛИТИЧКОТО ОРГАНИЗИРАЊЕ НА МАКЕДОНЦИТЕ ВО АВСТРАЛИЈА

Abstract: *Janko Tomov is a representative of the Macedonian political emigration in Australia, dedicated to the national and political unification of the Macedonian diaspora in the past 45 years. He was one of the founders of several organizations whose goal was the affirmation of the Macedonian national interests. In addition, his activities include writing history books and publishing articles in Macedonian and Australian newspapers. In the fund "Volumes (Janko and Planinka), Perth, Australia (1918 - 2009)" no. 1212, which consists of two archive boxes placed in the State Archives of the Republic of Northern Macedonia, there are important documents that reveal facts about the activities of this person, which has not yet been sufficiently investigated.*

Key words: *Janko Tomov, emigration, Perth, organizer, party, books*

Политичките и општествено-економските услови во Југославија и во Македонија како федерална единка придонеле да се појави македонска политичка емиграција како противник на тогашните власти и уредување.¹ Многу поединци и групи не се согласувале со скратувањето на основните човечки права и потиснувањето на демократијата во државата. Разочараноста од решавањето на македонското прашање по војната како и економската криза придонеле сè повеќе Македонци да емигрираат во Европа и Светот. Во Австралија помасовно населување се случило по 1946 година кога владејачката Лабуристичка партија направила план за доселување луѓе кои доаѓаат од различни држави. Емигрантите од комунистичките земји се соочувале со поголеми процедури и своите визи ги стекнувале преку Европскиот уред за иселување во Виена и едно претставниш-

---

¹ Драган Богдановски, *Мојата борба за Македонија – Погледи кон историјата на Македонија, том I* (Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2014), 5.

тво во Грац,² Македонската емиграција во Австралија по 50-тите години на XX век била противник на комунизмот и југословенската држава и се залагала за обединување на четирите дела од етничка Македонија како дел од една обединета Европа. Особено е важно да се истакне дека припадниците на нашата емиграција во рамки на можностите го истакнувале македонското прашање на меѓународно ниво пред светските организации. Остварувале контакти со амбасадорите и властите на Австралија сакајќи да ги запознаат со состојбите во Македонија како федерална единица во југословенската федерација, таквите контакти особено се интензивирале околу признавањето на независноста во почетокот на 90-тите години на XX век.³ Македонските општини и нивните претставници се конфронтирале со негаторите на македонскиот идентитет од другите етнички заедници во австралиските градови.

Фондот „Томови (Јанко и Планинка), Перт, Австралија, (1918–2009)“ претставува личен фонд од групата Иселенички фондови во Државниот архив на Република Северна Македонија. Овие фондови настанале како резултат на собирањето архивски материјали од македонското иселеништво од страна на Виолета Сантовска во 1995 година.⁴ Многу македонски црковни и граѓански општини, здруженија и поединци се одзвале на поканата за соработка при што отстапувале архивски материјал на Државниот архив од кој потоа настанале 17 архивски фондови⁵ меѓу кои и разгледуваниот фонд. Семејниот фонд „Томови (Јанко и

² „Емигрантите кои се иселуваа од Југославија беа економски емигранти, а помал број беа политички. Во политичките емигранти спаѓав и јас со мојата сопруга. Ние уште во првите контакти со емигрантите Македонци (но и припадници на другите националности) наидувавме на недоразбирање околу нашите погледи за западната демократија и за потребите од негување македонско (а не југословенско) патриотско чувство“, Јанко Томов, *Тајното народно македонско револуционерно движење во Австралија* (Штип: Емари, 2008), 6.

³ Заложбите на Јанко Томов за македонските човекови права и меѓународното признавање на Република Македонија траат во текот на целокупното негово дејствување. Во декември 2004 година пратил писмо до Кевин Руд, претставник на федералните власти, со следната содржина: „*Ве замолуваме да продолжите со вашата поддршка за нас и ве молам да ни помогнете преку дипломатска акција ишрум светот за признавање на Македонците и Република Македонија*“. ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918-2009), к 1, а.е. 19.

⁴ Во 1995 година, на Виолета Сантовска советник во Секторот за средување и обработка на архивски материјал во ДАРМ ѝ било овозможено да отпатува во Австралија, со цел остварување соработка со македонското иселеништво. Во една своја статија Сантовска наведува: „*Следејќи ги новите текстови на времето, а воедно и потребата од отворање на нашиот архив за различни видови архивски материјал, сметав дека е потребно проширување на соработката со целата дијаспора, со оглед на тоа дека станавме независна Република Македонија*“, Виолета Сантовска, „Едно лично искуство за собирање на архивски материјал од македонското иселеништво“, *Македонски архивист* год. XXII, бр. 22, Скопје (2017), 79-86.

⁵ Станува збор за следните фондови: личен фонд „Д-р Михаил Шариновски, политички секретар на ДООМ од Перт, Западна Австралија (1968 - 1995)“; личен фонд „Зоран Косески - Перт, Западна Австралија (1985 - 1995)“; фонд „ВМРО-ДПМНЕ со претседател Танаско Таневски - Перт, Западна

Планинка), Перт, Австралија“ е среден и се состои од 2 архивски кутии, 80 архивски единици и 323 листови. Во него се среќаваат архивски материјали како биографски документи, материјали од учество во политички и општествени организации, статии од 1997 и 1998 година, исечоци од весници, преписка од електронска пошта од различни статии, преписка и дописи од Јанко Томов со повеќе личности, семејни фотографии, 5 примероци изданија на книги.

Јанко Томов бил роден во Струмица на 4 мај 1938 година, како најмало дете од четирите деца на Иван и Анета Томови, при што во 1946 семејството Томови се сели во Скопје.⁶

Томови во Струмица, во 1940-41, на Илинден во манастирот „Свети Илија“

Извор: домашна архива на Виолета Сантовска

Австралија (1991 - 1995); семеен фонд „Слободан и Кристина Биневски (1919 - 1995)“; фонд „Крсто Шкордов, Јоте Кандовски и Манולי Станишев со лозинка „Операција Чакаларов“ - Перт, Западна Австралија (1989 - 1995)“; семеен фонд „Доца и Васил Богов - Перт, Западна Австралија (1932 - 1995)“; фонд „Македонска општина со претседател Јован Боршов - Перт, Западна Австралија (1964 - 1995)“; фонд „Обединета македонска општина со претседател Лазо Наумовски-Перт, Западна Австралија (1968 - 1995)“; фонд „Обединета Преспа - Перт, Западна Австралија (1987 - 1995)“; личен фонд „Оровчанецот протојереј - дедо Алексо Јовановски - Перт, Западна Австралија (1935 - 1995)“; личен фонд „Миле Спиоровски, основач на Македонски клуб во Бризбејн, Австралија (1960 - 1995)“; личен фонд „Бранко Георгиевски - композитор, текстописец и уредник на списание „Искра“ - Перт, Западна Австралија (1970 - 1995)“; семеен фонд „Нада и Методија Трајкоски - претседател на Црковната општина во Перт, Западна Австралија (1968 - 1995)“; личен фонд „Јана Лембанава - Мелбурн, Австралија (1991 - 1995).

⁶ Во 1961 година дипломирал на Факултетот за физичка култура на универзитетот во Белград со звање наставник по физичко и здравствено воспитување. Воениот рок го отслужил во воената југословенска морнарица во Шибеник во 1962 и 1963 година. Се стекнал со богато работно искуство како тренер по спортска гимнастика во Скопје, наставник по физичко воспитување во Белград и Скопје и како самостоен референт во институциите задолжени за унапредување на физичката култура.

Јанко Томов стапил во брак со сопругата Планинка и во 1970 година тајно заминуваат во Австралија.⁷ Првиот обид за напуштање на Југославија преку југословенско-грчката граница со намера да замине во Австралија или Америка, Томов го направил во почетокот на август 1958 година заедно со својот пријател Миодраг Мициќ. Според спомените на Јанко Томов, по илегалното преминување на границата, грчките власти во Солун му понудиле да потпише документ со кој требало да потврди дека сака да стане грчки државјанин. Томов ја одбил понудата велејќи: „Јас сум Македонец и не сакам да го менувам моето национално државјанство“. Бил депортиран назад во Југославија каде што судот во Гевгелија му изрекол казна затвор од два месеци.⁸ Вториот обид за бегство во Грција го направил во декември 1958 година крај село Велушина, Битолско, за кој добил 5 месеци казна затвор. Како причини за бегство Томов во својата автобиографија наведува дека „Титова Југославија не е добра за живот...“ Врз таквата негова одлука влијаела мизеријата во која го поминал животот неговиот татко Иван Томов кој имал заслуги во Илинденското востание. На професионален план Јанко Томов бил попречуван да напредува од некомпетентни кадри блиски до тогашната власт, кои уживале големи бенефиции во спортските организации⁹.

Од 1970 до 1973 година Томови живееле во Сиднеј кога повторно се вратиле во Скопје и тука останале сè до почетокот на 1975 година кога се вратиле во Перт. Во Австралија Јанко Томов продолжил да работи како наставник по физичка култура и како физички работник за да го прехрани семејството. Во 1996 година семејството Томови се преселило во Нуса, Квинсленд. По разводот со сопругата Планинка, Јанко Томов во 2003 година се преселил во крајбрежното гратче Александра Хедланс. По една година повторно се селел, овој пат во градот Бризбејн каде што ја запознал својата нова сопруга Маргарет. Од самото пристигнување во Австралија, Јанко Томов веднаш стапил во контакт со многу Македонци од сите делови на Македонија „до кои порано немал можност да дојде, а сега тие биле постојано околу него“. Тие што порано биле дојдени на австралиска територија им помагале на дојденците да најдат работа и да се социјализираат во општеството. Според Томов, во првите години од доселувањето воочил дека кај Македонците имало извесна поделба на географска основа, помеѓу одреден број на Македонци од вардарскиот дел имало поддржувачи на југосло-

⁷ Во автобиографијата, Јанко Томов наведува дека бил „затворан и осудуван за бегство преку граница кај Богданци, Гевгелија, со 2 месеци затвор, а кај Велушина и Битола 5 месеци затвор во 1957 година, ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918-2009), к 1, а.е. 2.

⁸ Јанко Томов, *Од комунизам до демократија* (Штип: 2 август, 2018), 169 – 171.

⁹ Професионализмот на Јанко Томов се согледува од неговата креативност така што уште во 1969 година издава прирачник за наставници. Јанко Томов, *Штафетни игри и полигони* (Скопје: НИП „Нова Македонија, 1969).

венскиот социјализам меѓу кои и соработници на УДБА кои биле во македонските организирани субјекти.¹⁰ Поттикнат од ваквите состојби на поделеност, како што самиот истакнува, Јанко Томов првпат се вклучил во македонското движење во 1975 година во Перт, Западна Австралија.¹¹ Неговата мисла е да се создаде „организација од македонски патриоти која ќе работи на македонско национално и политичко обединување и афирмација на македонството“.

Политичкиот и национален ангажман на Јанко Томов во Австралија почнал со формирањето на Австралиско-македонско културно-просветно здружение на 24 ноември 1985 година.¹² Од дневниот ред и записникот кој се водел на состанокот се согледува дека ова здружение е создадено со цел афирмација на културно-историските традиции на Македонците. Само десет дена подоцна Јанко Томов, Крсто Шкордов, Марко Спирковски и Гоце Таневски формираат уште една национална организација¹³ која во февруари 1986 година го добила името ТНМРО - Тајна народна македонска револуционерна организација.¹⁴ Основачите на оваа организација, меѓу другото, се залагале за обединување на сите македонски организации во Западна Австралија преку формирање едно заедничко тело како и за добивање „етничка радиостаница во Перт“. Значајно е да се одбележи дека оваа организација во сопствената стратегија ја имала „и решителноста за обновување на македонската држава со демократски систем и свој парламент. Старите форми на фашизмот и комунизмот се отфрлале како недемократски.“ За да ги остварува своите програмски цели, ТНМРО го предложила Јанко Томов да биде нејзин претставник во Координативниот одбор на македонските организации за Западна Австралија. Според кажувањата на Томов овој одбор функционираше конструктивно без разлика на различните политички погледи на членовите. Националните интереси на македонската заедница биле ставани над личните интереси. ТНМРО за цело време го следеле дејствувањето на институциите од СР Македонија¹⁵ за кои се сметало дека поттикнувале поделби помеѓу македонските иселеници, особено во Перт. Оваа организација функционираше

¹⁰ Томов, *Тајното народно македонско револуционерно движење во Австралија*, 2008, 8.

¹¹ „Во тие времиња речиси секој викенд одевме во посета на семејствата на нашите пријатели, а и тие нас не посетуваа. За време на тие посети, долги часови ние мажите обично дискутиравме за македонските работи и за состојбите во македонското иселеништво...“

¹² Основачкиот состанок се одржал во домот на Марјанко Спирковски, во населбата Гировин во Перт. На состанокот присуствувале: Јанко Томов, Крсто Шкордов, Гоце Таневски, Драган и Марко Спирковски.

¹³ „Состанокот заврши со меѓусебно тискање на рацете. Исто така, решивме меѓусебно да си ја споиме крвта како заклетва и во знак на верност еден кон друг и кон македонската национална идеја“, Томов, *Тајното народно македонско револуционерно движење во Австралија*, 2008, 18-19.

¹⁴ Јанко Томов не дава објаснување зошто ова име било избрано за организацијата.

¹⁵ Се мисли на Матицата на иселеници, Министерството за врски со странство и други.

сè до август 1987 година кога се „напуштила претходната атмосфера на блиска соработка и слога“. Неуспешното организирање на протест пред грчкиот конзулат во Перт довело до демотивација на членовите на ТНМРО, кое довело до крај на постоење на оваа организација и, како што истакнува Јанко Томов, така завршила неговата патриотска дејност во осумдесеттите години.

Патриотскиот набој не му дозволувал на Томов да мирува, напротив тој продолжил да биде активен во интерес на посветеноста за правата на Македонците независно во кој дел од светот живеат. Следна организација на која ѝ се придружил била „Централен организационен комитет за македонски човекови права – Солун“,¹⁶ формирана во 1983 година. Основачи на организацијата биле Вик Димитри, Ѓорѓи Велов од Мелбурн и неколку Македонци од Лерин. „Македонски човекови права - МЧП“¹⁷ како матична организација почнала да формира поткомитети помеѓу македонското иселеништво во Австралија. Прв таков поткомитет бил формиран во Мелбурн на 11 мај 1984 година. Две години подоцна таков поткомитет за Западна Австралија бил формиран во Перт при една посета на Вик Димитри и Џим Антон, а за претседател бил избран Михаил Шариновски.¹⁸ Во овој поткомитет членувале Македонци од сите краеве на етничка Македонија, а во него се активирал и Јанко Томов. Во 1989 година е формиран нов поткомитет во Перт на чело со Јане Караџов, следната година во Перт се одржал Австралиско-македонски комитет за човекови права со претставници од сите поткомитети во Австралија. Јанко Томов се ангажирал во прибирање нови членови и изработка на програма за работа со предлог на статут. Томов бил избран за координатор на работна група која подготвила збир на работни материјали кои требало да бидат изложени на Втората конференција на Австралиските општини во Перт. Еден дел од иницијативите биле наменети за презентирање на ситуацијата во која се наоѓале Македонците од егејскиот дел на Македонија и од

¹⁶ Појдовна идеја на ЦОК за МЧП била да се сврти вниманието на слободољубивиот свет кон асимилацијата и денационализацијата која ја вршеле грчките власти во егејскиот дел на Македонија. Нејзина цел била „мирно дипломатско отпочнување на обединувањето на Македонците по пат на културни манифестации и активности“. Оваа организација се разликувала од дотогашните по нејзиниот карактер, таа се фокусираше на заштита на човековите права. Основен програмски документ на МЧП бил „Солунскиот манифест“ од 1984 година, кој содржел барања кои ги освоиле симпатиите на македонските иселеници, Janko Tomov, *Solunskiот manifest od 1984 i divize-njeto za čovekovi prava vo dijasporata* (Kvinsland Australia: 2003), 29-35.

¹⁷ Организацијата „Централен организационен комитет за македонски човекови права - Солун“ е позната во емиграцијата како „Македонски човекови права“ при што најчесто се користи кратенката МЧП.

¹⁸ Михаил Шариновски-Солунски бил роден во с. Бапчор, егејскиот дел на Македонија, во 1932 година, а починал во Перт, Западна Австралија, во 1999 година. Бил претседател на Движењето за ослободување и обединување на Македонија од 1977 до 1982 и потпретседател на Задграничниот комитет на ВМРО-ДПМНЕ на Перт 3. Австралија, во 1990 и 1991 година.

иселеништвото пред меѓународните субјекти како и можности за формирање поткомитети на МЧП во Социјалистичка Република Македонија. Поткомитетот одржувал плодни состаноци на кои членовите се информирале за активностите на Здружението на Македонците од егејскиот дел на Македонија¹⁹ и за постоењето на иницијативниот одбор на Демократската партијата за македонско национално единство. Интересни податоци дава извештајот на делегацијата која присуствувала на Конференцијата за малцинства во Копенхаген составена од Македонци од сите делови на Македонија во кој се истакнува дека македонските делегати имале најмногу симпатии од „Американците, Турците, Норвежаните и Швеѓаните“.²⁰ Според Јанко Томов македонските власти и југословенските тајни служби сакале да стават рака врз Движењето за македонски човекови права така што вметнувале свои лојални луѓе кои ги потиснувале основачите, а медиумите оцрнувале дел од иселеничките организации и нивни истакнати раководители.

Соочувајќи се со препреки, поткомитетот во Перт почнал да слабее така што се намалила координираноста меѓу членовите и сè помалку се собирале материјали за кршење на човековите права врз Македонците од егејскиот дел на Македонија. Дошло до поделби помеѓу поткомитетите од различни градови во Австралија, а властите во Скопје сè повеќе го преземале Движењето во целост. За сите проблеми отворено се дискутирало на состанокот на поткомитетите на Движењето на 11 јануари 1990 година на кој се појавиле недоразбирања и меѓусебни препукувања.²¹ Томов како активен учесник на состанокот увидел дека „интересно е и тоа што на оваа Конференција (а и на сите слични) секој учесник можеше да се согледа и како личност, т.е. како поединец, во смисла какви ставови и убедувања има и сл. Поттоа се согледуваа и групациите во Движењето во кои беа собрани луѓе со слични идеи“.

По падот на Берлинскиот ѕид и рушењето на комунистичките режими во источноевропските земји, македонската емиграција која не била пасивна во однос на иднината на нивната матична држава стоела пред нови предизвици.²² Барајќи личност со лидерски способности, емиграцијата се определила за Драган

¹⁹ Во врска со пограничната средба крај Трново и успешната демонстрација кај граничниот премин Богородица на која била блокирана границата спрема Грција.

²⁰ Томов, *Solunskiot manifest od 1984 i dvizenjeto za čovekovi prava vo dijasporata*, 145.

²¹ Во извештајот поднесен за посетата на македонската делегација на Конференција во Копенхаген се потенцирало дека македонските делегати не се залагале за промена на границите, туку за почитување на човековите права. Европските претставници речиси ништо не знаеле за македонското прашање што се препишувало како слабост на македонските организации низ светот.

²² „Секое време си имаше свои карактеристики во однос на Македонското движење. Сите организации... има свои лоши и добри страни, па затоа се работеше на нешто ново, понапредно, демократско и посовремено“. Јанко Томов, *Potkrepa od ubaviot Pert* (Štip: 2-avgust S, 2000), 14 – 15.

Богдановски.²³ Неговото излегување од затвор во 1987 година навестило прегрупирање и организирање на македонските патриоти во дијаспората, а со тоа и формирањето на ДПМНЕ - Демократската партија за македонско национално единство. Богдановски објавувал статии во весникот „Македонија“ на Панко Стамкоски²⁴ во Австралија кои му го привлекле вниманието на Јанко Томов при што му пратил писмо на 15 март 1990 година. Во писмото Томов искажал почит кон личноста на Богдановски и изразил подготвеност да ја помага ДПМНЕ.²⁵

Драган Богдановски возвратил на писмото по еден месец и му одговорил на Јанко Томов дека имаат исти погледи за македонските национални проблеми. Преписката меѓу нив продолжила на големо задоволство на двајцата.²⁶ Јанко Томов несебично давал предлози за структурата и функционирањето на партијата во Социјалистичка Република Македонија и дијаспората.²⁷ Лично се вклучил во формирање ограноци на ДПМНЕ во Сиднеј, Мелбурн, Волгонг, Њукасл и Нов Јужен Велс така што агитирал кај свои блиски пријатели и соработници од МЧП запознавајќи ги со целите на партијата. Сите свои контакти со адреси и телефони ги предал на Јонче Трајчевски. Томов бил еден од оние кои имале најголема заслуга за формирање на огранокот на ДПМНЕ во Перт и Западна Австралија каде што се водело големо внимание да не се примаат активисти со „сомнително минато“. Во јули 1990 година Трајчевски му предложил на Томов да биде челник на ДПМНЕ за Западна Австралија со тоа што требало да пронајде уште

²³ Драган Богдановски (18 септември 1929 година, с. Клевовце, Куманово – 31 мај 1998, Фредерика, Данска) претставува еден од најголемите македонски политички дисиденти и емигранти. Богдановски посветил речиси 50 години во организирање на македонската патриотска организација во странство како противник на социјалистичкиот режим во СР Македонија и Југославија. Живеел во егзил во Јужна Америка, Франција, Шведска и други европски држави. Поради политичкото дејствување и уверување одлежал 11 години затвор во КПД Идризово, Скопје, при што во 1988 година бил ослободен.

²⁴ Панко Стамкоски и Јонче Трајчевски биле членови на Координативниот совет на ДПМНЕ на чело со Драган Богдановски. Ставре Џиков, *Четврта емигрантска Македонија* (Скопје: Аз-буки, 2007), 207.

²⁵ Мнозина од македонските активисти гледале во Драган Богдановски личност „околу која треба да се соберат“.

²⁶ „...Твојот пример во минатото е патоказ за сите нас. Баш затоа мое длабоко убедување е конкретизирање на сите планови и убрзано нивно реализирање. Во врска со нашето зачленување во ДПМНЕ можеме да кажеме, а посебно јас лично дека со тоа сум почестен и дека со гордост ќе служам пожртвувано ќе работам за прогресот на ова наша партија“. Дел од писмото на Јанко Томов пратено до Драган Богдановски на 20 мај 1990 година, ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918-2009), к 1, а. е. 5.

²⁷ Од писмото од Јанко Томов до Јонче Трајчевски, член на Координативниот совет на ДПМНЕ, се гледа датумот на неговото пристапување во партијата, 20 мај 1990 година. Томов, *Potkrepa od ubaviot Pert*, 61 – 62.

неколку патриоти и ќе му прател полномошно за формирање раководно тело. Јанко Томов ја прифатил оваа понуда за формирање на иницијативниот одбор на ДПМНЕ.

Меѓу првите соработници на Јанко Томов кои пристапиле во огранокот на ДПМНЕ, Перт, биле Илија Николовски родум од Прилеп и Ристо Стојчев родум од село Мала, од егејскиот дел на Македонија. Томов ја продолжил писмената комуникација со Богдановски кој побарал од него материјална помош за партијата во Македонија.²⁸ Официјално првиот состанок на Иницијативниот одбор на помошниот огранок на Демократската партија за македонско национално единство за Перт, Западна Австралија, се одржал во домот на Јанко Томов на 22 јули 1990 година.²⁹ На вториот состанок на ИО на 29 јули приоритетна тема на дискусија било собирањето парични средства за помагање на партијата во Македонија од страна на членовите и симпатизерите кои требало да се придобијат.³⁰ Основачкиот состанок на помошниот огранок бил закажан да се одржи на празникот Преображение, 19 август 1990 година во Grenville Hall (Cape St. and Stoneham St. – Tuart Hill, Perth). Од програмските цели и задачи кои им биле поделени на делегатите на Основачкото собрание се согледува клучен аспект на помагање на татковината, и тоа: „агитација за вклучување на бизниси од Австралија во економијата на Република Македонија под водството на ВМРО-ДПМНЕ,³¹ како и помош за воспоставување современ и модерен систем во економијата и комерцијата“ и „разработување прикладни форми за отворање и установување нови бизниси од македонски бизнисмени од Австралија по желба, како и враќање на имотни Македонци од Австралија“. Во проект-уставот на ВМРО-ДПМНЕ во член 12 било предвидено донесување на уставен закон според кој од емиграцијата ќе може да се избираат пратеници во Собранието на Република Македонија.

Томов по одржувањето на основачкото собрание во Перт, продолжил логистички да го помага одржувањето на основачки собрание на партијата во дру-

²⁸ Pismo izvestivanje od Dragan Bogdanovski za formiranje na VMRO-DPMNE vo Makedonija, 4.7. 1990. Tomov, *Potkrepa od ubaviot Perth*, 144 – 145.

²⁹ За претседател едногласно бил избран Јанко Томов, за секретар Миле Милевски, за благајник Драган Спирковски. Покрај наведените на состанокот присуствувале Иљо Николовски, Танаско Танески, Драган Спирковски, Крис Стојчев и Крсто Шкодров.

³⁰ Првата финансиска помош ја добиле Љупчо Георгиевски, претседателот на ВМРО-ДПМНЕ, и Борис Змејковски, генерален секретар, на 23 јули 1990 година.

³¹ На 31 мај, 1 и 2 јуни во Минхен се одржал состанок помеѓу Драган Богдановски, Гојко Јаковлески, Владо Транталовски, Љубчо Георгиевски и Борис Змејковски каде што на предлог на Борис Змејковски се додава пред ДПМНЕ името ВМРО, Јанко Томов, *Кратка историја за создавањето на ВМРО- ДПМНЕ – активности во Европа и Австралија*, 9 јануари 2013, (в.: [//www.mk-iselenici-region/723](http://www.mk-iselenici-region/723)).

ги градови во Австралија преку праќање на потребните материјали и урнеци.³² По победата на ВМРО-ДПМНЕ на првите парламентарни избори во ноември 1990 година во Македонија, Јанко Томов пратил предлози до раководството на партијата „за преродба на македонскиот народ од национална, економска, политичка и културна гледна точка“.³³

Тој предложил формирање на национално тело кое би соработувало со Македонците од дијаспората и преостанатите делови на Македонија и кое ќе го замени Министерството за културни врски со странство. Меѓу другото предложил да се пратат писма до сите македонски субјекти во дијаспората за нејзино обединување околу новата македонска влада.³⁴ Томов по победата на ВМРО-ДПМНЕ на парламентарните избори во Македонија продолжил со агитација сред македонските општини во Западна Австралија.³⁵ Како претседател на ПО на ВМРО-ДПМНЕ Јанко Томов со своите активисти продолжил да му помага на ЦК на МЧП.

Поаѓајќи од патриотската ориентација и искрена верба во идеалите за кои се залагал, Јанко Томов сè повеќе се разочарувал од односот на некои фактори во македонската дијаспора во Австралија. Во една изјава на Управниот одбор на ПО на ВМРО-ДПМНЕ, Перт, од почетокот на јануари, се вели дека „удбашките активисти и пројугословенските елементи вршеле големи влијанија меѓу народот“. Понатаму се посочува дека имало такви кои очекувале високи партиски позиции и кои откако не ги добивале, ја саботирале работата на партијата. Немањето политичко искуство и стручни познавања го слабеело единството за да се одбранат од противничките елементи. Управниот одбор констатирал дека ма-

³² Шеснаесет години подоцна, во една преписка по електронска пошта, извесен Ристо Стефов му соопштува на Јанко Томов дека бил клеветен за неговиот ангажман во ВМРО-ДПМНЕ, која наводно била „пробугарска“ и формирана од Драган Богдановски и Стојче Наумов. Томов ги негира тие обвинувања и му одговара дека дал оставка на функцијата претседател на ПО на ВМРО-ДПМНЕ затоа што не можел да најде „образовани и избрани патриоти со кои требало да се изгради Организацијата“, ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918-2009), к. 1, а. е. 9.

³³ Tomov, *Potkrepa od ubaviot Pert*, 260 – 261.

³⁴ Во ноември 1990 година се одржале првите парламентарни избори, на кои во вториот круг победила ВМРО-ДПМНЕ со освоени 38 мандати наспроти владејачката СКМ-ПДП со 31 мандат. Управниот одбор на ВМРО-ДПМНЕ во Перт организирал свечена прослава на 20 декември 1990 година на која биле прочитани поздрави од Драган Богдановски, Борис Змејковски и Јонче Трајчевски. Очекувањата се дека ќе ја формира новата влада, што од политички причини нема да се случи.

³⁵ Во тој контекст биле одржани состаноци со Македонската (егејска) општина од Перт, чиј претседател бил Јане Китин, и Македонскиот културен центар „Илинден“ од Перт, чиј претседател бил Славе Мицевски. На двете општини им било понудено соработка при што изнесените позиции на делегацијата на ПОО ВМРО-ДПМНЕ биле „поприфатливи за помладата генерација“ од национален аспект.

кедонските општини го опструирале работењето на ВМРО-ДПМНЕ, македонските радија не известувале за нивните активности.³⁶ Сите овие причини влијаеле на одлуката на Јанко Томов да си поднесе оставка на функцијата претседател на помошниот огранок на ВМРО-ДПМНЕ, Перт, на состанокот одржан на 9 јануари 1991 година.³⁷

*Крсто Шкодров и Јанко Томов пред домот на Томови,
каде што се основа Иницијативниот одбор на
ДПМНЕ за Перт Западна Австралија
Извор: домашна архива на Виолета Сантовска*

Повлекувањето на Јанко Томов од партијата не значело целосно повлекување од други неполитички организации. Во октомври 1997 година тој му предложил на Крсто Шкордов реактивирање и реформирање на Светскиот македонски конгрес за Австралија преку формирање иницијативен одбор.³⁸ Шкодров го прифатил предлогот и понудил материјална и пропагандна помош. Две години подоцна додека Томов живеел во Квинсленд се залагал за формирање ново „Ма-

³⁶ Janko Tomov, *Potkrepa od ubaviot Pert*, 293 – 299.

³⁷ Гоце Таневски рече „Немој така Јанко. Треба и ние да се согласиме со твојата оставка“. Така реагираа и другите. Но, јас останав на моето убедување. Потоа станав, а станаа и тие за да ми оддадат почит, по што веднаш го напуштив состанокот и си отидов со мојот автомобил дома со насолзени очи“.

³⁸ Според негова замисла во рамки на СМК требало да постојат: комисија за национални прашања, комисија за организациска, административна и техничка дејност, комисија за информативна и дипломатско-претставничка дејност и комисија за финансии. ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918-2009), к 1, а. е. 25.

кедонско културно-просветно здружение Австралија“ така што пратил циркуларно писмо до низа свои соработници. Во здружението тој повикувал луѓе кои може стручно да обработуваат материјали и да ги анализираат актуелните проблеми за македонските човекови права и потоа да дадат концепти за нивно решавање.³⁹ Желбата на Томов за активирање на македонските интелектуалци во иселеништвото била негова цел во континуитет. Таков обид направил есента 2008 година кога во „Чарлс хотел“ во Норт Перт иницирал состанок на неколку интелектуалци на кој било формирано „Движење за сочувување на македонскиот идентитет и официјално признавање на уставното име на Македонија“. На состанокот присуствувал Зоран Косески, почесен конзул на Република Македонија за Западна Австралија, кој му оддал признание на Јанко Томов за *доброто на македонската кауза*. Томов преку ваквите чекори сакал да ги поттикне македонските интелектуалци во Австралија и светот да дејствуваат во полза на националниот идентитет и суверенитет на Република Македонија⁴⁰.

Томов правел обиди и во новинарството така што се вклучил во уредување на „Македонскиот патриотски билтен“, кој излегувал во 1989 година каде што објавувал статии со национална тематика. Пишувал колумни и коментари во локални списанија и весници во Перт, Сиднеј и во Мелбурн. Активно ги следел медиумите во Република Македонија при што често праќал забелешки и коментари за нивното известување во врска со историјата на македонскиот народ.⁴¹ Понекогаш ја критикувал емиграцијата дека недоволно се ангажира за македонските национални интереси.⁴² По повлекувањето од функцијата претседател на ПО на ВМРО-ДПМНЕ, Томов се посветил на пишување прилози и статии за пишани медиуми во Австралија, како за неделникот „Македонија“, дневникот „The western Australia“ и неделникот „Macedonia weekly herald“ во кои обично третирали теми за потребата од реорганизирање на дијаспората и црковните општини.

³⁹ Во второто циркуларно писмо до соработниците Томов барал согласност од нив за следново прашање: „Дали сте за МКПЗ да го претставува официјално македонското иселеништво во Австралија пред државите и федералните власти на Австралија, Владата на Република Македонија и нејзините институции како и Македонците од окупираниите делови на Македонија и тамошните власти?“

⁴⁰ ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918-2009), к 1, а. е. 37.

⁴¹ Од достапната преписка по електронска пошта која е дел од обработуваниот фонд, се воочуваат реакциите на Јанко Томов до телевизија А1. Една од реакциите се однесува на идејата за заедничко чествување на Илинден со државните власти на Република Бугарија во 2006 година. Томов остро реагирал и пратил статија до медиумиот под наслов „Македонците во дијаспората се против заедничкото прославување на Илинден на Македонија и на Бугарија“, Бризбејн, Квинсленд, ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918 – 2009), к 1, а. е. 9.

⁴² Јанко Томов соработувал со дневниот весник „Утрински“ каде што објавил писмо со низа критики кон емиграцијата во бројот на весникот од 22.12.2006, ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918 – 2009), к 1, а. е. 24.

Томов пишувајќи статии и во австралискиот весник „Дејли њуз“ за македонското национално прашање што било добар начин да ја запознава австралиската јавност со правата на Македонците. Активно учествувал како организатор на протести на македонската заедница во Австралија како тој во јули 1990 година во Перт *„каде што за првпат во јавноста во Западна Австралија се развија македонските знамиња со шеснаесетзрачно сонце, портретите на Александар III Македонски, Ченто, лавчето...“*

Зачувувањето на националното сеќавање и одржување на контактите на македонските иселеници било една од преокупациите на Томов кој поттикнувал и реализирал заедно со други свои истомисленици патриотски дефилае, македонски традиционални пикници преку кои, како што самиот нагласува, сакал да се разбуди националната и политичка свест кај иселениците. Од таа негова намера не биле исклучени и Македонците од Македонија.⁴³ Со настапување на повекепартискиот систем во Република Македонија и сè поизразените тенденции за самостојност, македонската емиграција во Австралија излегувала со сопствени предлози за поддршка на матицата во чие поттикнување голема заслуга имал Јанко Томов. Така во јули 1990 година емиграцијата од Перт, Западна Австралија претставена преку повеќе организации, им предложила на македонските власти *„да ја организираат и мобилизираат македонската дијаспора за собирање парични средства за помош на Републиката“*. Истото барање го пратиле и до политичката партија ВМРО-ДПМНЕ за преку нивните пратеници во Собранието да се постави овој предлог на некоја седница.⁴⁴

Јанко Томов и понатаму бил посветен на поврзувањето на Македонците во Австралија и во светот. Тоа се потврдува преку комуникацијата што ја имал со Љупчо Стамковски од Канада. Двајцата дискутирале за состојбите во МПО и „пробугарските елементи“ кои дејствувале во таа организација. Томов во 2006 година повторно станува иницијатор на протести против политиката на Република Бугарија кон македонското малцинство, протести кои според неговата замисла требало да се одржат пред амбасадите насекаде во светот, пред европските и светските тела кои имале претставништва во Република Македонија. Такви протести биле планирани пред Организацијата на Обединетите нации и Европ-

---

⁴³ Во фондот се наоѓа Проглас од 1986 година со наслов „Поедини значајни објаснувања за правата на Македонците и нивната патриотска дејност“ потпишан со псевдоним „Група македонски патриоти“. Во еден дел од него се истакнува: „...по Титовата ера доаѓаат нови напредни генерации на политичари. Овие посвесни и попрогресивни и похумани политичари сè уште се донекаде под влијание на српските шовинисти...“ Фактите говорат дека македонската дијаспора порано го согледувала распадот на југословенската федерација. ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918 – 2009), к 1, а. е. 38.

⁴⁴ ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918 - 2009), к 1, а. е. 53.

скиот парламент.⁴⁵ Томов одржувал контакти со Меѓународната организација за човечки права од Канада и Обединетата македонска дијаспора од САД.

Јанко Томов во периодот на политички активизам се занимавал со пишување публикации кои го третирале минатото на македонскиот народ и организирањето на македонската емиграција. Неговите дела добивале широк публицитет помеѓу македонската заедница како и во Република Македонија⁴⁶ при што се јавува како автор на следниве изданија: „Поткрепа од убавиот Перт“, 2000 година, Штип; „Солунскиот манифест од 1984 година и движењето за човекови права“, 2003 година, Штип; „Откритија за важни настани во македонската историја“, 2004 година,⁴⁷ Штип; „Античката историја на Македонија и на Балканот во делата на странските автори“, 2005 година,⁴⁸ „Тајното народно македонско револуционерно движење од Австралија“, 2008 година, Штип; „Мојот придонес за Македонија – преку активностите на ДООМ, ДПМНЕ и во АМКЧП во дијаспората 1970 – 2014 година, 2014 година; Јанко Томов – творечки опус и патриотски книги на македонски автори од иселеништвото, 2015 година; „Моите патриотски написи во Австралија од активноста на македонското движење од Австралија, во два дела, 2015 година; „Патриотски конверзации и коментари од движењето на дијаспората“, 2017 година; „Од комунизам до демократија – моите детски и младински години“, 2018 година, Штип. На тој начин Томов сакал да ги афирмира неговите ставови за предизвиците со кои се соочува македонскиот народ во Република Македонија и соседните земји и се трудел неговите книги да стигнат кај македонските власти како и до политичарите во Западна Австралија.⁴⁹ Во една пригода тој се обратил преку писмо до премиерот на Австралија, Џон Хаурард.⁵⁰

⁴⁵ ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918 – 2009), к 1, а. е. 9.

⁴⁶ Во едно писмо пратено по електронска пошта на 18.11.2018 од Јанко Томов до Татјана Бангиевска, негова внука од сестра, дава упатства како да се дели книгата „Тајното народно македонско револуционерно движење од Австралија“ во Македонија. Томов побарал неговата книга да ја добијат пратениците Илија Димовски и Марија Андоновска од македонското Собрание. При тоа во писмото ги наведува целите на ТНМРО: - сочувување на македонскиот национален идентитет од српски, бугарски и грчки влијанија; - помагање во обновување на македонската суверена држава; - отргнување од комунистичко-социјалистички влијанија во организирање на македонски субјекти, ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918 - 2009), к 1, а. е. 7.

⁴⁷ Парламентарецот од Канбера, Филип Рарок, и француската амбасада му пратиле писма со благодарност за подарената книга, ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918 - 2009), к 1, а. е. 14.

⁴⁸ На македонски и англиски јазик.

⁴⁹ Таквата активност може да се толкува како лобирање кај австралиските власти за разбирање на контекстот во кој се наоѓале Македонците кои на почетокот од XXI се соочуваат со негирање на нивната национална засебност. Постоела долгогодишна силна конфронтација помеѓу македонската и грчката заедница во Австралија која австралиските политичари не ја разбирале.

⁵⁰ ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918 - 2009), к 1, а. е. 14.

Во 1998 година направил обид да се формира Фонд за печатарска дејност со седиште во Штип така што пратил едно циркуларно писмо до сите Македонци кои ги познавал во дијаспората.⁵¹ Јанко Томов со својот огромен патриотизам несебично ги користел личните контакти во светот за да ѝ помогне на својата татковината толку што можел тоа да го прави. За таа цел интензивно комуницирал со извесна Валентина Стојческа од Ирска на која ѝ праќал опширни писма за правото на Република Македонија да го користи уставното име, кои таа требало да ги прати до ирската Влада.⁵²

***

Фондот „Томови (Јанко и Планинка), Перт, Австралија (1918 - 2009)“ бр. 1212 претставува мал фонд по обем, но дава значајни информации за поврзаноста на македонската емиграција со матицата која морале да ја напуштат. Преку личноста на Јанко Томов се согледува колку е силна таа врска со родната земја за која се посветуваат децении работа и интерес. Почнувајќи од 1975 година па до денес, Томов интелектуално и материјално се вложил да ги оствари сопствените убедувања за сплотеност на македонската емиграција и како таква да ги продлабочува врските со татковината. И сето тоа го правел безрезервно и без очекувања, што говори за моралната страна на оваа истакната личност од поновата македонска историја. Неговиот бунтовен и немирен дух го принудувал постојано да наоѓа начини за да придонесе за демократизација на тогашната социјалистичка Република Македонија и да се бори за правата на Македонците во соседството. Врз неговиот избор да биде секогаш активен и предаден во полза на националните интереси влијае неговата семејна историја. Од млади години покажал непомирливост со неморалот, медиокритетството и едноумието, па затоа преземал чекори кои биле крајно опасни за него. Критичен и принципиелен, соработниците ги избираше според нивните патриотски и човечки особини.

За животот и дејствувањето на Јанко Томов една статија е само мал придонес за осознавање на неговите заслуги. Македонската емиграција е сè уште неистражено поле за историчарите. Многу личности кои оставиле трага во соп-

---

⁵¹ Голема поддршка во целокупното дејствување имал од штипјанецот Александар Донски, кој и самиот објавувал прилози и статии за весници на македонската заедница во Австралија. Томов го предлагал Александар Донски за координатор на комисијата која би го раководела фондот. За членови на комисијата ги предлагал: Веле Алексовски, уредник на македонскиот неделник „Македонско сонце“, Славе Македонски, писател од Софија, Република Бугарија, Павле Воскопулос, претставник на партијата „Виножито“ од егејскиот дел на Македонија, Георги Солунски, претставник на ВМРО од Софија, Јордан Константинов, претставник на ОМО Илинден и „еден патриот од албанскиот дел на Македонија“. ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918 - 2009), к 1, а. е. 29.

⁵² ДАРСМ, ф ТОМОВИ (ЈАНКО И ПЛАНИНКА), ПЕРТ, АВСТРАЛИЈА, (1918 - 2009), к 1, а. е. 12.

ствениот живот за доброто на Македонија чекаат да бидат внесени во колективната меморија на македонскиот народ. Државниот архив е институција - трезор на македонската национална историја, која може да ги зацврстува односите со нашата емиграција така што ќе продолжи да собира архивски материјал преку кој ќе се откриваат нови аспекти од нашата понова историја.

Литература:

Необјавени извори

Државен архив на Република Северна Македонија, Скопје
Фонд: Томови (Јанко и Планинка), Перт, Австралија (1918–2009)

За статијата се користени фотографии од домашната архива на Виолета Сантовска, внука на Јанко Томов

Монографии и статии

Богдановски Драган, *Мојата борба за Македонија*, том I, избор, предговор и редакција д-р Марјан Иваноски, д-р Зоран Тодоровски (Скопје: ДАРМ, 2014).

Македонски архивист год. XXII, бр. 22 (2017).

Томов Јанко, *Од комунизам до демократија* (Штип: 2 август, 2018).

Tomov Janko, *Potkrepa od ubaviot Pert* (Shtip: 2-avgust S, 2000).

Tomov Janko, *Solunskiot manifest od 1984 i dviženjeto za čovekovi prava vo dijasporata* (Shtip: 2-avgust S, 2003).

Томов Јанко, *Тајното народно македонско револуционерно движење во Австралија* (Штип: Емари, 2008).

Томов Јанко, *Штафетни игри и полигони*, (Скопје: НИП „Нова Македонија, 1969).

Џиков Ставре, *Четврта емигрантска Македонија* (Скопје: Аз-буки, 2007).

Интернет

www.mn.mk/iselenici-region

МАТЕРИЈАЛИ/MATERIALS

УДК: 323.1(=163.3)"19"
811.161.1-05:323.1(=163.3)"19"

Михаил Николаевич БУТЫРСКИЙ
Государственный музей Востока (Москва)

Павел Евгеньевич ЛУКИН
Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова (Москва)

ЗАПИСКА П. А. ЛАВРОВА О МАКЕДОНСКОМ ВОПРОСЕ

Петр Алексеевич Лавров (1856–1929) – выдающийся российский и советский филолог-славист, специалист в области древней славянской книжности и письменности, лингвист, палеограф.

Закончивший в 1879 г. историко-филологический факультет Московского университета, П.А. Лавров был оставлен для подготовки к профессорскому званию по кафедре славянской филологии, а в 1887 г. защитил магистерскую диссертацию о черногорском митрополите и поэте Петре II Негоше («Петр II Петрович Негош, владыка Черногорский, и его литературная деятельность»). Уже в то время П.А. Лавров интенсивно работал над изучением древних славянских рукописей, которое, начавшись с хранилищ Москвы, в дальнейшем распространилось на рукописные собрания Софии, Белграда, Загреба, монастырей Афона и других мест. В 1893 г. П.А. Лавров защитил докторскую диссертацию по истории болгарского языка («Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка»). С 1898 г. П.А. Лавров — профессор Новороссийского университета (Одесса), с 1900 г. — профессор Петербургского университета. В 1900 г. П.А. Лавров принял деятельное участие в организованной Императорской Академией наук комплексной научной экспедиции в Македонию под руководством академика Н.П. Кондакова, в ходе которой на него была возложена задача сбора материалов для лингвистического описания языка македонско-славянского населения. С 1902 г. П.А. Лавров был членом-корреспондентом, с 1923 г. — действительным членом Российской академии наук. Он также был удостоен звания

члена-корреспондента ряда зарубежных академий: Сербской (1906), Чешской (1907), Югославянской (в Загребе, 1911).¹

П.А. Лавров оставил после себя около 200 больших и малых научных работ, включая такой монументальный труд как свод материалов по истории возникновения славянской письменности² и целый ряд ставших классическими руководств по славянской палеографии.³

Между тем, помимо строго научных сочинений, перу П.А. Лаврова принадлежит и ряд работ, характер которых можно определить как научно-публицистический. К их числу относится и публикуемая ниже записка о Македонском вопросе,⁴ составленная ученым в связи с участием в македонской экспедиции 1900 г.⁵ Само возникновение этой записки, как и ее характер, вполне согласуется с тем, как видел задачи и конечную цель экспедиции ее руководитель Н.П. Кондаков: «Главнейшею задачею экспедиции было собрание материалов на месте для будущего историко-этнографического исследования важнейших местностей и пунктов в Македонии; целью было предположено стремиться к установлению таких научных историко-археологических и филологических оснований, которыми можно было бы воспользоваться в будущем при постановке крупного политического вопроса, образуемого как современным положением Македонии в Турецкой империи, так и отношениями к ней и ее племенному составу соседних стран и национальностей Балканского полуострова».⁶ Не удивительно, что именно в фонде

¹ О жизни и деятельности П.А. Лаврова подробнее см., в частности: *Лантева Л.П.* История славяноведения в России в конце XIX — первой трети XX в. М., 2012. С. 78–97; Памяти академика П.А. Лаврова. Л., 1929; Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979. С. 209–211.

² *Лавров П.А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности». Л., 1930.

³ *Лавров П.А.* Палеографические снимки с югославянских рукописей болгарского и сербского письма. СПб., 1905; *Он же.* Палеографическое обозрение кирилловского письма. Пг., 1914; *Он же.* Альбом снимков с югославянских рукописей болгарского и сербского письма. Пг., 1916.

⁴ О Македонском вопросе как комплексе международных противоречий и споров относительно «исторического права» на Македонию, национальной принадлежности ее населения и правомерности ее передачи в состав того или иного притязающего на нее государства см., в частности: *Волков В.К.* Македонский вопрос в политике и науке // Македония: Проблемы истории и культуры. М., 1999. С. 3–8; *Эдемский А.Б., Карасев А.В., Цехмистренко С.П.* К истории Македонского вопроса // Славяноведение. 1993. № 1. С. 66–78.

⁵ Об экспедиции 1900 г. см., в частности: *Бутырский М.Н.* Археологическое путешествие академика Н.П. Кондакова // *Кондаков Н.П.* Македония. Археологическое путешествие. М., 2019. С. 9–23; *Хартанович М.В.* История поступления македонской этнографической коллекции в Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого Санкт-Петербургской академии наук // *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2009 г.* СПб., 2010. С. 162–166.

⁶ *Кондаков Н.П.* Македония. Археологическое путешествие. СПб., 1909. С. 1.

Н.П. Кондакова в Санкт-Петербургском филиале Архива Российской академии наук записка и хранится в настоящее время (Ф. 115. Оп. 1. Ед. хр. 196).⁷

Записка П.А. Лаврова публикуется по рукописи с максимально возможным сохранением особенностей оригинала, хотя и в современной русской орфографии.

Записка и комментарии к ней были подготовлены к публикации в рамках исследовательского проекта по изучению научного наследия Н.П. Кондакова, осуществлявшегося в 2013–2015 гг. при финансовой поддержке Российского гуманитарного научного фонда (проект № 13-61-01004, руководитель М.Н. Бутырский), и были опубликованы (комментарии — с некоторыми изменениями) в составе приложений к переизданию книги Н.П. Кондакова в московском издательстве «Индрик» при финансовой поддержке Российского фонда фундаментальных исследований (проект № 18-19-00264).⁸

П.А. Лавров

ВЗГЛЯД НА СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ МАКЕДОНСКОГО ВОПРОСА

Македония является такою областью Турецкой империи, которая служит ареной политической борьбы целого ряда соревнующих между собою народностей. Болгары, сербы, греки, румыны и албанцы с свойственно южанам запальчивостью отстаивают свои притязания в стране, находящейся фактически

О положении и судьбе Македонии в конце XIX — начале XX в. подробнее см., в частности: *Исаева О.Н.* Мюрцштегский опыт «умиротворения» Македонии // Македония: Проблемы истории и культуры. М., 1999. С. 72–99; *Она же.* Национальное самосознание славянского населения Македонии в начале XX века // Славяноведение. 2002. № 3. С. 50–56; *Искендеров П.А.* Македония: балканское «яблоко раздора» // История Балкан: На переломе эпох (1878–1914). М., 2017. С. 372–390; *Косик В.И.* Македония — споры, соглашения, войны // На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII — начало XX в. М., 1997. С. 318–340; *Поповски В.* Влияние великих держав на судьбы Албании и Македонии (1912–1913) // *Bulgarica, Slavica et Rossica.* Научный сборник в честь заслуженного профессора Московского университета Людмилы Васильевны Гориной. СПб., 2019. С. 159–170; *Сквозников А.Н.* Македония в конце XIX — начале XX века — яблоко раздора на Балканах. Самара, 2010; *Он же.* Македонский вопрос во внешней политике балканских государств в конце XIX — начале XX века // *Дриновски сборник/Дриновський збірник.* Т. VII. Харків; Софія, 2014. С. 232–242; *Он же.* Политическая борьба между балканскими государствами за македонские земли в конце XIX — начале XX в. // Россия (СССР) и Македония: История, политика, культура. 1944–1991 гг. М., 2013. С. 159–172; *Ямбаев М.Л.* Македония в 1878–1912 гг. // В «пороховом погребке Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 297–321.

⁷ О фонде Н.П. Кондакова подробнее см.: *Тункина Н.В.* Н.П. Кондаков: обзор личного фонда // Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге. СПб., 1995. С. 93–119.

⁸ *Кондаков Н.П.* Македония. Археологическое путешествие. М., 2019. С. 449–455.

ки во власти турок, которые представляют здесь все еще внушительную силу. Если исключить румын, которые живут спорадически и совершенно отделены от румынской территории, а следовательно, всего менее имеют расчеты на какую-либо долю Македонии, то останутся греки и албанцы, которые опираются в своей деятельности на географическую близость своих коренных земель и сила которых в культурном влиянии у греков и в избытке стихийных сил полудикого народа, пользующегося поддержкой турок, у албанцев. И те, и другие служат серьезным препятствием успеху славянского населения. С теми и другими нельзя не считаться в вопросе о будущих судьбах Македонии.

Что касается греков, то они легче могут быть удовлетворены в тех местах, где к границам Греческого королевства прилегает сплошное греческое или огреченное население. О таких местностях не может быть спору с точки зрения славянской. Что же касается греческого населения во многих городах Македонии, то, разумеется, оно не может быть принимаемо во внимание, как окруженное сплошным славянским сельским населением. Не говорим уже о том, что в значительном проценте это или огреченные славяне, или грекоманы, т.е. сторонники греческой церкви, греческой образованности. Таковы, напр., города Серес, Мельник, Струмица и многие др.

Иной характер имеет албанское движение. Албанцы, действующие оружием и грабежом, грубой силой подвигаются с своей территории, вытесняя славянское население, селясь на покинутых им местах целыми селениями, сплошь занимая принадлежавшие славянам земли. Наибольшей степени достигает это движение в Старой Сербии и Северной Македонии, в которой они доходят до самого Скопие. С другой стороны оно направляется в южной части Македонии от Охридского озера на Корчу, город с албанским населением, к Костуру. Встречая поддержку в Ильдиз-киоске^[1] у самого султана, они не могут быть обузданы местными турецкими властями. В настоящее время их движение начинает принимать довольно серьезный национальный характер. Хотя албанцы, по-видимому, не склонны менять одно господство на другое, но тем не менее католический элемент среди их является без сомнения орудием австрийской политики в ее планах продвинуться к Солуню. С этой стороны албанцы опаснее греков, на которых не может простираться австрийское влияние. Во всяком случае, при их свободолюбивости в интересах славянских вступить с ними в соглашение, которое бы могло служить оплотом против наиболее пагубного для народов Балканского полуострова стремления к Солуню Австрии. С точки зрения славянской албанский вопрос заслуживает самого внимательного к нему отношения.

Если положение России как державы, покровительствующей славянству, вполне ясно и просто в отношении к грекам и албанцам, то гораздо более зат-

руднений является в отношении к болгарам и сербам. Вполне понятно, однако, что тот и другой народ близкие славянскому населению Македонии по крови и языку, связанные с ним историей и заинтересованные в решении Македонского вопроса и со стороны экономической, занимают первое место по полнотности своих притязаний на Македонию. Нельзя сказать, чтобы в настоящий момент силы их были одинаковы. Учреждение Болгарского экзархата в 1870 г.,^[2] который получил возможность распространять сферу своего влияния в пределах всей Турецкой империи, склонило перевес на сторону болгар и в Македонии. Церковь и школа явились в их руках сильным орудием в интересах болгарской народности. В этом случае турецкое иго, в котором находились болгары в момент учреждения экзархата, ставило их в преимущественное положение сравнительно с сербами. Сербы получили самостоятельную церковь, не доходя до разрыва с греками, но зато и сфера деятельности этой церкви ограничивалась пределами Сербского и Черногорского княжеств. Сербские земли вне их границ оставались без национального представителя и защитника народных интересов, по силе и значению равного болгарскому экзарху.

Политические события семидесятых годов явились новым фактором, усилившим болгарскую народность. Движение против турок было начато в сербских провинциях Боснии и Герцеговине, вызвало участие в борьбе с турками Сербии и Черногории, дальнейшим результатом этой борьбы за освобождение славян была русская война. И что же оказалось? Больше внимание, наибольшие усилия были направлены не на то, чтобы отстоять свободу Босны и Герцеговины, не на то, чтобы оказать содействие усилению Черногории и Сербии, союзницы России (разумею первую) со времени Петра Великого, а на создание Великой Болгарии, сразу получившей такие широкие этнографические границы, после которых трудно было желать чего-либо большего. Эту точку зрения мы считаем большой ошибкой виновника Сан-Стефанского договора. Правда, этот договор давал Босне и Герцеговине автономию, границы Сербии и Черногории определены были им в больших размерах. Но после того как этот договор был заменен Берлинским трактатом, сербы оказались наиболее потерпевшими, в выигрыше остались болгары. Правда, границы Великой Болгарии не осуществились. От княжества была отделена Румелия и Македония, но было ясно, что соединение с княжеством первой области являлось лишь вопросом времени, и события подтвердили это. Не прошло и десяти лет, как воссоединение с Румелией создало из Болгарии славянское государство наиболее сильное, превышавшее территорией Сербию и Черногорию вместе*.

* Вот как отмечено значение этого факта в учебнике географии Кончева, употребительного в македонских школах: «Болгария занимает 99.872 к.км, ей приходится после Турции второе место на полуострове. По густоте населения Болгария сходится с Турцией: 34 ч. на квадратный кило-

ду тем последние, сравнительно с Болгарией принимавшие более активное участие в борьбе с турками, на Берлинском конгрессе были урезаны в границах, определенных Сан-Стефанским договором и в этих границах неизменно остаются и по сие время. А Босна и Герцеговина, виновницы происшедшего на Балканском полуострове переворота, перешли из одного ига в другое, притом иго горшее, явившееся могилой заветных народных чаяний, они изнывают под грубым гнетом калаевского немецко-мадьярского управления^[3], от которого и сейчас бежит мусульманское по вере, сербское по крови население этих провинций, покидая исконно сербские земли.

Ясно, что равновесия между болгарами и сербами никакого не существует. И вот при таких обстоятельствах сербы и болгаре, далеко не равносильные, стоят перед Македонией.

Чья же будет Македония?

Сан-Стефанский договор и в этом отношении сослужил великую службу болгарской идее, предопределив Македонию в целости болгарам и дав тем опору их исключительным притязаниям на эту область Турецкой империи. Разумеется, составитель договора мог сослаться на то, что сербам предопределяются Босна и Герцеговина. Но после того, как Берлинский трактат обрек эти провинции на бессрочную оккупацию Австрией, сербы, лишенные возможности объединить бесспорно сербские земли, должны были направить свои взоры на Македонию, в которой только и оставалось им искать соответствующего удовлетворения. С этого времени начинается ожесточенная борьба за преобладание в Македонии двух близких между собой народов. Болгаре упрямо не хотят войти в положение сербского народа и грубо противодействуют сербским усилиям даже там, где и этнографические черты сербские сильно выступают (разумею Северную Македонию), пользуясь теми преимуществами, какие им дает церковь, подчиненная Болгарской экзархии, и зависящая от нее школа. Они отвергают всякую мысль о каком-либо соглашении, но такое соглашение необходимо в интересах справедливости, в интересах славянских в широком смысле, в пользу которых с узко-эгоистической болгарской точки зрения должны быть сделаны уступки.

Мы остановимся с целью указать то огромное значение, которое имеет в пропаганде болгарской в Македонии экзархат. Представителями его являются митрополиты и архиепископы в Охриде, Битоле, Велесе, Струмице, Скопле. От

метр, откуда следует, что в стране есть место для населения вдвое и втрое большего», стр. 23. Наоборот: «Сербия занимает 48.589 кв. м, а население ее достигает 2.342.000. Отсюда видно, что Сербия принадлежит к мелким государствам полуострова, но густо населена: на 1 кв. килом. 48 ч.», стр. 161. Ясно, куда должны обращаться взоры македонцев.

них зависят рассеянные по всей Македонии болгарские школы, в заведывании которых принимают участие и общины. В последнее время дело осложнилось возникновением Македонского комитета, являющегося крайним представителем болгарских стремлений. Сначала между экзархией и комитетом не было единодушия вследствие того, что последний являлся выразителем не одних лишь крайних национальных стремлений, но также и в вопросах веры и пр., в последнее время после взаимных уступок временно обе стороны соединились для скорейшего достижения успехов в народном вопросе. Сербы в осуществлении своих интересов не имеют подобной поддержки, какую дает болгарам экзархат, и оттого их школы не могут иметь такого успеха, как болгарские. Даже в Скопле все еще нет сербского митрополита. Фирмилиан все еще остается неутвержденным. Сербы прекрасно поняли значение для успехов сербского дела высшего представителя церкви. Сначала раздался голос, взывавший к вселенским чувствам Константинопольского патриарха. Но такое воззвание в настоящее время, когда так сильно напряжены национальные струны, всего менее могло подействовать на представителя греческой церкви, в руках фанариотов являющегося послушным орудием панэллинской идеи. Поэтому гораздо более практичным является другое предложение добиваться восстановления Печской патриархии. В лице этого патриарха сербы получили бы недостающего им защитника духовных интересов сербского населения вне границ сербских княжеств, который таким образом получил бы для них значение, какое для болгар имеет экзарх. Содействовать сербам в достижении этой цели было бы благодарной задачей русской политики.

Другой задачей было бы склонить болгар и сербов к разграничению Македонии, причем это разграничение может быть делом соглашения независимо от языка, которым говорит население, а в зависимости от большего равновесия политических и экономических интересов. При таком соглашении для населения будет совершенно безразлично, куда оно отойдет. Язык в этом случае не может никоим образом препятствовать: в нем есть черты, сближающие его с болгарскими говорами, и в свою очередь черты, приближающие его к сербскому яз., как это и приходится отмечать исследователям этих говоров. Само собой выйдет, что говоры, наиболее близкие к яз. болгарскому, в силу смежности границы отойдут к Болгарии и, наоборот, воспринявшие сербское влияние в наибольшей степени отойдут к Сербии. А говоры центральные, где граница не играет роли, могут быть поделены произвольно. Ведь населению Ниша и его окрестностей не мешает близость к болгарскому яз. прекрасно существовать в сербском государстве, как в свою очередь сербские черты в яз. заходят в западные болгарские говоры так далеко, что доходят до самой Софии. Ясно, что меркой политического подразделения не может служить говор.

Как только настанет соглашение, неизбежное в общих интересах болгар и сербов, откроется возможность плодотворной подготовительной деятельности для тех и других в известных частях македонской территории. Расточаемые теперь иногда бесплодно средства найдут надлежащее применение, и прискорбное ожесточение прекратится. Русская политика стяжала бы великую заслугу, если бы ей удалось провести этот план, убедительно подействовав в Софии и Белграде. Для посредничества и помощи в этом было бы желательно усиление нашего персонала в Македонии. Штип, Мельник, Серес, Охрид, Дебра могли бы быть пунктами, где было бы желательно иметь хотя второстепенных наших представителей. Или же таковые могут быть прикомандированы к имеющимся уже консульствам только с условием их жительства в этих указанных нами пунктах. Для этой цели можно было бы воспользоваться услугами тех молодых людей славянского происхождения, которые получили образование в России и одинаково хорошо владеют языками русским и сербским или же русским и болгарским и в то же время часто и турецким. Такие представители всего лучше могли бы следить за действиями турок, чтобы ограничивать грубое насилие. Турки в достаточной степени боятся могущественной России, чтобы допускать насилие на глазах ее представителей, близких к интересам населения. В то же время турки не мадьяры или немцы, столь враждебные славянской культуре. Их терпимость в этом отношении блестяще подтверждается дозволением школ, церковного богослужения, книжных лавок. Предлагаем здесь каталог книжных магазинов Македонии. По нашему мнению, при таких условиях, при надзоре за турецкими властями, при дружном разграничении сербских и болгарских интересов, положение Македонии было бы более выносимо, нежели положение несчастных Босны и Герцеговины. Во всяком случае, Россия не может забывать того, что Солунь — родина слав. первоучителей Кирилла и Мефодия, что Охрид и ближайшие к нему места были освящены деятельностью Климента Славянского, Наума и др. учеников первоучителей, что в Македонии нашло приют христианско-славянское просвещение после катастрофы его в западных краях славянского мира, вызванной насилием немцев и погромом мадьярским. Отсюда оно распространилось в Болгарии, из которой перешло и к нам, дав нам свой облик, который все еще не могут изгладить всевозможного рода опыты стереть его национальный характер.

Вот почему мы, русские, не можем относиться к Македонии с тем равнодушием, какое могут сохранять к ней иностранцы.

П. Лавров. 12 марта 1901 г.

Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук.

Ф. 115. Оп. 1. Ед. хр. 196.

Комментарии

1. «Ильдиз-киоск» — широко распространенное в конце XIX — начале XX в. наименование правящих кругов Османской империи при султанах Абдул Хамиде II (1876–1909). Происходит от названия стамбульского дворцово-паркового комплекса Йылдыз (тур. Yıldız Sarayı — букв. «Звездный дворец»), который был построен в качестве новой официальной резиденции султана.

2. Болгарский экзархат — национальная болгарская православная церковная организация, оформившаяся в 1870–1872 гг. в результате одностороннего отделения от православного Константинопольского патриархата и получившая каноническое признание со стороны последнего (как и со стороны других поместных православных церквей) только после Второй мировой войны.

В ходе неизбежного церковно-административного размежевания с Константинопольским патриархатом «схизматический» Болгарский экзархат к концу XIX в. сумел не только легализовать деятельность болгарских церковных общин в Македонии, но и добиться прямого контроля над многими из местных православных епархий, включая Скопскую, Охридскую и Битольскую. Все это позволило создать в македонских землях широкую сеть школ разного уровня, не только дававших учащимся светское образование европейского образца, но и воспитывавших их в духе болгарского ирредентизма. Именно эта сторона деятельности экзархата пользовалась наибольшей поддержкой со стороны правящих кругов болгарского государства.

Подробнее см.: *Гришина Р.П.* Болгария и македонские болгары. 1878–1913 // Дриновски сборник/Дриновський збірник. Т. VII. Харків; Софія, 2014. С. 219–231; *Косик В.И., Темелски Хр., Турилов А.А.* Болгарская Православная Церковь // Православная энциклопедия. Т. 5. М., 2002. С. 615–643; *Макарова И.Ф.* Болгарское национально-церковное движение и Россия (1856–1872 гг.) // Общественные движения у народов Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII — начале XX в. М., 2011. С. 48–104; *Она же.* Еще раз об истоках болгарского церковного вопроса // Славянский мир в третьем тысячелетии: Славянская идентичность — новые факторы консолидации. М., 2008. С. 146–172; *Она же.* К вопросу о целях болгарского церковного движения (после 1856 г.) // Славяноведение. 2011. № 1. С. 29–40; *Макарова И.Ф., Жила Л.И.* Конфессии и формирование болгарской нации // Роль религии в формировании южнославянских наций. М., 1999. С. 195–252.

3. Имеется в виду деятельность Бенъямина Каллаи (венг. Benjámín von Kállay, Béni Kállay de Nagy-Kálló, 1839–1903) — видного австро-венгерского политика и ученого аристократического венгерского происхождения. В 1882–1903 гг. Б. Каллаи возглавлял общеимперское министерство финансов и в этом качестве осуществлял

управление Боснией и Герцеговиной, оккупированными Австро-Венгрией (1878) при формальном сохранении османского суверенитета. Будучи одним из главных идеологов австро-венгерской политики на Балканах, проводил линию на конструирование особой боснийской этноязыковой идентичности, невзирая на религиозно-конфессиональное разделение жителей Боснии и Герцеговины на христиан-православных, христиан-католиков и мусульман.

Подробнее см.: *Вяземская Е.К.* Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века // В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 322–359; *Она же* (при участии А.В. Карасева). Конфессия и национальность в историческом развитии Боснии и Герцеговины // Роль религии в формировании южнославянских наций. М., 1999. С. 112–135; *Она же*. Пороховой погреб на Балканах — Босния и Герцеговина 1878–1918 гг. // На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII — начало XX в. М., 1997. С. 286–318; *Искендеров П.А.* Боснийский узел // История Балкан: На переломе эпох (1878–1914). М., 2017. С. 362–371.

Илл. 1. Участники экспедиции 1900 г.

Сидят (слева направо): П.П. Покрышкин, неустановленное лицо, Н.П. Кондаков, П.Н. Милюков, П.А. Лавров, М.С. Лаврова, неустановленное лицо.

Стоят (слева направо): Д.К. Крайнев и османские офицеры

Взгляд на современное положение
Македонского вопроса.

Македония является такой областью турецкой империи, которая служит ареной политической борьбы против ряда соседствующих между собой народностей. Болгары, Сербы, Греки, Румыны и Албанцы из своей собственной гордости за независимость отстаивают свои претензии в стране, находящейся фактически во власти турок, которые представляют здесь все еще внушительную силу. Если исключим Румынов, которые живут sporadически и совершили быстрое отъезжающее с территории, а следовательно во всем менее широкое разделение на каждую часть Македонии, то остаются Греки и Албанцы, которые опираются на свои претензии на географическую близость своей собственной земли и сила которых в культурном отношении Греков и в культурном отношении кельтского народа, находящегося под давлением турок, у албанцев. И то и другое служит серьезным препятствием установлению славянского населения. В то же время и другие народы не участвуют в вопросе о будущем судьбах Македонии.

Что касается Греков, то они могут быть удовлетворены в том же смысле, где по франкскому королевству принадлежат славянские грекские или определенное население. От таких известностей не может быть спору с точки зрения славянской. Что же касается грекского населения во многих городах Македонии, то различается, оно не может быть принято во внимание, как открытое население славянскими славянскими населением. Наоборот уже о том, что во значительном количестве это или сербские славяне, или грекские, т.е. славяно-грекской церкви, грекской православной.

Илл. 2. Первая страница рукописи П.А. Лаврова
«Взгляд на современное положение Македонского вопроса»

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА
ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

СРПСКИОТ КОНЗУЛАТ ВО СЕРЕС: ИЗВЕШТАЈОТ НА БРАНИСЛАВ НУШИЌ ОД 1897 ГОДИНА

Во Серскиот санџак во последните години на XIX век покрај грчката и бугарската се појавила и српската пропаганда.¹ Најраспространета во дејствувањето во овој дел од Македонија била грчката пропаганда која помогната од Патријаршијата преку големиот број отворени цркви и училишта опфаќала 75% од населението. Интензитетот на активностите на бугарската пропаганда на просветен план се зголемил од крајот на 80-те години на XIX век со отворање на повеќе основни училишта и три полугимназии во Серес, Мелник и Неврокоп. Најдобри услови за успешно дејствување бугарската пропаганда имала во годините на грчко-турската војна (1897-1898) кога поради прогоните кои биле вршени над Грците од страна на османлиските власти, придонело повеќето Македонци да ја напуштат Патријаршијата и да преминат на страната на Егзархијата.²

За разлика од грчката и бугарската пропаганда кои на територијата на Серскиот санџак на верски и просветен план биле присутни децении порано со отворањето на училишта и цркви, српската пропаганда тежината на своето дејствување во Македонија го имала концентрирано во нејзините северни и централни делови. За Серскиот санџак како терен за проширување на своите пропагандни активности започнала да се интересира од почетокот на 90-те години на XIX век кога со отворањето на српскиот конзулат во Солун се интензивирале и мерките за идното посистематско и организирано дејствување на пропаган-

---

¹ Серскиот, заедно со Солунскиот и Драмскиот санџак територијално влегувал во Солунскиот вилает. Со новите промени во поделбата на управните подрачја од крајот на XIX во составот на Серскиот санџак влегувале осум кази: Серската, Петричката, Разлошката, Мелничката, Горно-џумајската, Неврокопската, Демирхисарската и Зхненската.

² Иван Катарџиев, *Серскиот округ од Кресненското востание до Младотурската револуција. Национално-политички борби* (Скопје: Институт за национална историја, 1968), 66-77.

дата.³ Интересот уште повеќе се зголемил во 1896 година кога тогашниот писар на српскиот генерален конзул во Солун, Иван Иваниќ, од своето патување во санџакот, ќе предложи отворање српски вицеконзулат, со единствена задача да води грижа за развојот на српската пропаганда во овој дел од Македонија.⁴ Предлогот да се отвори српско дипломатско претставништво бил прифатен и реализиран во 1897 година кога бил отворен и српскиот конзулат во Серес.

Конзулатот имал кус век на постоење (1897-1899), и со него за целиот период од раководел Бранислав Нушиќ,⁵ кој на оваа функција освен успехот со отворањето на првото српско основно училиште во Серес во 1898 година, неуморно работел и во набљудувањето на работата и движењето на двете балкански сопернички во Српскиот санџак.⁶ Активноста на овој план го потврдува и неговиот прв обемен извештај (во ракопис на 39 страници-м.б.), од септември 1897 година, испратен до Министерскиот совет и министерот за надворешни работи Ѓорѓе Симиќ.⁷ Во истиот извештај покрај потенцираните активности на грчката и бу-

³ Со дозвола на османлиските власти првото српско (приватно) училиште било отворено кон крајот на 1892 година.

⁴ Иван Катарџиев, *Српскиот округ*, 88.

⁵ Бранислав Нушиќ (1864-1938)- познат како драмски писател, комедиограф, сатиричар и критичар, еден период од дванаесет години, бил активно вклучен и во дипломатската служба на Кралството Србија. Првиот ангажман на ова поле било местото писар во генералниот конзулат во Скопје. Во периодот на службата 1889-1890 година го заменува вицеконзулот во Приштина. Од 1 јули 1890 година бил унапреден со добивањето работа во Министерството за надворешни работи. Работел како писар во Државниот совет. Следната година бил поставен за писар во конзулатот во Битола. Две години подоцна е вицеконзул во Приштина каде се стекнува со рангот на дипломат. Во 1897 година започнал да работи во генералниот конзулат во Солун, од каде бил преместен во Серес како вицеконзул. По затворањето на конзулатот во 1899 година кратко време ја вршел должноста конзул во Солун. Од 1900 година бил поставен за секретар во Министерството за просвета. Во 1912 година се вратил во Битола и во периодот 1912-1913 година е околински началник. Учествува во формирањето на Народниот театар во Битола. Во 1913 година го основа театарот во Скопје. По завршувањето на Првата светска војна работел во Министерството за просвета. Познати негови драмски дела се комедиите: „Госпоѓа министерка“, „Народен пратеник“, „Сомнително лице“ и други.

⁶ Успехот за отворање училиште во Серес во 1897 година, секако, се должи и на промените во дотогашната политика на Портата во издавањето дозволи за отворање српски училишта во Македонија. Со донесувањето на Ирадето од март истата година за отворање училишта во Битолскиот и Солунскиот вилает, во април биле отворени две српски училишта во Солунскиот вилает, во Солун и Воден. До отворање на други училишта, меѓу кои и училиштето во Серес дошло во учебната 1897-1898 година (Повеќе види: Љубиша Доклестик, *Српско-македонските односи во 19 век-до 1897 година* (Скопје: НИП „Нова Македонија“, 1973), 427.

⁷ Архив на Србија, Министерството за надворешни работи, Просветно-политичко одделение, ред. 228, Писмо ППО № 28, Серес, 10 септември 1897, од конзулот Бранислав Нушиќ до Ѓорѓе Симиќ претседател на Министерскиот совет и министерот за надворешни работи во Белград.

гарската пропаганда и плановите на идната работата на српската пропаганда во Серскиот санџак, споменува и за бројна надмоќност на македонското население (во извештајот го користи терминот словенско население-м.б.) во споредба со грчкиот елемент. Во споменатиот извештај постои и табела со имињата на 78 населени места во Серскиот санџак со податоци за бројот на жителите кои биле патријаршисти, односно егзархисти.⁸

Споменатиот извештај на српскиот конзул Б.Нушиќ содржи повеќе значајни информации од случувања на црковен и просветен план во Серскиот санџак во 1897 година. Поради неговата големина во овој труд ќе бидат презентирани само оние делови во кои се опфатени главните активности на пропагандите и нивните стекнати позиции во Серскиот санџак.

Господине министри,

(...)Серес по расположението на неговите жители со неговото воспитување и општата култура која господари со него е чисто грчко место. Еден бугарски патописец, шовинистички расположен, вели: „Серес е најсилно грчко утврдување во Источна Македонија. Тој за Грците е втора Атина во Македонија“. Во Битола или во Солун или во други места каде Грците се чувствуваат доста силни, не се така организирани и групирани како во Серес. За разлика од останатите места освоени од елинизмот, погрчувањето на Серес е доцна започнато. Кога Охрид веќе беше чисто „грчки“ град, и како таков преставувал извесен просветен центар за цела Македонија, погрчувањето на Серес започнало на почетокот од овој век, и уште посилено околу триесеттите години, и најпосле завршило во првите години од појавата на Егзархијата. Можеби не би требало строго да се пишува за историјата на оние појави кои имале допринос за погрчување на Серес, но бидејќи тие појави и денеска постојат, и денес се причина за одржување на елинизмот во Серес.

Некогаш Серес беше најбогат град на Балканскиот Полуостров со забележителна трговија која се водеа во него. Познатиот Серски панаѓур го собираше овде трговскиот свет од целиот Балкан. Од тогаш трговијата беше во грчки раце и грчкиот јазик беше јазик на трговијата, како што тоа и Белград сè уште го памети. Познато е дека уште тогаш, словенското население од Серес имало потреба покрај својот мајчин јазик да го знае и јазикот со кој се водеа трговијата и на кој може да се заработува. Така Грците започнале да го погрчуваат Серес каде имале добра основа. Во градот започнале да се населуваат и Грци, а не само да престојуваат во него еден или два месеца за време на панаѓурот. Тоа

---

⁸ Според изнесените податоци во Извештајот соодносот помеѓу приврзаниците на двете цркви во Санџакот бил следниот: 10 719 патријаршиски, наспроти 1 760 егзархиски куќи.

населување кое започнало на почетокот на овој век, ме натера погрчувањето на Серес да го определам од тој период. Навлегувањето на Грците во Серес го предизвикале главно две појави. Најпрвин, пред крајот на минатиот и почетокот на овој век, сите кои имале имот (капитал), и сакале да го сочуваат, се раселиле во државата на Али-паша Јанински. Потоа, за време на Грчкото востание започнало населување на побогатите Грци на Тесалиско-Македонската граница од места кои биле опустошени од варварствата на Турците. Сите тие споменати емигранти го побарале Серес и серскиот пазар за кои ги врзувал и нивниот капитал. Започнав да ја бележам татковината на сите чисто грчки куќи во Серес и досега ги имам многу забележано со потекло од Тесалија (се подразбира и Јанина), како и од Македонија: Блаце, Негуш, Караферија (Бер), Клисура и места јужно од Костур.

Серес во кој строседелците од порано научиле да зборуваат грчки, а кој подоцна го населиле Грци од споменатите краеве, забрзано започнал да се погрчува и без некое поголемо дејствување од страна на грчките доселеници. Појавата е сосема разбирлива кога ќе се земе предвид дека во трговијата исклучиво превладувал грчкиот јазик, дека трговијата носела богатство, богатството на Ориентот е во рацете на богатите и дека јазикот на богатите бил грчкиот јазик. Меѓутоа, ако грчкиот јазик бил близок со словенскиот и Грците работеле на погрчување на словенскиот јазик, ние денеска ќе стоевме пред дефинитивно завршена процедура, пред која не ќе можеше ништо да се направи. Вака, и покрај сè доминатниот грчки јазик, не успеал да навлезе во домовите, туку останал само во чаршијата, а освен тоа и цели маала во кои населението немало никаков допир со трговијата и понатаму исклучиво зборувало на словенски јазик. Маалата како Арабаџи и Долна и Горна Каменица, каде и понатаму во голем број се користат со тој јазик, се сметаат како чисти староседелски маала.

(...)Серес е град кој претставува мала Света Гора. Во него има 23 цркви, два параклиса и околу 40 свештеника. Во црквите служат свештеници кои се од градот. Секоја црква има свои епитропи кои освен со верата ги врзувал и интересот. Така, земајќи ги предвид големиот број на свештеници и епитропи и нивните семејни врски, готово цел Серес, освен верски има и други интереси да се држи до своите цркви.

(...) Денес во Серес има девет грчки училишта и сите се во добри и познати куќи, стекнати со капиталот на општината и добротворни прилози од богати поединци. Овдешната женска гимназија има убава голема зграда која ја изградил богат ракиџија, и кој освен зградата, и својот имот во вредност од 10.000 дукати им ги подарил на училиштата. Од деветте училишта кои редовно ги посетуваат 1500-2000 ученици, две се полни гимназии, една машка и една женска, а покрај училиштата има уште и едно забавиште(...)Митрополит е Григориј.

Потекнува од Крит, воспитан и образуван и угледен владика. Тој е многу енергичен и од своето пристигнување успеал да ги прекине сите расправи и поделби кои до тогаш постоеле во грчката општина. Кај турските власти ужива почитување и неговиот збор се слуша. Како владика има добри приходи кои пристигнуваат од богатата серска курија, и нема за што да се жали, но како што слушам, лаком е за пари. Се сретнав со него неколку пати, и водев долги разговори кои покрај многуте ветувања кој ми ги има ветено, стекнав мислење дека нашата појава ќе ја толерира, но нема да направи сериозни отстапки. Покрај грчкиот митрополит го имаме и грчкиот конзулат кој привремено не постои, но кој во Серес по склучувањето на мирот меѓу првите ќе започне со работа, бидејќи Грците во Серес многу вложуваат. (...) Бугарите и покрај многу работа и потрошени пари како што споменав во извештајот, до сега имаат само 7 куќи. Бројот на егзархиски куќи на почетокот бил поголем, околу 30-на куќи кои ја признале Егзархијата, но Грците полека го намалиле бројот, благодарение најмногу на големата врева која ја предизвикале со „шизмата“. (...) Во Серес денеска има неколку куќи кои јас не знам како да ги наречем освен „крипто-бугари“. Тие своите деца ги дале во бугарски училишта, но себе си не се нарекуваат во јавноста Бугари. Одат во грчки цркви и повикуваат грчки свештеници. Тие неколку куќи Грците ги нарекуваат за свои приврзаници, но се недоверливи кон нив. Бугарите од друга страна ги сметаат за свои приврзаници, барем во оние статистики кои ги објавуваат. Оттаму бугарските патописци секогаш ќе кажат дека имаат свои триесет куќи во Серес. Таквата појава доаѓа од таму, бидејќи тие луѓе секогаш ќе пристапат кон оние кои им се поблиски со јазикот, но нивните трговски врски и односи во чаршијата не им даваат да раскинат со Грците.

Според бројот на приврзаници, Бугарите едвај можат да образуваат општина во Серес. Освен училиште имаат и еден параклис (капела во приватна куќа), во која служат двајца свештеници. Имаат машко и женско основно училиште и четиригодишен педагошки курс кој сега е преобратен во гимназија. Сите тие училишта вкупно ги посетувале 80-100 деца, но оваа година нивниот број е преполовен. Бугарското училиште има и пансион и како таков може единствено да успее. Учениците единствено се од селата и има вкупно 11 ученици. Директорот на училиштето е Наумов и е најугледен во бугарските редови. Тој по потекло е Влак од Крушево (или од Прилеп), и сè до оваа година бил директор во Солун. Таму против него имало големо незадоволство, познато од настаните во солунската гимназија. Овде бил преместен за да се отстранат причините за нетрпението помеѓу наставниците во Солун. Втората личност во бугарската пропаганда е свештеникот Никола Стојанов од Разлог. Тој е претседател на општината. Свештеникот Никола необразован човек, но меѓу Бугарите важи за енергичен работник. Тој како таков оваа година е доведен во

Серес за да ја преземе општината во свои раце. (...) Во бугарските редови треба да забележиме уште едно важно лице на кое ние самите му дадовме значење (преку патриотските списанија), а кое тоа и го нема. Помошникот на мутесарифот – муавин во Серес е бугаринот Стојан Џан'зпов. Тој по потекло е од Бугарија, многу глупав и ограничен човек, а Турците ни најмалку не се незадоволни што тој е таков. Нема никаква активност, па дури и се обидува пред Грците да не се покаже Бугарин, за да ги стекне на тој начин симпатиите кај овдешните Грци, кај кои постоеле незадоволство поради неговото поставување. И покрај тоа што нема активност од негова страна и бугарската пропаганда е многу незадоволна, сепак самото негово присуство во тоа место, морално ја потпомага бугарската работа. Ваква од прилика е состојбата на грчката и бугарската пропаганда во Серес, во Серскиот санџак и подалеку, во целата Струмичка област, кој би требало да стане реон на дејствување на овој конзулат.

(...) Областа е поделена на многу мали и уште поситни владенија. Народот е богат и религиозен, инаку како би ги издржувал сите тие владици. Освен во Серската епархија, во непосредна близина постои епархија комбинирана од две, Драмската и Зихненската, со две столици, но со еден владика на чело. Во близина се наоѓа и Неврокопската епархија, па Мелничката, Разлошката и најпосле Демирхисарската, со која управува епископ и кој се смета за составен дел на Серската епархија. Со нејзе се граничи Дојранската епархија која не е многу оддалечена од Серес. Сите овие владици во местата каде се наоѓаат успеале да задржат извесен број на верници кои се приврзаници на Цариградската патријаршија. Бугарите во внатрешноста на овие епархии со исклучок на Серската и Драмската, нема сомнение дека победиле. Во градот Драма приликите се исти како во Серес, па затоа и немале поголеми успеси. Бугарите во Драма немаат дури ни училиште, бидејќи бројот на нивните приврзаници не бил поголем од 5-на. Причината зошто не успеале да навлезат во овие епархии е што селата биле многу поврзани со градовите каде ги продавале своите производи и блиските врски кои ги имале со грчките трговци, и затоа што селата биле чифлици на имотните овдешни Грци, и најпосле што селаните од овие епархии се поимотни од останатите, и како такви донекаде е тешко да се придобијат(...)Како што и понапред споменав, такви се приликите и во Драмската епархија. Останатите епархии стојат многу неповолно за Грците. Во Разлошката епархија и во самиот град Разлог нема ниту една куќа која ја признава Патријаршијата. Во Неврокопската епархија каде Бугарите имаат свој владика, од 45 села кои влегуваат во епархија, 42 припаѓаат на Егзархијата, а 3 на Патријаршијата. Во Неврокоп од 250 христијански куќи 130 припаѓаат на Патријаршијата, а 120 на Егзархијата. Значи, дека во целата Епархија грчки куќи има 130 во градот и 3 села кои вкупно бројат 400 куќи. Грчкиот владика неможејќи повеќе да издржи

еден ден побегна од Неврокоп. Меѓутоа, бидејќи Бугарите поставиле овде владика, го вратиле од Патријаршијата назад и за да му овозможат опстанок, му испраќаат 200 динари месечна помош. Така, неместо епархијата да ја помага Патријаршијата (секој митрополит е должен 50% од своите приходи да ги дава на Патријаршијата), овде Патријаршијата е принудена да го помага владиката за да се одржи во епархијата.

Во Мелничката епархија состојбата едвај нешто малку е подобра од Неврокопската. Тоа што Бугарите не ја освоија целосно оваа епархија се должи на појавата на бугарски комити овие последни години, поради што бугарските агенти ја прекинале работата во близина на бугарската граница. Во селата кои се затекнале под Патријаршијата постоело мислењето дека не е погоден момент да се искажат за бугарски. Бугарите сега се повратија и започнаа со уште посилна работа. Нивниот владика во Неврокоп е многу дрзок и одличен демагог, енергичен и истраен. По трошоците кои ги прави се гледа дека располага со силен буџет. Тој се обидува со сила да завладее и со Разлошката епархија, која според припадниците ѝ припаѓа на Егзархијата, но над која според Беракот нема власт. Овде во Серес се подготвуваат на уште посилна и поенергична работа. На ова ги поттикнале и овдешните прилики или неприлики во кои сега се наоѓаат Грците, а потоа појавата на српскиот конзулат, чија појава од првпат внела голема забуна во нивните редови.

Донекаде вака изгледа положбата во Серес и Струмичката област. Треба да ги констатирам и големите симпатии од нашата појава која ги затекна и направија голема забуна меѓу Бугарите. Јас имав задача сериозно да ги проучам (симпатиите), и да видам колку од нив има искреност, и колку симпатиите спрема Србите се навистина сигурни за српската работа. Прашањето беше: се радуваат ли погрчените серчани на српскиот конзулат како таков, бидејќи со кренатото српско знаме кај нив се разбудила заспаната традиција, со која е толку богато ова место или серчани се радуваат на српскиот конзулат како добри Грци, очекувајќи во конзулатот да стекнат добар сојузник против Бугарите, кои се закануваат на нивниот елинизам? Со тоа најпрвин морав да бидам на чисто, за да можам дури тогаш да стекнам правилен став за можностите на нашата работа.

(...)На мојата маса се наоѓаат многу молби од села и што е карактеристично, најголем број од тие села ѝ припаѓаат на Патријаршијата, и само го бараат својот јазик, кој денес единствено по цена на „шизмата“ е понуден. Има неколку села каде неколку години се борат грчката и бугарската црква и каде таа борба им донела црквите долго време да стојат затворени. И повторно овие села нашле згодна прилика со која можат да се смират, а таа средина мора да се признае се Србите.

Господине министер, кога сево ова ќе го соберам, со сигурност можам да потврдам: дека на оваа територија има многу поволни услови за нашата севкупна работа. Прашање се само можностите за таа работа.

Веќе напоменавам дека до сега неколку пати водев долги разговори со овдешните владици. Кога се отвораше овој конзулат, чинот беше извршен од страна на драмскиот митрополит, па така имав прилика да разговарам со него. За работа овде доаѓаше и мелничкиот владика. Од страна на неврокопскиот владика беше испратен претставник, негов доверлив човек со мене да размени мислење. Побарав мислења од четворицата, најмеродавните претставници, кои според обемот на својата власт се совпаѓаат со границите на овој Конзулат и на кои во прв ред треба да се потпре нашата работа.

За неврокопскиот и мелничкиот владика да не зборувам – нивните епархии се толку пропаднати и ми ги нудат сите можни отстапки, само да го одржат она што им останало. Владиката од Неврокоп дури ме моли да му испратам упатства за работа за да почне да дејствува. Владиците од Драма и Серес, чии епархии стојат добро се повоздржани. За четворицата како заеднички отстапки кои се подготвени да ги направат можат да се издвојат следните:

1. Тие дозволуваат во селата богослужбите да се водат на словенски, па немаат ништо против да се воведат словенска служба онаму каде се пее на грчки;
2. Тие се согласуваат да се отворат српски училишта и се согласуваат да ги пријават на властите како свои – грчки училишта;
3. Во селата каде сега имаат грчки училишта се согласуваат покрај нивните учители да има уште еден учител кој децата ќе ги учи на српски јазик;
4. Во селата, кои од Егзархијата ќе прејдат во Патријаршијата, се подготвени да ги направат сите потребни отстапки.

На тоа од прилика можат да се набројат отстапките од страна на грчките владици, но се разбира, тие напоменуваат дека овие отстапки треба повеќе да се направат и применуваат во бугарските села, и да се намамат да прејдат на наша страна, отколку во грчките села кои веќе биле на „наша страна“.

Од министерот за надворешни работи Ѓ. Симиќ било испратено писмо до конзулот Б. Нушиќ да го изнесе и своето мислење за натамошното дејствувањето на српската пропаганда во Серскиот санџак.⁹ Првобитната намена на конзула-

⁹ Архив на Србија, Министерството за надворешни работи, Просветно-политичко одделение, ред. 228, Писмо ППО № 2567, Белград, 9 септември 1897, од министерот за надворешни работи Ѓорѓе Симиќ до конзулот Бранислав Нушиќ во Серес.

тот да дејствува единствено само „набљудувачки“, односно да ги следи само активностите на останатите пропаганди, според пишувањето на конзулот Б. Нушиќ негативно ги „бележеле во светот како незаинтересирана страна“. (...) *Противниците требало да се уверат дека не се одрекувале од територијата и од страна на конзулатот во Серес требало да се превземат следните чекори: 1. Да се прават обиди да се „освои“ една црква во Серес, во која ќе се служи на словенски јазик; 2. Да се отвори едно основно училиште; и 3. Да се воведат словенска служба во селските цркви.*¹⁰ Трите поставени задачи како што пишувал Нушиќ ќе ги спроведел со придобивање на една од постоечките 23 цркви во градот, а црквата и општината ќе станеле центар од каде ќе се развивала „општата“ работа. Била побарана помош и во црковно-словенски книги за 20-на селски цркви каде богослужбата се водела на грчки јазик.¹¹

Изнесените планови во извештајот на Бранислав Нушиќ биле амбициозни, но тешко можеле да се реализираат во дадениот политички момент. Единствено што му тргнало од рака било отворањето на српското основно училиште со 4 одделенија и 4 наставника. Децата кои го посетувале училиштето најмногу биле од градот, потоа деца од еврејското маало во градот, од две околни села и од Дебарско.¹² Во Серскиот санџак каде позициите на грчката и бугарската пропаганда на верски и просветен план биле многу посилни, ја принудило српската дипломатија во 1899 година на конечната одлука, укинување на српскиот конзулат во Серес. Со овој дипломатски чекор српската влада ставила крај на своето пропагандно дејствување во Серскиот санџак. Од крајот на XIX и почетокот на XX век грчката и бугарската пропаганда своите дејствија на теренот ги засиле со навлегувањето на вооружени врховистички и андартски чети.

---

¹⁰ Архив на Србија, Министерството за надворешни работи, Просветно-политичко одделение, ред. 228, Писмо ШПО № 28, Серес, 10 септември 1897, од конзулот Бранислав Нушиќ до Ѓорѓе Симиќ претседател на Министерскиот совет и министерот за надворешни работи во Белград.

¹¹ *Истото.*

¹² Иван Катарџиев, *Серскиот округ*, 90.

Наташа ДИДЕНКО

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

КУРСЕВИТЕ КАКО ПОДГОТОВКА ЗА МУЗИЧКИ ОБРАЗОВАН НАСТАВЕН КАДАР ВО МАКЕДОНИЈА

(НАСТАВНИ ПЛАНОВИ И ПРОГРАМИ ЗА ЛЕТНИТЕ КУРСЕВИ ЗА УЧИТЕЛИ ПО ПЕЕЊЕ ВО
ОСНОВНИТЕ УЧИЛИШТА И ГИМНАЗИИТЕ ВО 1946 ГОДИНА)

По ослободувањето на Македонија, во услови на слободен национален и културен живот и изградување на своја државност, Министерството за просвета,¹ како надлежен и републички орган на државната управа, односно неговите просветни оддели, вложувале напори за унапредување и осовременување на неразвиеното македонско школство, како и за изградба на ново демократско школство и нова просвета и култура.²

Поради мошне ниското образовно-културно ниво на населението во Македонија (непосредно пред ослободувањето бројот на неписменото население из-

---

¹ Првобитното име на Министерството било Поверенство за просвета – формирано на 6 август 1944г., во с. Рамно, Кумановско, од страна на Президиумот на АСНОМ (*Документи од создавањето и развојот на Н.Р. Македонија (1944 – 1946)*) (Скопје: Државно книгоиздателство на Македонија, 1949), 23), на чело со проф. Епаминонда Поп Андонов, именуван за прв повереник за просвета (*АСНОМ: (Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија): Документи од Првото и Второто заседание на АСНОМ*, т.1, кн.1, ред. Александар Христов (Скопје: Архив на Македонија, 1984), 213). Со формирањето на Владата на НРМ (14 – 16 април 1945 г.), тоа е преименувано во Министерство за просвета, со назначување на Никола Минчев за прв Министер за просвета на Владата на Федерална Македонија, од страна на Президиумот на Народното собрание на Македонија (*АСНОМ: (Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија): Документи од работата на Президиумот на АСНОМ меѓу Второто и Третото заседание и од Третото заседание на АСНОМ*, т.1, кн.3, ред. Новица Велјановски (Скопје: Архив на Македонија, 1987), 426).

² Ристо Кантарџиев. *Историја на образованието и просветата во Македонија* (Скопје: Просветно дело, 2001), 7.

несувал 229.170 неписмени лица или 67.5%,³ Министерството за просвета, со цел да даде придонес во развојот и проширувањето на воспитно-образовната дејност во основните училишта, во април 1945 година донело решение за отворање на тримесечни летни учителски курсеви,⁴ како воспитно-образовни форми за стручно-методско упатување на младите учители во наставната работа со цел да се задоволи потребата од учителски кадри со подобра стручна подготовка. Во таа смисла биле организирани два вида на тримесечни курсеви:

- Виши, за редовни основни учители – се примале кандидати со завршен VI, VII и VIII клас гимназија⁵ (сегашни II, III и IV клас), потоа ученици од учителски школи со завршен III и IV клас (сегашни VI и VII одделение), ученици со завршена трговска академија, богословија и др., но се запишувале и студенти кои имале слушано по еден или повеќе семестри на факултет.⁶ По завршувањето на курсот кандидатите добивале свидетелство кое имало ранг на завршена средна школа, односно квалификација за редовен одделенски наставник (учител)⁷ и

- Нижи, за времени основни учители - биле опфатени кандидати со завршен III, IV и V клас гимназија (сегашни VII, VIII одделение и I клас), и други соодветни училишта.⁸ Курсот траел две до три тримесечја, а по неговото завршување кандидатите биле назначувани за времени учители. Но ако сакале да се здобијат со правото да бидат назначени за редовни учители, биле должни да го продолжат нивното школување на ваквите курсеви и следната година.⁹

За двата вида на курсеви органите на просветата изработувале соодветни наставни планови и програми преку кои кандидатите ги добивале неопходните знаења за нивниот учителски повик.¹⁰ Наставата била предводена од страна на тогашниот расположлив наставен кадар во Македонија, одржувајќи предавања и практични наставни часови за предметот што го предавале (педагогија, психо-

³ Нада Јурукова. *Основното воспитание и образование во Македонија (1944-1950)* (Скопје: Институт за национална историја 1990), 151.

⁴ Јурукова. *Основното*, 124.

⁵ Гимназијата до школската реформа во 1958 година, била организирана како осмокласно училиште со две нивоа: нижа гимназија (прогимназија) од I до IV клас и виша гимназија од V до VIII клас, односно полна гимназија од I до VIII клас. Нижата гимназија се завршувала со полагање матура, а гимназијата со голема матура (Киро Камберски, *Образованието и педагошката мисла во Македонија: (македонска енциклопедија)* (Скопје: Аутопринт, 2010), 22 и Киро Камберски, „Гимназија“, *Македонска енциклопедија*, т.1, гл. ред. Блаже Ристовски (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2009), 356.

⁶ Јурукова, *Основното*, 124.

⁷ Јурукова, *Основното*, 124.

⁸ Јурукова, *Основното*, 124-125.

⁹ Јурукова, *Основното*, 125.

¹⁰ Јурукова, *Основното*, 125

логија, дидактика, методика, мајчин јазик, историја, географија и др.).¹¹ Но и покрај вложените напори на просветните органи, проблемот од недостиг на учителски кадри по општообразовните, педагошките предмети и сл., сè уште бил актуелен, поради што и во наредните години ги организирале летните курсеви.

Така, во контекст на нашиот интерес, поради недостаток на просветен музички кадар, во Скопје биле организирани нижи и виши курсеви за учители по пеење во времетраење од 10 јули до 25 септември 1946 година за кои Министерството за просвета имало објавено конкурс за примање кандидати за учители по пеење во гимназиите и основните училишта, во кои биле наведени следните услови што требало да ги исполнуваат: 1) Да имаат успешно завршено најмалку VI-то класно образование, богословија, средна занатска школа, учителска школа итн; 2) Да се здрави - тоа се утврдувало со бесплатен лекарски преглед во Скопје, пред почетокот на курсот; 3) Да се музикални – тоа се утврдувало од страна на стручна комисија, пред почетокот на курсот; и 4) Да се обврзат по завршувањето на курсот да бидат учители најмалку три години.¹² Според објавениот конкурс за посетителите на курсот било предвидено да бидат сместени во интернат, со тоа што посиромашните ученици биле ослободени од плаќање, а другите требало да плаќаат не повеќе од 500 динара месечно. Заинтересираните кандидати молбите и документите со нивниот степен на образование и дата на раѓање ги испраќале преку месните одбори до Министерството за просвета најдоцна до 1 јули.¹³

За одржувањето на курсевите Министерството за просвета било задолжено да одреди раководител на курсот, под чија одговорност било образованието и воспитанието на курсистите, како и да ангажира наставници (од тогашниот расположлив музички образован кадар), коишто требало да ги организираат предавањата на часовите за определените предмети според пропишаната наставна програма.¹⁴ Во таа смисла за предавачи на курсевите биле назначени следните лица: 1. Петар Богданов-Кочко,¹⁵ директор на музичката гимназија; 2. Стефан Гајдов,¹⁶ наставник во I женска гимназија; 3. Тодор Скалов(ски),¹⁷ шеф на одделение-

¹¹ Јурукова, *Основното*, 126.

¹² ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета (1945-1951), Конкурс за примање кандидати на курс за учители по пеење, к. 008, а.е. 0039, 178.

¹³ ДАРСМ, ф. 170, Министерство за просвета, 178

¹⁴ „Решениа од персонален карактер, Министерство на просветата“, *Службен весник на НРМ*, бр. 23/46, 13 јули 1946, 220.

¹⁵ Петре Богданов-Кочко (Скопје, 1913 – Скопје, 1988) – македонски композитор, соло пејач (тенор) и организатор на музичкиот живот во Македонија.

¹⁶ Стефан Гајдов (1905, Велес – Скопје, 1992) – македонски композитор, диригент, музички педагог и организатор на музичкиот живот во Македонија.

¹⁷ Тодор Скаловски (Тетово, 1909 – Скопје, 2004) – истакнат македонски композитор, хорски и оркестарски диригент и организатор на музичкиот живот во Македонија.

то за музика при Радио Скопје; 4. Живко Фирфов,¹⁸ референт за народна музика при Радио Скопје; 5. Нада Органџиева,¹⁹ наставничка во музичка гимназија; 6. Алиса Пеновиќ (Шајбер),²⁰ наставничка во музичка гимназија; 7. Стојан Крстевски,²¹ наставник во музичка гимназија; 8. Дидар Алиева, наставник во музичка гимназија; 9. Аспарух Хаџи Николов,²² шеф на секторот за музика во Министерството за народната просвета и 10. Султана Симеона, наставник по македонски јазик во I машка гимназија.²³ На сите овие наставници им се исплаќало хонорар и тоа: 35 динара на час за оние со завршено вишо образование, а 25 динара на час за оние со завршено средно образование, со исклучок на наставничката по македонски јазик, која имала предавања 4 часа неделно за хонорар од 30 динара.²⁴

Во нижиот курс предавањата се одржувале од 10 јули до 15 септември, а во вишиот курс од 10 јули до 8 септември, додека во периодот од 15 до 25 септември 1946 година кандидатите полагаале усмен и писмен испит,²⁵ коишто биле во согласност со наставниот план и програма изработени од страна на Министерството за просвета. Документот кој што го прикажуваме целосно, со јазични интервенции и дополнувања обележани во заграда ( ), со цел да биде почитлив и прис-

¹⁸ Живко Фирфов (Велес, 1906 – 1984, Скопје) – македонски етномузиколог, педагог, диригент, музички деец и организатор на музичкиот живот во Македонија.

¹⁹ Нада Органџиева – завршила Музичка академија во Софија, Бугарија, насока музичар-изведувач (пијано). Во периодот од 1 октомври 1945 до 1 септември 1962 година била наставник по пијано во Средното музичко училиште во Скопје (денес „Илија Николовски-Луј“) (*Музичко-балетски училишен центар „Илија Николовски-Луј“: 1945-1995*, гл. ред. Марија Писинова и др. (Скопје: Музичко-балетски училишен центар „Илија Николовски-Луј“, 1995), 109).

²⁰ Алиса Пеновиќ (Шајбер), наставник по пијано во Училиштето за основно музичко образование до 1 декември 1950 година, а од 1 јануари 1955 година до 31 август 1957 година во Балетското училиште (денес „Илија Николовски-Луј“) (*Музичко-балетски училишен центар*, 110).

²¹ Стојан Крстевски - завршил Виша педагошка академија во Скопје, насока музичар-изведувач (виолина). Бил именуван за прв директор на Училиштето за основно музичко образование во Скопје (денес „Илија Николовски-Луј“), кое со работа започнало во септември 1948 година. Како наставник по виолина предавал во Музичкото училиште од 1 септември 1960 до 31 декември 1975 година (*Музичко-балетски училишен центар*, 15, 11).

²² Аспарух Хаџи Николов (Скопје, 1909 – Скопје, 1980), музички педагог и композитор. Од 1945 година бил именуван за шеф на Музичкото одделение во Министерството за просвета (Драгослав Ортаков, „Хаџиниколов Аспарух“, Македонска енциклопедија т.2, гл. ред. Блаже Ристовски (Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2009), 1579), а во учебната 1949/50 за директор на Нижата балетска школа (денес Илија Николовски-Луј) (*Музичко-балетски училишен центар*, 23).

²³ Решениа од персонален карактер, Министерство на просветата“, 221.

²⁴ Решениа од персонален карактер, Министерство на просветата“, 221.

²⁵ Решениа од персонален карактер, Министерство на просветата“, 220.

тапен за корисниците, се наоѓа во Државниот архив на Република Северна Македонија, во фондот Министерство за просвета (1945 – 1951), кут. 21, а.е. 01, 1-11.

За летните курсеви за учители по пеење во гимназиите и основните училишта, кои што ќе се одржат од 10 јули до 25 септември 1946 година во Скопје го

ПРОПИШУВАМ

овој наставен план и овие наставни програми

С.(мрт на) Ф.(ашизмот) – С.(лобода на) Н(ародот)!

МИНИСТЕР НА ПРОСВЕТАТА:

/Н(икола) Минчев/

НАСТАВЕН ПЛАН ЗА НИЖИОТ И ВИШИОТ
ЛЕТЕН КУРС ЗА УЧИТЕЛИ ПО ПЕЕЊЕ

НИЖИОТ КУРС:

1. Елементарна теорија на музиката и солфеж	4 часа неделно
2. Наука за хармонијата	4 часа неделно
3. Историја на музиката	4 часа неделно
4. Наука за музичките форми	2 часа неделно
5. Наука за музичките инструменти	2 часа неделно
6. Методика на наставата по пеење	2 часа неделно
7. Подготовка за диригирање	2 часа неделно
8. Свирење на еден инструмент, виолина или клавир по избор на кандидатот/индивидуално за секого/	2 часа неделно
9. Македонски јазик	2 часа неделно
	вкупно 24 часа

ВИШИОТ КУРС:

1. Елементарна теорија и солфеж	4 часа неделно
2. Наука за хармонијата	4 часа неделно
3. Историја на музиката	4 часа неделно
4. Наука за музичките форми	2 часа неделно
5. Наука за музичките инструменти	2 часа неделно
6. Методика на наставата по пеење	2 часа неделно
7. Диригирање	2 часа неделно
8. Свирење на инструмент, виолина или клавир по избор на кандидатот/индивидуално за секого	2 часа неделно
9. Македонски јазик	2 часа неделно
	вкупно 24 часа

НАСТАВНА ПРОГРАМА ЗА ЕЛЕМЕНТАРНА ТЕОРИЈА НА МУЗИКАТА И
СОЛФЕЖ

ЕЛЕМЕНТАРНА ТЕОРИЈА НА МУЗИКАТА И СОЛФЕЖ ПО 4 ЧАСА НЕДЕЛНО:

1. За музиката воопшто. Целта на изучување на музичката теорија. ТОН И ЗВУК. Особини на тонот: ТРАЈНОСТ, ВИСИНА, СИЛА и БОЈА.
2. Начин на запишување на тонските особини: НОТНИ ЗНАКОВИ-НОТИ.
3. ЛИНИСКИ СИСТЕМ.
4. КЛУЧЕВИ видови на клучеви.
5. ИМИЊА НА ТОНОВИТЕ/теориски ЦЕ, ДЕ, Е итн. и аретинските слогови: ДО, РЕ
6. ПОМОШЕН ЛИНИСКИ СИСТЕМ.
7. ТАКТ и видови на тактовите.
8. ОСНОВНАТА ЕДИНИЦА ЗА БРОЕЊЕ.
9. ПАУЗИТЕ и начинот на запишување.
10. ОСНОВНАТА СКАЛА, степен, стапало, интервал, ДИАТЕНИКА. Главните тонови во скалата и нивните места. ДУР-скала. ТЕТРАХОРДИ.
11. ПОДЕЛБА НА ТОНОВИТЕ НА ОКТАВИ: суб-контра, контра итн.
12. ПРОДОЛЖЕНИЕ НА НОТИТЕ И ПАУЗИТЕ..точка, формата..лак.
13. АРТИКУЛАЦИЈА, ФРАЗИРАЊЕ...легато, стакато, портато итн.
14. ДИНАМИКА начин на обележување.
15. Темпо видови на темпата, отстапување од истите и начинот на запишување.
16. РИТМИЧКИ ОСОБИНИ синкопа, контртан, триола, квартола, квинтола итн.
17. ИНТЕРВАЛИ по име, големина и созвучје.
18. ОСМИНА И ШЕСНАЕСТИНА НОТИ.
19. РИТМИЧНИ СТОЖЕР.
20. СЛОЖЕНИ И НЕПРАВИЛНИ ТАКТОВИ.
21. ХРОМАТСКИ ЗНАКОВИ имиња на хроматски изменените тонови.
22. ЕНХАРМОНСКИ ТОНОВИ И ИНТЕРВАЛИ.
23. ПРЕВРТУВАЊЕ НА ИНТЕРВАЛИТЕ.
24. ТРОЗВУЦИ-АКОРДИ образување на трозвукот.
25. МОЛ-СКАЛА..ПАРАЛЕЛНА МОЛ-СКАЛА.
26. КВИНТНО ТРКАЛО НАГОРЕ И НАДОЛУ.
27. СИТЕ ВИДОВИ НА КЛУЧЕВИ.
28. ОСНОВНИТЕ ТРОЗВУЧИЈА на I IV V стапало.

Сите теоретски методски единици ќе се разработуваат едновремено со практичните подготовки РИТМИЧКИ И МЕЛОДИСКИ – СОЛФЕЖ.

НАСТАВНА ПРОГРАМА ЗА НАУКА ПО ХАРМОНИЈАТА

Наука за хармонијата по 4 часа неделно

1. **ВОВЕД ВО НАУКАТА И ХАРМОНИЈАТА.**
2. **АКОРДИ..** трозвуци и повеќе звуци-консонантни и дисонантни.
3. **ДИАТОНИКА. ТОНАЛИТЕТ,** главни трозвуци, нивната сродност.
4. **ДУРСКИ И МОЛСКИ ТРОЗВУЦИ-АКОРДИ.**
5. **ВРЗУВАЊЕ НА ГЛАВНИТЕ ТРОЗВУЧЈА.** Завршетоци: ПЛАГАЛНИ И АУТЕНТИЧНИ.
6. **ЧЕТВОРОГЛАСЕН СТАВ.** Тесен, раширен и мешовит слог.
7. **РАЗЛИЧНО ДВИЖЕЊЕ НА ГЛАСОВИТЕ..**мотус ректус, мотус контрариус, мотус обликус.
8. **КАДЕНЦИ.**
9. **СЕКСТАКОРДИ И КВАРТСЕКСТ АКОРДИ.**
10. **СВРТНИЧКИ, ЗАДРЖУВАЛКИ, МИНУВАЛКИ/пролазни тонови.**
11. **ДОМИНАНТЕН СЕПТАКОРД и ДОМИНАНТЕН НОНАКОРД.**
12. **СПОРЕДНИТЕ ХАРМОНИИ ВО ДУР.** На II, III, VI, VII стапало и превртувањата.
13. **СЕКВЕНЦИ.**
14. **СПОРЕДНИТЕ ХАРМОНИИ ВО МОЛ.**
15. **ПРОШИРУВАЊЕ НА ЗНАЕЊАТА ЗА ТОНСКИ РОД.** Случајни хармонски состави.

НАСТАВНА ПРОГРАМА ЗА ИСТОРИЈА НА МУЗИКАТА

ИСТОРИЈА НА МУЗИКАТА .....по 4 часа неделно.

1. **ВОВЕД ВО ИСТОРИЈАТА НА МУЗИКАТА.** Старите народи Грција улогата значењето и првата теорија на музиката.
2. **Почетоци на христијанската музика. АМБРОЗИЈЕ и ГРЕГОР.**
3. **ПОЧЕТОЦИ НА НОТНОТО ПИСМО и улогата на манастирите.** Мензурално нотно обележување. ГВИДО.
4. **СВЕТОВНА СРЕДНОВЕКОВНА МУЗИКА. ТРУБАДУРИ, ТРУВЕРИ, МИНИЗЕНГЕРИ И МАЈСТЕРЗЕНГЕРИ,** се накусо.
5. **ПОЧЕТОЦИ НА ПОЛИФОНИЈАТА.**

6. НИДЕРЛАНГАНИТЕ. Нидерландските школи, карактеристиката и главните претставници.
7. СТАРА ВЕНЕЦИЈАНСКА ШКОЛА.
8. РИМСКА ШКОЛА Палестрина.
9. РЕФОРМАЦИЈАТА – ЛУТЕР и евангелистичкиот корал.
10. ИНСТРУМЕНТАЛНАТА МУЗИКА И ИНСТРУМЕНТИТЕ ВО 15-ти и 17-ти век.
11. ФЛОРЕНТИНСКАТА КАМЕРАТА.
12. ВЕНЕЦИЈАНСКА ОПЕРА.
13. ФРАНЦУСКА ОПЕРА/ЛИЛИ (Jean Baptiste Lully), РАМО (Jean Philippe Rameau)/.
14. НЕАПОЛИТАНСКА ОПЕРА.
15. ОПЕРАТА ВО ГЕРМАНИЈА.
16. РАЗВИТИКОТ НА МУЗИКАТА ВО АНГЛИЈА.
17. ОПЕРАТА ВО АНГЛИЈА/ПЕРСЕЛ/.
18. ОРАТОРИУМ. ПАСИИ.
19. ИНСТРУМЕНТАЛНАТА МУЗИКА во 18-тиот век, развиток на СОНАТАТА, СВИТАТА и СИМФОНИЈАТА.
20. ХЕНДЛ (George Frideric Handel) живот, работа и карактеристика.
21. ЈОХАН СЕБАСТИЈАН БАХ (Johann Sebastian Bach)
22. ГЛУК (Christoph Willibald Gluck) и реформа на операта.
23. ХАЈДН (Joseph Haydn) живот, работа и карактеристика.
24. МОЦАРТ (Wolfgang Amadeus Mozart) " " "
25. БЕГОВЕН (Ludwig van Beethoven) " " "
26. РОМАНТИЧНАТА ОПЕРА ВО ГЕРМАНИЈА/ ВЕБЕР (Max Weber), ШПОП (Spohr Louis), МАРШНЕР (Marschner Heinrich August). Комичната ЛОРЦИНГ (Lortzing Albert), ФЛОТОВ (Friedrich von Flotow), НИКОЛАЈ (Nikolai).
27. РОМАНТИЧАРИ – КЛАСИЧАРИ ШУМАН (Shumann Robert), ШУБЕРТ (Franz Peter Schubert).
28. РОМАНТИЧАРИ – ШОПЕН (Frédéric Chopin), МЕНДЕЛСОН (Felix Mendelssohn).
29. Неоромантичари – БЕРЛИОЗ (Hector Berlioz), ЛИСТ (Franz Liszt), ВАГНЕР (Wilhelm Richard Wagner), БИЛОВ (Hans von Bülow, / нивните следбеници БРАМС (Johannes Brahms), РИХАРД ШТРАУС (Richard Strauss) и др.
30. МОДЕРНА ОПЕРА.
31. ДРАМСКАТА МУЗИКА во 19-тиот век.
32. ЦЕЗАР ФРАНК (César Franck) И НЕГОВАТА ШКОЛА.
33. ИМПРЕЗИОНИЗАМ И СОВРЕМЕНИТЕ ФРАНЦУСКИ КОМПОЗИТОРИ.
34. РУСКА МУЗИКА

- Првите почетоци на руската музика. Формирање на националната музика ГЛИНКА (Mikhail Ivanovič Glinka), ДАРГОМИЈСКИ (Alexander Sergejevich Dargomyzhsky).
35. ПЕТРОГРАДСКАТА ШКОЛА. Петорката: БАЛАКИРЕВ (Mily Balakirev), КЈУЈ (César Kjuj), МУСОРГСКИ (Modest Petrovič Musorgski), БОРОДИН (Alexander Borodin), РИМСКИ-КОРСАКОВ (Nikolai Rimsky-Korsakov).
36. А.(груп) РУБИНШТАЈН (Arthur Rubinstein), ГЛАЗУНОВ (Alexander Glazunov), АРЕНСКИ (Anton Stepanovič Arensky) и други.
37. МОСКОВСКАТА ШКОЛА: ЧАЈКОВСКИ (Pyotr Ilyich Tchaikovsky), СЛЕДБЕНИЦИТЕ: ТАНЕЕВ (Alexander Sergejevich Taneyev), РАХМАНИНОВ (Sergei Vasiljevič Rachmaninoff), СКРЈАБИН (Alexander Nikolajevič Scriabin), ГРЕЧАНИНОВ (Alexander Tikhonovič Gretchaninov), РЕБИКОВ (Vladimir Ivanovič Rebikov), СТРАВИНСКИ (Igor Fyodorovič Stravinsky), ПРОКОФЈЕВ (Sergej Valerjevič Prokorpjev) и другите претставници на новата Руска музика..
38. ЧЕШКА МУЗИКА:
Почетокот пред Сметана (Bedřich Smetana). СМЕТАНА И НЕГОВОТО ДЕЛО.
39. ДВОРЖАК (Antonín Dvořak), ФИБИХ (Zdeněk Fibich), ФЕРСТЕР (Josef Bohuslav Forster), НОВАК (Vítězslav Novák), СУК (Josef Suk), ЈАНАЧЕК (Leoš Janáček) и др.
40. МУЗИКАТА ВО ПОЛСКА:
Почетоци на полската музика пред Шопен (Frédéric Chopin)). ШОПЕН и неговото дело.
41. Покретот "МЛАДА ПОЛСКА" неговите идеи и композитори.
42. МОЊУШКО (Stanislaw Moniuszko) И ОПЕРАТА ВО ПОЛСКА
43. МУЗИКАТА ВО БУГАРИЈА и почетокот на Бугарската опера.
44. ЈУГОСЛОВЕНСКАТА НАРОДНА И УМЕТНИЧКА МУЗИКА.
45. МАКЕДОНСКАТА НАРОДНА ПЕСНА и нејзиното психолошко содржание
Фолклорот.

НАСТАВНА ПРОГРАМА ЗА НАУКАТА ПО МУЗИЧКИТЕ ФОРМИ

НАУКА ЗА МУЗИЧКИТЕ ФОРМИ..... по 2 часа неделно

1. **ВОВЕД. ЦЕЛТА НА НАУКАТА ЗА МУЗИЧКИТЕ ФОРМИ.**
2. **МОТИВ** и неговото развивање. **ФРАЗА, СТАВ, ПЕРИОД.**
3. **ДВОДЕЛНА И ТРОДЕЛНА ПЕСНА** проста и сложена.
4. **ТЕМА.** Старите форми / Полифонија/: **ИМИТАЦИЈА, КАНОН, ФУГА, фугата форма.** Старите игри: **ПОЛКА, МАЗУРКА, ВАЛЦЕР, ПОЛОНЕЗА** и др.
5. **СУИТА/-игрите** од кои е составена суитата / **СЕРЕНАДА.**

6. Контрапунктски варијации: ЧАКОНА, ПАСАКАЛЈА, МАДРИГАЛ, МОТЕТ и др.
7. Во форма на сложената песна: МЕНУЕТ, СКЕРЦО, МАРШ, ЕТИДА, ПРЕЛУДИУМ, РОНДО виши и нижи тип, СОЛО ПЕСНА.
8. СОНАТА нејзината конструкција.
9. Соната како циклична форма: СИМФОНИЈА, УВЕРТИРА, КВАРТЕТ, КОНЧЕРТО-ГРОСО
10. Слободни форми: СИМФОНИСКА ПОЕМА, ФАНТАЗИЈА, РАПСОДИЈА и др.
11. Песни: БАЛАДА, РОМАНСА, - карактерни песни, епски, фантастични и др.
12. РЕЦИТАТИВ, АРИЈА, ОПЕРА и оперските видови.
13. МУЗИЧКА ДРАМА, ПИЕСА СО ПЕЕЊЕ, ОПЕРЕТА, ПАНТОМИМА, БАЛЕТ.
14. ОРАТОРИУМ, КАНАТА, МИСА, РЕКВИЕМ, ХОРСКИ КОМПОЗИЦИИ.
15. Стилските особини на музичките форми: ПОЛИФОНИЈА, ХОМОФОНИЈА, Тонална, Атонална музика, ЦЕЛОСТЕПЕНА СКАЛА, ЧЕТВРТТОНСКА МУЗИКА и др.
16. За формата на нашата народна песна и другите славјански народи.

НАСТАВНА ПРОГРАМА ЗА НАУКАТА ПО МУЗИЧКИТЕ ИНСТРУМЕНТИ

Наука за инструментите по 2 часа неделно

1. **ВОВЕД ВО НАУКАТА ЗА ИНСТРУМЕНТИТЕ.** Кус историјат за разните Инструменти. Поделба на инструментите. Инструменти за соло интерпретација и оркестар. Разни видови оркестри.
2. **ИНСТРУМЕНТИ со жици-струни / ГУДАЧИ/:**
  - а) **ВИОЛИНА**   форма, обем, начин на свирење на неа
  - б) **ВИОЛА**   П   П   П   П   П
  - г) **ВИОЛОНЧЕЛО**   П   П   П   П
  - д) **КОНТРАБАС**   П   П   П   П
  - ѓ) Старите гудачки инструменти: Виола д'аморе, Баритон, Виола да гамба.
3. **ИНСТРУМЕНТИ со жици за трзање**
ХАРФА, МАНДОЛИНА, ГИТАРА, ЦИТРА, ТАМБУРА, БАЛАЛАЈКА, БЕНГЈО
4. **ИНСТРУМЕНТИ СО ЖИЦИ ЗА УДИРАЊЕ:**
КЛАВИР, неговиот развој од МОНОКОРД, ПОЛИКОРД, КЛАВИКОРД, ЧЕМБАЛО, ТЕМПЕРИРАН КЛАВИР до модерен клавири.
5. **ИНСТРУМЕНТИ ЗА ДУВАЊЕ – Дрвени:**
  - а) **ФЛЕЈТА-ПИКОЛО**   форма, обем, начин на свирење на неа
  - б) **ФЛЕЈТА**   П   П   П   П
  - в) **ОБОА/обоа д'аморе**   П   П   П   П

г) АНГИСКИ РОГ	II	II	II	II	
д) КЛАРИНЕТ	II	II	II	II	
ѓ) БАСКЛАРИНЕТ	II	II	II	II	
е) ФАГОТ	II	II	II	II	
ж) КОНТРАФАГОТ	II	II	II	II	
з) САКСАФОН	II	II	II	II	и други од новите
6. ЛИМЕНИ-БЛЕХ ИНСТРУМЕНТИ ЗА ДУВАЊЕ:
а) РОГ.. природни, сигнални и рог со вентили					
ФЛИГЕЛХОРН...	облик,	обим,	начин на свирење		
б) ТРУБА-КОРNET	II	II	II	II	
в) ПОЗАУНА-ТРОМБОН	II	II	II	II	
г) ТУБА, БАСТУБА, ХЕЛИГОН, БОМБАРДОН и други.					
з) САКСАФОН	II	II	II	II	и други од новите
7. ОРГУЛИ
8. ИНСТРУМЕНТИ за удирање со определена тонска висина:
а) ТИМПАНИ	форма, инторнира, начин на свирење-удирање				
б) КСИЛОФОН	II	II	II	II	
в) ЗВОНО-челеста	II	II	II	II	
9. ИНСТРУМЕНТИ за удирање без определена тонска висина
а) ТАПАН	форма, кога и кај се употребува, начин на свирење				
б) БАРАБАН	II	II	II	II	II
в) ТРИНАГЛ	II	II	II	II	II
г) ТАСОВИ – чинели-пијати, ТАМТАГ, ГОНГ	II	II	II		
д) ДАМБУРИН-ДАЈТЕ, КАСТИЊЕТИ	II	II	II	II	
10. МЕХАНИЧКИ ИНСТРУМЕНТИ: а) ВЕРГЕЛ, б) ГРАМОФОН, в) ОРКЕСТРИОН, г) Општи познавања за РАДИОФОНИЈА и ТОНФИЛМ

НАСТАВНА ПРОГРАМА ЗА МЕТОДИКА ПО ПЕЕЊЕТО

Методика на наставата по пеење по 2 часа неделно

1. Цел, задача и значење на наставата по пеење. Песната како најсилно средство за воспитание на младината.

2. Подготовка за разучување на една песна со учениците. СОЛФЕЖ како основно средство за развивање на слухот и поставување на гласот, оспособување на ученикот за самостојно пеење. ИНТОНИРАЊЕ.
3. Начин за правилно пеење и изговарање на вокалите. Дишење и изговор на зборовите.
4. Разработување на методската единица и начинот на предавањето: Развојно, Очигледно, Колективно, Индивидуално и др. Подготовка на некој од наведените начини, по потреба и карактерот на самата методска единица.
5. Примена на учебни помагала при предавањето. Инструменти и др.
6. Работа и подготовка за писмени вежби: диктат, ритмички и мелодиски вежби.
7. Избор на песните за пеење, према возраста на учениците. Кога треба, а кога не треба да се пее. / Мутацијата/.
8. За детската психологија, по однос на љубовта кон песната.
9. Писмено разработување на методските единици и практични предавања по истите.
10. Концентрација на наставата на предметот/ Историја на музиката/ со наставата на другите предмети.
11. Држењето и ставот на учителот во класната училница за време на предавањето. Поставување прашања на ученикот. Најудобните моменти за применувањето на очигледните помагала и примери во предавањето.
12. Крај на предавањето. Извлекување на ДЕФИНИЦИИ, во колку методската единица дава основа за тоа. Повторување на материјалот и учеството на учениците во сета таа работа.

НАСТАВНА ПРОГРАМА ЗА ДИРИГИРАЊЕ

Диригирање по 2 часа неделно

1. Вовед во историјата на диригентството. Видови на диригирањето: Хорско и оркестарско – Симфониско диригирање.
2. Изучување на тактирањето на простите и сложените тактови.
3. Хорско диригирање – подготовка. Хорските гласови. Естетика на човечкиот орган за/ материјал, боја, регистар/. Квалитативните особини и можности за употребување на човечкиот глас за соло и хорско интерпретирање. Избирање на пејачи за хор и нивната поделба. Елементите на хорската интерпретација.
4. Образување на тонот и начинот на дишењето при пеењето. Дикција, Ритмика, Динамика, Артикулација, Акцентирање, Агогика, Фразирање, Ритардандо и Ачелерандо. Принципи на интерпретирањето на Хомофони и Контрапунктски став.
5. Мануална техника на диригирањето. Став и положба на телото.

6. Метрика и време на тактот. Метроном.
7. Давање знак за започнување на тактот и ауфтактот. Знак за завршување. Вежби за давање на Интонација.
8. Вежби за самостојно диригирање на двогласни и трогласни песни.
9. Избор и составување на програма. Диригирање на Полифона-Контрапунктска хорска композиција.

СВИРЕЊЕ НА ИНСТРУМЕНТ ВИОЛИНА ИЛИ КЛАВИР ПО 2 часа недел.(но) / индивиду.(уално)

Свириењето на инструмент е индивидуално и на секој курсист му се предава одделно по 2 часа неделно. Програмата која треба да се помине во времето до кога трае курсот не може точно да се определи, зошто сè зависи од способностите на курсистот и од тоа дали тој и порано учел да свири на некој инструмент или пак за првпат на курсот се запознава со свириењето на од него избраниот инструмент.

Имајќи (го) горното во предвид сепак курсистите од вишиот курс треба да го поминат материјалот од наставата по инструментите ВИОЛИНА или КЛАВИР, предвидено за третата година од подготвителниот оддел на Музичката школа. / Наставната програма се наоѓа во Музичката школа/.

За нижиот курс се предвидува да се помине на курсот оној материјал кој е во наставната програма на Музичката школа предвиден за првата година на подготвителниот оддел.

Сепак треба да се имаат во предвид индивидуалните способности на курсистите кои играат голема улога за определување на наставната програма за наставата по свириење на инструменти.

ПРОГРАМА ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК

1. Народните говори и македонскиот литературен јазик. Однос меѓу народните говори и литературниот јазик. Потребата од учење литературен јазик. Фonetскиот ситем на стариот славјански јазик и гласовниот систем на нашиот литературен јазик/ општ преглед: промена на²⁶
2. Поделба на согласките: по начинот на образување и местото на образување. Звучни и беззвучни согласки и едначење по звучност.

1 час

²⁶ Недостасуваат податоци за тоа каков вид на промени се застапени во наставната програма

- Правопис на согласките: к, г, љ, њ, ј, с
 Редукција на согласките: в, г, к, д, х, 1 час
3. Акцент: општо, енклитики и проклитики, акцентски изразни целини во врска со атрибутите на именките.
 Членови: Детерминативноста на сите 3 вида членови 1 час
4. Правопис на именките, придавките, заменките, броевите и прилозите.
 Глаголи: сегашно време / значење и образување/ трите коњугации.
 Минато определено, свршено и несвршено / значење и образување.
 Минато неопределено / значење и образување /. 2 часа
5. Глаголски начини: заповед, условни конструкции / значење и образување 1 час
6. Синтакса на сложената реченица. Редовен ред на речениците и инверзија. Употреба на запирка меѓу речениците во сложената реченица.
 /Секоја недела писмени работи во врска со минатиот материјал од граматиката. Акцентски вежби /. 1 час

ЛИТЕРАТУРА

1. Нашата народна литература: општ преглед на народните умотворби. Народниот живот одразен во народни умотворби. Општи мотиви во народните умотворби на сите народи, а особено јужно славјанските. 1 час
2. Народни песни: Поделба на епски и лирски. Епски народни песни. Народни херои за нив, ропството и желбите за правдини и слобода во нив. 1 час
3. Лирски песни. Народниот живот и бит одразен во нив. Љубовните песни и нивната уметничка вредност. Арамиските и комитските народни песни. 1 час
4. Лично творештво
 Економската и политичката положба на нашиот народ во 18 век и првата половина од 19 век. Македонски писатели просветители: Јоаким Крчоски – општ поглед; - Кирил Пејчиновиќ – општ поглед. 1 час

-
- 5 Браќа Миладиновци – борци против панеленизмот, собирачи на народните умотворби. К(онстантин). Миладинов како поет.
Григор Прличев. "Сердарот", "Автобиографијата". Борец против грчкото културно влијание. 1 час
  6. Р(ајко). Жинзифов – „Крвава кошула“, Славјанството во неговата поезија. Јорд(ан) Х(аџи). Константинов – Џинот. 1 час
  7. Иван Цанкар / општ поглед/
Вл.(адимир) Назор / општ поглед/.
(Иван) Г(оран). Ковачиќ – „Јама“. 1 час
  8. Коста Рацин /општ поглед / К.(оле) Неделковски и М(ите). Богоевски / општ поглед . 2 часа

Ѓорѓи МАЛКОВСКИ

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

КНИГИ ЗА ПОПИС НА НАСЕЛЕНИЕТО ВО ГРАД ВЕЛЕС ВО 1942 ГОДИНА – ПОДНОВЕН РЕГИСТЕР ЗА НАСЕЛЕНИЕТО ВО ОПШТИНАТА НА 1 ДЕКЕМВРИ 1942 ГОДИНА

Во македонска историографија досега нема пронајдено или објавено детален оригинален пописен материјал за бројот на семејствата по презиме, по име на улица и по број на куќа за било кој град во Македонија. Статистички показатели за бројната состојба во Велес наоѓаме во неколку германски и бугарски официјални документи од периодот на Втората светска војна. Првиот документ е од времето на германската управа во Велес, односно од 14 април 1941 година. Во овој германски документ, односно во Заповедта под бр.1, потпишана од првиот германски управител на Велес, капетанот Литке, се констатирало и утврдило воспоставувањето на германската власт, односно команда во градот.¹ Покрај политичко-безбедносните и економско-социјалните утврдени норми, со Заповедта се утврдила и новата административна поделба во околицата, според која Велешката околица била поделена на девет општински окрузи и тоа: 1. Отовица – со селата: Ветерско, Рудник, Иванковци, Чука, Сопот, Сојаклари, Мамутчево, Кумарино, Новачани, Башино Село и Чалошево; 2. Раштани – со селата: Карабуњиште, Слп, Белештевица, Рлевци, Бузалково, Сливник, Бањица и Горно Оризари; 3. Долно Јаболчиште – со селата: Горно Јаболчиште, Дреново и Горно Врановци; 4. Чашка – со селата: Лисиче, Мелница, Горно Раковец, Еловец, Ново Село, Голозинци и Крива Круша; 5. Богомила – со селата: Нежилово, Папрадиште, Црешнево, Бистрица, Согле, Теово, Мокрени, Габровник, Ореов Дол, Ореше и Капиново; 6. Извор – со селата: Стари Град, Долно Врановци, Мартолци, Жел.станица "Јован Бабунски", Оморани, Поменово, Степанци, Уши, Смиловци, Владилковци и

---

¹ Државен Архив на Република Македонија (понатаму ДАРМ)–Скопје, Ф.Бугарска окупаторска власт (понатаму БОВ) - Велес, к.2.

Крнино; 7. Војница – со селата: Долно Оризари, Витанци, Бусилци, Ораовец и Крајници; 8. Зрополци – со селата: Ново Село, Бабуна, Црквино, Грнчиште, Скачинци, Сува река, Кочилари, Томиславово, Богаевци и 9. Долно Чичево – со селата: Водоврати, Двориште, Горно Чичево, Подлес, Попадија. Градот Велес броел околу 15.000 жители.²

На 26 април 1941 година, со посебна наредба под бр.1, директорот на Скопската област Антон Козаров му објавил на населението во Велешка околија и Скопската област дека се воведува редовна работа на бугарските политичко - административните органи во Скопската област. Во наредбата тој децидно воспоставувањето на редовната бугарска власт го означил со зборовите: "...Објавувам на населението на Скопската област, од денес, 26 април 1941 година, во реонот на истата се установува редовна граѓанска, административна и општинска служба на царство Бугарија... Наредувам сите околски управители, полициски началници, кметови кои се назначени да отпочнат со својата работа, да ги заземат своите должности и да ја установаат бугарската власт и нејзините закони во своите реони...".³ На тој начин, и официјално започнала да функционира бугарската окупаторска власт во Велес и Велешко, а престанало функционирањето на дотогашните германски органи на власта во градот и околијата.⁴

Веднаш по утврдувањето на власта биле назначени и девет кметови во деветте селски општини на Велешката околија. Во првата селска општина Зрополци, чиј општински центар се наоѓал во с. Зрополци, биле селата: Зрополци, Горно и Долно Каласлари, Грнчиште, Двориште, Кочилари, Ново Село, Ногаевци, Оветено (Свеќани), Скачинци, Сува Гора и Црквино, со вкупно 3.049 жители. Втората селска општина била Војничката, со селата: Војница, Бусилци, Витанци, Горно Оризари, Крајници и Ораовец, со вкупно 2.332 жители. Третата била Изворската, со селата: Извор, Владилковци, Долно Врановци, Крнино, Мартолци, Оморани, Поменово, Попадија, Смиловци, Стари Град и Степанци, со вкупно 3.463 жители. Четвртата била Лисичката, со селата: Лисиче, Горно Врановци, Горно и Долно Јаболчиште и Дреново. Петтата била Богомилската, со селата: Богомила, Бистрица, Габровник, Капиново, Мокрени, Нежилово, Ореов Дол, Ореше, Папрадиште, Согле, Теово и Црешево, со вкупно 6.343 жители.⁵ Шестата

² Исто таму.

³ ДАРМ-Скопје, Ф. Обласно полициска управа - Скопје, к.1.

⁴ Заповед, № 1, на Областниот полициски началник – Скопје, в. „Македонија“ № 3, од почетокот на 1941, Скопје, Библиотека на Институтот за национална историја (ИНИ).

⁵ Во март 1943 година Министерскиот совет на Бугарија донел одлука за нова административно територијална поделба на Македонија. Во Скопската област, каде административно се наоѓала велешката околија, од составот на Богомилската општина била формирана нова Согленска селска општина со центар во с. Согле. Во составот на новата општина биле вклучени следниве села:

била Отовичката, со селата: Отовица, Башино Село, Ветерско, Ѓуземелци, Ивановци, Кумарино, Лугунци, Мамутчево, Новачани, Рудник, Сопот, Сујаклари и Чолошево, со вкупно 3.948 жители. Седмата била Раштанската со селата: Раштани, Баница, Белештевица, Еленоводица (Бузалково), Карабуниште, Сливник, Слп и Рлевци, со вкупно 2.198 жители. Осмата била Чичевската со селата: Горно и Долно Чичево, Виничани, Водоврати и Подлес, со вкупно 2.940 жители. Деветтата и последна бил општината Чашка, со селата: Чашка, Голозинци, Горни Раковец, Еловец, Крива Круша, Мелница, Ново село и Отиштино, со вкупно 2.655 жители. Или вкупно, во Велешката административна околија, во 1941 година живееле 45.000 жители, од кои 15.000 во градот.⁶

Според списокот на населените места на Беломорската, Битолската и Скопската област, Велешката административна околија во 1941 година броела 46.217 жители. Во Велес живееле 14.584 жители, а во с. Бабуна, кое било составен дел на велешката градска општина, живееле 30 жители, или, велешката градска општина броела вкупно 14.614 жители.⁷ Според извештајот на велешкиот околски полициски началник од 20 јуни 1941 година, испратен до обласниот полициски началник во Скопје, во Велес покрај Македонците живееле и 819 Цигани, 300 Турци и 50 Руси.⁸ Според извештајот пак на кметот на велешката градска општина од 3 септември 1941 година, во Велес живееле 13.383 Македонци (тенденциозно запишани како „Бугари“), 1.120 Турци (претежно Цигани) и 120 други народности, или, вкупно, во градот живееле 14.623 жители.⁹

Во 1942 година во Велес била покрената акција за евидентирање на сите семејства во градот според местото на живеење по улица и број на кука. Биле ангажирани попишувачи кои со документ, овластување, одеце по определени улици во градот за да ги евидентираат сите семејства. Во големи книги (пописници или домовници) педантно се евидентирале сите лица во семејството кои живееле во кука на одредената адреса. Најпрво бил запишувано името, татково име и презимето на главата на семејството (на „домаќинот“), потоа името, татковото име и презиме на жената, а потоа и имињата на нивните деца (машки и женски),

---

Согле, Мокрени, Габровник, Ореов Дол, Теово и Бистрица (Весник „Целокупна Бџлгария“, Скопје, г.Ш, бр. 538 од 26 март 1943.,3.)

⁶ ДАРМ-Скопје, ф. Велешко околско полициско управление, К.1.

⁷ ДАРМ-Скопје, ф. Околска полициска управа - Велес, к.1; ДАРМ - Скопје, Список на населените места на Беломорската, Битолската и Скопската област подготвен од Главната дирекција за статистика во 1941 година, к/62, Инв.бр.8672.

⁸ ДАРМ-Скопје, ф. Велешко околско полициско управление, К.1.

⁹ Информација на кметот на велешката општина за стопанската положба и бројот на занаетчиите на населението од Велешката општина од 3 септември 1941 година. (документот се наоѓа кај авторот).

на жените на нивните синови или домазетовци на нивните ќерки, како и имињата на сите внуци или правнуци родени до 1942 година. Имало куќи каде била евидентирана само една личност (маж или жена), кои живееле сами и без деца. Во просек, во скоро сите семејства во градот, ретко се среќавале семејства под 3 деца. Тоа најдобро се евидентирало и по бројот на запишани деца во училиштата во градот, бидејќи училиштата станале претесни за прием на сите ученици. Сакаме да потенцираме уште еден многу важен момент. Имено, покрај тоа што биле запишувани сите членови на едно семејство, истовремено, биле запишувани и годините на раѓање на сите членови на семејството. Па така, обично, најстарите лица во семејството (домаќините или домаќинките) биле запишани дека биле родени од 1851 година па натаму. Покрај ова, сите имиња на запишаните лица во Велес биле стари повеќеветковни македонски имиња. За жал, дел од тие стари македонски имиња се исчезнати и постојат запишани како историско сведоштво само во овој пописник. Врз основа на ова, скоро сите велешки семејства можат да го искористат овој пописник за изработка на семејно стебло со оригинални податоци од средината на 19 век.

Податоци во овој пописник наоѓаме и за верската определба на жителите во градот, за нивното образование (претежно без завршено основно четиригодишно училиште) и за нивните занимања (наемни работници, земјоделци, сиромашни занаетчии, малку трговци, ситни стопанственици, вработени во тогашните државни институции и малубројни интелектуалци). Ова е извонреден индикатор за изработка на солидна и обемна историска анализа за економско-социјалните, културно-образовните, демографските и другите состојби во градот во Велес од средината на 19 век до 1941-1942 година. Секако, преку податоците забележани во пописниците, може да се следи кои лица и кога се доселувале во Велес, од кои села од околината на градот и на кои места, а кои семејства се стари и тука живееле уште пред Балканските војни. Истовремено може да се изработи точна мапа на градот според улиците и куќите и територијално колкав простор зафаќал градот во тоа време.¹⁰

Инаку пописните книги се наоѓаат во Подрачното одделение на Државниот архив на Република Македонија во Велес. Се чуваат во фондот на Велешката градска општина во шест книги. Книгите со пописниот материјал се оригинални, пишувани со мастило и со бугарски букви и писмо. Со мали ислучоци, сите книги се добро сочувани и лесни за користење. Тоа се единствени пописни книги од таков вид во Република Македонија. Затоа нивната историска вредност

---

¹⁰ ДАРМ-ПО Велес, ф. Велешка општина, Книги за попис на населението во град Велес во 1942 година. Домаќински листови за бројната состојба на населението во Велес 1941-1944, Главна дирекција на статистиката – подновен регистар за населението во општината на 1 декември 1942 година.

е со непроценливо историско значење. Тие се неисцрпен историски извор на податоци за разработка на многу историски материјали кои даваат оригинална и веродостојна информација за бројната состојба на семејствата и населението во Велес. Презимињата на семејствата и нивните имиња се запишани кирилично и на македонски јазик. Други интервенции или дополнувања не се извршени.

**Велешка општина, Книги за попис на населението во град Велес
во 1942 година**

Улица „Башиноселска“: Маневи, Чукалиеви, Брчкови, Јаневи, Нацеви, Георгиеви, Здравкови – Арсови, Бисинови, Мокрови, Маневи, Чивчихростови,

Улица „Штипска“: Караколеви, Ацеви, Манаскови, Афузови, Чивчиристови, Карацови, Филипови, Тодорови, Настови, Трајкови, Прдлови, Циунови, Давчеви, Димови – Кочови, Јовеве, Михајлови, Јосмови, Јовеве, Јосмови, Тодорови, Мишкови – Алексови, Јовеве, Настови – Саздови, Пешови – Саздови, Јовеве, Теови – Панови, Бисинови, Нешови, Карамаркови, Тоневе – Трајкови, Драскачови, Андонови (Кусови) – Ѓошеви, Миладинови – Накови, Брчкови, Чирови, Ивеве, Цекови, Јовеве-Ивеве, Филипови-Панови, Атанасови, Чакрови, Гочеве – Андрееви, Манасиеви – Николови, Каракостеве, Петрушеви, Стојанови – Андови, Лукареви, Мицеви – Панов, Џгурови, Миткови, Филипови, Ацкови – Стојанови, Картинови, Чајлеви, Кара Андови, Булбулови – Ацкови, Мустафови, Скорниеве, Муртезанови, Џалеви, Сулиманови, Кралеве, Николови, Ризови, Петрови, Апостолови – Игнови, Кекерови, Манасиеви, Цуцулови, Голубови, Илиеве – Тодорови, Шаптеви, Соколови, Џгурови, Кара Андови, Ангелови, Османови, Џаферови, Мустафови, Џаферови, Нешови, Јовеве, Скорниеве, Филипови, Јовеве.

Улица „Скопски Пат“: Славкови, Вукови, Шишкови.

Улица „Скопски Пат“-Дурутовец: Трајкови.

Улица „Генерал Танев“: Иванови, Крстеве, Наумови- Панови, Кицови – Мишеви, Стојкови – Златанови, Софкарови, Оцеви, Тесличкови, Агодаови, Георгиеви – Маневи, Збутакови, Суруджинерови, Давчеви, Караколеви, Јордеви (Ордеви), Симсарови, Костови – Јорданови (Аспарукови – Аспарови), Маневи, Абрашеви, Атанасови, Панови, Брчкови, Ламњови, Мицеви, Мечкалеви, Миррови, Колиарови, Иван Јорданов – Јорданови, Ликови – Зафирови, Стаменкови – Андрееви, Манаскови, Папазови, Арсови, Станчеви, Наумови – Панови (Доцкени), Смилеве, Митеви, Стаменкови, Наумови, Караиланов, Бачманови, Кучукови, Бачманови, Варналиеве, Димови – Лескови, Василеве – Андови, Мице-

ви – Димкови (Димови), Георгиеви – Петрови, Караколеви, Габови, Тодеви – Неделкови, Индови, Ордеви, Наумови,

Улица „Љубен Каравелов“: Гакеви, Пуневи, Миткови, Узунови, Кицови, Ивчева (Рајна), Натови, Митреви – Маневи, Пешанкови, Камишеви, Крстеви, Шалеви, Лазови, Даеви, Гакеви, Коцеви – Аврамови, Митреви, Арсови, Кечкови, Чолакови, Крстеви – Петрови, Караколеви, Гоневи, Митреви, Караиндови, Габови, Спасеви – Коцеви, Димови, Смилеви, Маневи,

Улица „Кнез Симеон Трновски“: Панови – Дојчинови, Кариманови, Османови, Елезови (Демиралиеви – Шакирови), Ничови, Амедови – Дурмишови, Курчиеви, Алиови, Амедови, Усеинови – Мустафови, Еминови – Асанови, Елмазови, Елезови – Ахмедови, Кариманови, Грбеви, Кариманови, Севдинови, Арсови (Фазлиев), Јаневи, Теови, Маџарови, Вуков (Вук), Гркови, Настеви, Ѓурови, Хадџи Панзови, Чушкови, Николови, Петрушеви, Икономови, Бошкови – Илеви, Стојчеви, Темелкови, Николови, Крстеви, Кариманови, Величкови, Цветкови, Асанови, Војнови (Иван Ѓошов Војнов - трговец со бакалски стоки), Севдинови, Цуракови (Никола Лазаров Цураков – Шивач), Николови (Димитар Андреев Николов – Шивач), Пацеви – Христови (Лазар Христов (Пацинов) Пацев – Трговец со бакалски стоки), Јанчеви, Богоеви (Ѓошо Тодоров Богоев – самарџија), Карталови (Пано Христов Карталов Трговец мануфактурист), Нецинови, Мазневи (Тодор Панчев Мазнев р.1883 бил кметски намесник во општина Згрополци), Кочови, Иванови, Алексови, Џипунови, Пеќеви (Диме Саздов Пеќев р.1862 г. бил Бакалин), Љуткови, Миови, Михови, Трчкови (Јордан Алексов Трчков Хлебар), Хаџи Петрушеви (Ѓошо Саздов Хаџи Петрушев р. 1889 г. бил Крчмар), Грозданови, Василеви, Бриеви, Печкови, Алимови (Селим Асанов Алимов р.1907 г. бил гостилничар), Демирови (Асим Исаков Демиров р.1914 г. Алвација), Петрушеви, Петрушеви,

Улица „Стефан Караџов“: Алексови – Гигови, Гигови, Варналиеви (Илија Петров Варналиев р.1888 г. и Ганчо Петров Варналиев р.1903 г. Хлебари), Мирови (Иван Стојанов Миров р.1900 г. бил крчмар), Филипови, Георгиеви, Пиневи (Никола Димев Пинев р.1872 г бил чевлар), Делови (Стефан Ѓошев Делов р. 1902 г. трговец на мануфактурни стоки), Васеви, Павлови, Кундеви (од Хасково Бугарија), Пенчеви, Иванови.

Квартал „Којник“ 1942 година

Улица „Беласица“: Нешови, Николови, Стојанови, Јанушеви – Димеви, Стојанови, Петрушеви, Тодорови, Настови, Алчеви, Кочови, Станкови, Станкови, Панчеви, Темелкови, Колеви, Костеви, Солеви, Зафирови, Петрушеви (на Јордан р.1888 г), Петрушеви (на Страхил р.1908 г.), Димови, Стојанови, Караџови, Стојанови, Илкови, Делови, Зафирови.

Улица „Глигор Прличев“: Настови, Стојанови, Маневи, Џипунови, Шопови, Дуракови, Маневи, Белештевци, Матеви, Богатинови, Дурчеви, Кочеви, Тончеви, Тутаркови, Славкови (на Стеван), Славкови (на Диме р.1971 г.), Матеви

(на Ангел), Матеви (на Панче р.1902 г.), Ацкови, Грданови, Славкови (Диме Панов Славков р.1875, **крчмар**), Јаричкови, Славкови, Кралеви, Костови, Савинови, Милошеви, Јанчеви, Јанчови, Титикови, Курчиеви, Алтиеве, Мицеви, Трајкови, Петрови – Манаскови (на Панче р. 1879 г.), Манаскови (на Илија р.1908 г), Манаскови (на Јордан р.1905 г.), Јованови, Иванови, Отиштаните – Јаневи (на Трајко р.1877 г.), Богеви, Јаневи (на Стојан р.1897 г.), Јорданови, Ацеви, Кучукови, Шекови, Илкови, Кочови, Георгиеви, Наумови, Манаскови.

Улица „**Отец Паисиј**“: Солеви, Панови, Жабеви, Накови, Гочеве, Богданови, Иванови - Дојкови, Мајсторови (на Симеон р.1902 г.), Мајсторови (на Димитар р. 1899 г.), Мајсторови (на Стефан р. 1905 г.), Дебарлиеве, Велинови, Депинови, Петрови, Георгиеви, Ивчеви, Алчеви (на Петар р. 1871 г.), Бабови, Мартинови, Генови, Ванови (на Костадин р. 1895 г.), Ванови (на Методи р.1900 г.), Курчиеви, Мијакови, Мазневи, Камкини, Ванови (на Ангел р.1908 г.), Ванови (на Пандора р. 1876 г.), Павлови-Маркови, Тоневе, Шапчеви, Стефанови – Коцеве, Темелкови, Костови, Конзулови, Гучинови, Петрови, Варошлиеве, Зографови (Кирил Иван Зографов, р.1896 г. **часовничар**).

Улица „**Шишка**“: Апостолови, Шиколеве, Андови, Брадачеви – Драскачови, Јорданови, Нацеве, Петрови, Алексови – Стојанови (Стојче Стојанов Алексов р.1886 г. **Бакалин**), Андонови – Саздови, Соколови, Андови, Андонови, Лазови, Алчеви (Петар Димев Алчев р. 1878, **столар**), Маневе, Алчеви (Темо Лазов Алчев р. 1904 г. **столар**), Јаневи, Крстеве, Филипови, Јанкови, Станкови, Грозданови (на Марика р.1912 г.), Грозданови (на Јован р.1910 г.), Грозданови (на Коца р.1867 г), Драскачеви, Темелкови, Таневе, Петрови – Темелкови, Зафирови, Ангелови, Захаријеви, Панови, Аврамови.

Улица „**Кирил Пејчинов**“: Саздови, Шоптрајанови (на Јанко р.1885 г.), Шоптрајанови (на Тодор р. 1900 г.), Шоптројанови (на Георги р. 1906 г.), Алчеви (на Султана р.1877 г.), Арсови, Калаузарови, Трајкови, Цветкови – Петрови, Јорданови – Илеви, Трајкови, Титикеве (Ѓошо Јанев Титиков р.1856 г. **Грнчар**), Темелкови, Мицеви, Карови (Пане Игнов Каров р.1888 г. **Лебар**), Ацкови, Јанови, Цветкови, Дангалови, Давчеви, Маневе, Јованови (на Диме Хрлевчанецот), Андови, Џипунови, Питикови (Трајко Панов Питиков р.1911 г. **Шивач**), Чакрови.

Улица „**Питу Гулев**“: Андови, Димови, Панови, Медарови (на Дончо р.1880 г.), Наумови, Медарови (на Милан р.1872 г.), Мајсторови, Христови, Маневе, Георгиеви, Трајкови – Михаилови, Георгиеви, Дукови, Ничеви, Благодовски, Цецеве, Иванови, Бабунски, Јанакиеве, Михови, Карови, Бабунски (на Петар р.1907 г.), Бабунски (на Алексо р.1896 г.), Кучукови, Ташкови, Јаневи, Михаилови – Ѓурови.

Улица „**Цар Крум**“: Здравеви, Крстеве – Илиеве, Драскачеви, Јорданови, Мокреви (од Шумен Бугарија), Трајкови, Георгикови, Зафирови, Лазови, Андови, Јорданови, Андови, Спасови, Керемитчиеви, Ацеви, Ангелови – Христови, Христови (на Павлина р. 1905 г.), Иванови, Георгиеви, Андови, Андонови, Јорданови, Ноеви, Ветрушкови, Ѓошеви, Јаневи, Стефанови, Наумови (на Ѓошо

р.1875 г.), Наумови (на Трајко р.1873 г.), Чкоркови, Зафирови, Костови, Костови, Ангелеви – Јорданови, Горови, Кузеви, Костови, Прлеви, Томови, Чолакови, Георгиеви, Дограмаџиеви – Христови, Карапанови, Коцеви, Минови – Петрови, Ќускиови (на Костадин р.1906 г.), Ќускиови (на Јордан р.1907 г.), Георгиеви, Иванови, Ангелови, Георгови (Тодор Анастасов Георгов р. 1882 г. **Бакалин**), Георгиеви, Нешови, Димеви, Андови, Чупчеви, Јорданови – Панови, Димови, Смилкови, Темелкови – Манчеви, Давчеви, Маџанови, Луличеви, Паунови, Белештевци, Димови, Теови, Виничанови – Коцеви, Титикеви, Делови, Здравеви, Анови-Аневи – Панови, Ангелеви – Јорданови, Георгиеви, Дуракови, Коцеви, Андови, Темелкови – Бошкови, Петкови, Цекови, Атанасови, Перјаникови, Давеви, Димови, Лазови, Леови (на Диме р.1888 г.), Леови (на Трајко р. 1887 г.), Трајкови – Петрови, Петкови, Ангелови – Видови, Георгиеви, Здравеви, Јованови, Димови, Димови, Наумови, Саздови, Миленкови, Трајкови, Неделкови, Зафирови, Перкови, Кирови, Сарагинови, Георгиеви, Петкови, Атанасови – Митреви, Георгиеви, Замфирови, Џивизови, Саздови – Доневи.

Улица „Дамјан Груев“: Баови – Брданов – Коцеви, Димова, Кокарови – Славкови, Чушкови, Карови, **Панови**, Тодорови, Ракиџиеви – Георгиеви, Кариманчеви, Николови, Кимови, **Христови**, **Саздови**, **Иванови**, **Ивчеви**, Станкови, Димкова, **Чкоркови**, **Биволарови**, Панови, Оџакови, Павлови, Стојанови, Кочови, **Јолдашеви**, Димитриеви, Димитриеви, Томеви, **Јорданови**, Иванови, Давчеви, **Чатмови**, **Наумови**-Ставреви, **Михови**, Секови, Чајлеви –Маневи, Димеви, Хрлевчани – Димови, Јорданови – Павлови, Андови, Шојлеви (на Левко р.1880 г.), Шојлеви (на Диме р. 1880 г.), Цаневи, Георгиеви, Петкови – Николови, Маџарови – Алексови, Славкови, Димитриеви, Арсови, Влахчеви – Кирови, Илеви, Катранџиеви – Панчеви, Аниџинови – Панчеви, Шуркови, Јаневи, Наумови – Ангелови, Плачкови – Иванови, Костови – Панови, Тутунџиеви – Димкови, Наумови, Костови – Дамеви, Лазови – Димитрови, Петрушеви – Николови, Стојанови, Прличкови, Попови – Николови, Гајдови, Јанкови – Андови, Гајдови, Миџеви, Бошкови, Мишкови – Михаилови, **Темови**, Здравеви, Атанасови, Костови, Велкови – Атанасови, **Дополнение од предходниот список**: Скубарови, Велеви, Павлови, Јосифови, Каменџарови, Стојкови, Цаневи, Стефанови, Арсови, Димитрови, Влахчеви, Кантраџиеви, Мишеви, Костови, Прличкови, Поп Илиеви, Гајдови, Жабеви, Нешови,

Улица „**Крали Марко**“: Карови, Гулеви, Несторови – Ѓурови, Еминови, Димови – Венелинови, Јосифови – Илиеви, Редкини (Никола Никифоров Редкин -Русин), Несторови – Јорданови, Ризови, Цветкови – Петрови, Керемитчиеви – Тодорови, Шоптрајанови – Петрови – Тодорови, Цветкови, Ангелови, Георгиеви, Асанови, Усеинови, Усеинови, Рамаданови, Арсови, Трчкови, Шабанов, Демирови, Бекирови, Андови-Петрови, Андови, Јанкови, Шоптрајанови – Ангелови, Шоптрајанови – Стефанови, Салиови – Усеинови, Сулејманови, Салиови, Сулејманови, Салиеви, Аметови, Аметови, Мемедови, Мемедови, Георгиеви, Сулиманови, Асанови, Трајкови, Зекирови, Зекирови, Незирови, Маму-

тови, Бекирови, Рустемови, Аметови, Алиеви, Куртови – Усеинови, Абдулови, Асанови, Исмаилови, Асанови, Даутови, Салиеви, Зекирови, Усеинови, Мемедови, Арифови, Зекирови, Арифови, Усеинови, Усеинови, Мустафови, Усеинови, Бајрамови, Ивчеви, Асанови, Мркови, Алиеви, Амедови, Зекирови, Асанови, Асанови, Амедови, Георгиеви, Бајрамови, Димови, Шакирови, Димови, Еминови, Усеинови, Алиеви, Томеви, Илиеви – Ангелеви, Костови – Кузманови, Давчеви – Борисови, Муаремови, Наумови, Филкови – Јосифови, Ефендови, Гочеви, Усеинови, Асанови, Куртеви – Алиови, Арсови – Петрови, Алиеви, Шакирови, Петреви (Петрови), Маремови, Адемови, Исмаилови, Мицеви – Илиеви, Христови – Здравкови, Чабовски (Антониј, Русин), Кулумови, Усеинови, Андови.

Улица „Шар“: Христови, Јолдашеви – Таневи, Чупчеви, Матеви, Тончови (на Иван р. 1875 г.), Тончови (на Петар р. 1903 г.), Николови-Велкови, Ангелови – Лазарови, Дукови, Шуркови, Јолдашеви – Ѓошови, Јолдашев (Пано, р. 1856 г. сам живеел), Јолдашеви (на Иван р. 1904 г.), Шуркови, Алчеви – Тодеви, Ацеви, Панови, Христови, Карабуништанецот (Тодор), Ангелови, Шојлеви, Давчеви, Шуркови, Орданови, Мартулкови, Рушкови, Питиќеви, Џипунови, Агушеви, Богеве, Несторови – Трајкови, Андови, Нецинови (на Димко), Нецинови (на Марија), Ацеви – Маневи, Николови, Јованови, Атанасови, Трајкови – Димкови, Стојкова (Љуба р. 1880, живеела сама), Стојанови, Несторови – Спирови, Челбови – Илиеви, Челбови, Александрови, Муаремови, Ѓорчеви, Мијакови, Илиеви.

Улица „Цар Шишман“: Јорданови, Николови – Димкови, Ковачеви, Николови – Кирови, Саздови, Алексови, Сулејманови, Мартинови – Костови, Андови – Дончови, Ајдарови – Панови, Димкови – Илиеви, Маклиеви-Миланови, Муаремови, Усеинови, Јусуфови, Коцеви, Коцеви – Дончови, Рамаданови, Арифови, Рамаданови, Трајкови, Христови, Асанови, Шакирови, Симеонови – Јорданови, Трајкови, Гочеви, Кечарови, Курчиеви, Качарови, Морови – Борисови, Лекови – Борисови, Лекови – Миркови, Тоневеви (на Панче р. 1874 г.), Тоневеви (на Лазар р. 1905 г.), Шуркови, Мојсови – Ванчови, Солеви – Димкови, Ицови – Ванчови, Гочеви (Васа р. 1862 г. живеела сама), Тевчеви – Алексови, Танчеви, Јорданови, Андови, Гочови – Јованови, Трипчеви, Жабеви, Алексови, Николови – Лазови, Панови.

Улица „Браќа Миладинови“: Андови, Мирчеви, Левкови, Таневи, Петрови, Пејкови (Диме р. 1843 г. живеел сам), Пејкови (на Ангел р. 1893 г.), Давчеви, Пејкови (на Тодор р. 1884 г.), Кртеви, Мијакови (на Стефан р. 1900 г.), Мијакови (на Мара р. 1902 г.), Мицеви, Медарови (на Иван р. 1877 г.), Медарови (на Тодор р. 1881 г.), Христови, Јаневи, Костови, Смилеви, Асанови, Станкови, Жабеви (на Тодор р. 1907 г.), Жабеви (на Павлина), Шамбилови, Сараулеви, Пендови, Габерови, Илкови, Крстеви, Бочварови (на Владо р. 1901 г.), Бочварови (на Симон, р. 1871 г.), Бочварови (Евка р. 1856 г. живеела сама), Карпузови, Кузеви (Јордан Кузев бил месар), Камилови, (на Коста р. 1914 г., Коста Камилев бил чевлар), Камилови (на Димко р. 1894 г.), Камилови (на Методи р. 1902 г.), Стојанови, Илкови, Николови, Пешови, Иванови – Мартинови, Саздови, Димови, Бачкови, Нау-

мови, Илиеви, Наумови, Зарезанкови, Нешови (на Јордан р. 1884 г.), Нешови (на Иван р. 1861 г.), Димови, Саздови, Иванови, Пуличови, Солеви.

Улица „**Цар Самоил**“: Алчеви, Димкови, Василеви – Панчеви, Ончеви, Бојаџиеви, Градчанови, Трајкови, Нешево, Грозданови-Здравеви, Кимови – Настови, Камењарови, Бабунски, Самарџиеви, Алчеви, Дуракови, Димови – Иванови, Теови – Димови, Чуреви, Игнови, Трајкови, Георгиеви, Лазарови, Дуракови, Тавраткови, Василеви, Дучкови, Алчеви, Минови, Демниеви, Урумови, Бондиќови, Бусилкови, Босилкови, Пондилиеви, Божинови, Манаскови, Чардакови – Георгиеви, Гајдови, Петрови – Коцеви, Дебарлиеви, Мирсинови, Апчеви, Топузлиеви, Георгиеви – Павлови, Петрови, Бабунски, Настови, Трајкови – Дамјанови, Милеви – Стојанови, Урумови, Миленкови, Иванови, Настеви – Ѓошеви, Гајдови, Димеви – Камеви, Петрови – Иванови, Гогови, Коларови, Црвенони, Јосмови, Бабунови, Матеве, Георгиеви, Ангелови, Шојлеви, Трајкови, Купенково, Алиеви, Димови, Виларови, Вчкови, Илиеви, Виларови, Трајкови, Јорданови, Димови, Јанкови-Маневи, Андови, Цветкови, Арсови, Кузманови, Шопови, Ивчеви, Ковачеви, Трајкови – Стојанови, Димитрови (Зора, р.1886 г. живеела сама), Давчеви, Миневи – Коцеви, Василкови, Ѓоргиевски, Чореви, Пренџови, Јаневи, Нојкови, Андови – Гичови, Аниџеви, Војниџалиевеви, Климакови, Лазарови, Чундеви, Павлови – Мишеви, Петрови, Пачукови, Пупулиевеви, Груевеви (Марија р. 1868 г. живеела сама), Бочварови, Коцеви, Здравкови, Панови, Темелкови, Племови, Илиеви – Митреви, Јовчеви, Зафирови, Арсови-Иванови, Бачеви, Црвенони.

Улица „**Цар Крум**“: Јанкови, Перкови, Драскачеви, Здравеви, Георгикова, Ангелова, Маркови, Димитриеви, Трајкови, Ракови, Чокаеви, Димови, Зафирови, Андови – Јанкови, Андови, Јорданови, Андови, Арсови, Сарагинови – Саздови, Керамидџиеви, Сандеви – Доневи, Јаневи, Крстеви, Лазарови, Христови, Кучукови, Ангелови – Христови, Ангелови, Георгиеви, Андови, Ѓоргиеви, Иванови, Георгиеви – Трајкови, Ветрушкови, Стефанови, Јаневи, Костов, Костови, Зафирови, Кузеви, Наунови, Томови, Георгиев, Брлеви, Караманови, Мартинов, Чолакови, Митреви, Дограмаџиеви, Ѓоргови, Кускиевеви, Славкови, Иванови, Мачавелови, Нешови, Дукови, Георгиеви, Божинови, Јорданови, Димови, Чупчеви, Темелкови, Димови, Давчеви, Јорданови, Коешеви, Белештевци, Мецанови, Белештевци, Лаличови, Виничанови, Стефанови, Андови-Иванова, Питиќови, Здравев, Американецот, Јаневи, Дуракови, Георгиеви, Атанасови, Бошкова, Коцеви, Цекови, Петкови, Перјаникови, Атанасови, Џеваизови, Маневи, Јаричкови, Димови, Бендерови, Леови, Трајкови-Петрови, Петкови, Ангелови, Здравеви, Јованови, Димови, Леови, Миленкови, Наунови.

Улица „**Глигор Прличев**“: Минови, Трајкови, Ивчеви, Трајкови (Васил р.1879 г. живеел сам), Климакови, Ѓорѓиеви, Коцеви – Николови, Кумбеви, Џемаилови, Шуркови.

Улица „**Браќа Поп Јорданови**“: Мокрови, Здравеви, Спасеви, Чадловски, Панзови, Демниевеви, Ицкови – Давчеви, Несторови, Славкови, Христови, Соле-

ви-Зафирови, Левкови, Оровчанови, Панови, Вишинови, Тодорови – Георгиеви, Мачкарови, Сазданови, Андови, Наумови, Кошинови, Шојлеви, Димови – Андрееви, Јорданови, Паневи, Даневи, Богданови, Маневи, Зафирови, Николови – Иванови, Кимови – Трајковои, Петрови (на Коца р. 1873 г.), Петрови (на Родна р.1907 г.), Лазови, Делови, Цветкови (Диме р.1860 г. и Коца Арсова, р.1871 г.), Арсови (на Димитар р.1908 г.), Цецеви, Ѓорѓиеви, Димови – Андрееви, Оризарови – Стојанови, Ќумбеви (на Бонеко р.1890 г.), Ќумбеви (на Олга р.1893 г.), Ицкови – Давчеви, Георгиеви – Трајкови, Николови, Костови, Таневи, Челбови (на Христо р. 1882 г.), Челбови (на Димко р. 1887 г.).

Улица „Браќа Миладинови“: Арсови, Таневи, Петрови, Мирчеви, Зафирови, Пејкови (на Тодор р. 1886 г.), Пејкови (на Ангел р.1893 г.), Кимови, Мијакови, Медарови (на Тодор р.1881 г.), Медарови (на Иван р.1877 г.), Мицеви – Нојкови, Георгиеви (Георги (р. 1911 г.) од Бугарија живеел сам), Јолдашеви – Јорданови, Георгиеви, Асанови, Смилеви, Жабеви, Станкови, Сараулеви, Шамбилеви, Пендови, Габерови, Илкови, Кузеви, Бочварови (на Симон р.1867 г.), Темелкови, Бочварови (на Владо р.1908 г.), Карпузови, Бочварови (Евка, р.1865 г. живеела сама), Камилови (на Димко р.1895 г.), Камилови (на Методи р. 1902 г.), Јорданови – Стојанови, Илкови, Николови – Петрови, Пешеви, Пешови (Игно р.1873 г. вдовец, живеел сам), Цанков (Никифор Ламбев р. 1911 г., Бугарин, живеел сам), Димови (на Трајко р. 1884 г.) Димови (на Илија р. 1892 г.), Саздови – Димови, Бурчеви, Хаџи Наумови, Илкови, Наумови (на Трајко р. 1900 г.), Зарезанкови, Нешови (на Иван р.1869 г.), Нешови (на Јордан р. 1884 г.),

Улица „Крали Марко“: Карови, Несторови-Ѓурови), Димови, Чабовски, Јосифови, Редкин (Николај Никифоров Редкин, Русин р.1900 г.), Ќулумови, Несторови, Секови, Ризови, Цветкови, Иванови, Керамитчиеви, Јорданови, Ангелеви, Коцеви, Усеинови, Трчкови, Демирови, Маневи, Зекирови, Махмудови, Андови, Јанкови, Шоптрајанови, Ахмедови, Демирови, Зекирови, Асанови, Шабанови, Трајкови, Тоневи, Врекинчеви, Шакирови, Куртови, Димови – Андрееви, Гочеви, Давчеви, Алиеви, Салиови, Абдулови, Исмаилови, Мачеви, Кариманови, Арифови, Зекирови, Асанови, Бајрамови, Ивчеви, Еминови, Маркови, Костови, Наунови, Арсови – Силјанови, Георгиеви, Христови, Рамаданови, Георгиеви,

Улица „Крушевска“: Иванови – Саздови, Ангелова, Османови, Георгиеви, Здравеви, Петрушеви.

Улица „Беласица“: Цекови, Нешови, Иванови, Јанушеви, Стојанови (на Петар р. 1891 г.), Стојанови (на Лазар р.1887 г.), Петрушеви, Тодорови, Алчеви, Кочови, Николови, Станкови (на Петар р.1902 г.), Станкови (на Илија р.1891 г.), Ацеви – Панчеви (на Алексо р.1878 г.), Панчеви (на Трајко р.1914 г.), Темелкови, Костови, Солеви, Петрушеви, Зафирови, Димови, Стојанови (на Тодор р.1909 г.), Стојанови (на Кирил р. 1904 г.), Караџови.

Улица „**Пирин**“: Наткови, Климкарови, Арсови, Велеви, Димови, Влаинови, Ивчеви, Велеви (на Софија р. 1858 г.), Велеви (на Петар р.1902 г.), Стефкови (на Димко р.1897 г.), Стефкови (на Тодор р.1894 г.).

Улица „**Цар Шишман**“: Червенјатко (Георги Георгиев од Бугарија), Даеви, Теови, Илкови, Чкоркови, Ѓоров (на Младен од Бугарија), Бојадџијски, Саздови, Андови, Арифови, Мартинови, Трајкови, Ајдарови, Георгиеви, Макниеви, Лазови, Трајков, Димови, Асанови, Јова (на Шукри), Мехмедова, Јусуфови, Коцеви (на Левко р.1894 г.), Зекирови, Ѓорѓиеви, Коцеви (на Дончо р.1889 г.), Солеви (Ангел, р.1884 г. живеел сам), Ќумбева (Кона, р.1862 г. живеела сама), Ахмедови, Асанови, Слабеви, Трипунови – Јорданови), Ахмедови, Сулејманови, Димови.

Ѓорѓи МАЛКОВСКИ

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

Марјан ИВАНОСКИ

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ИЗВАДОК ОД ЗАПИСНИКОТ ОД СЕДНИЦАТА НА ИЗВРШНИОТ СОВЕТ НА НАРОДНОТО СОБРАНИЕ НА НАРОДНА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (8.И.1956 ГОДИНА) КОЈ СЕ ОДНЕСУВА НА БЕГАЛЦИТЕ ОД ЕГЕЈСКИОТ ДЕЛ НА МАКЕДОНИЈА

Во Втората светска војна (1941-1945), која ја зафатила целата етничка територија на Македонија, за првпат на Македонците им било овозможено да се вклучат во вооружените и политички борби за остварување и реализирање на своите национално-политички и социјално-економски права како посебен и равноправен национален и политички субјект на Балканот. Но, таа цена била многу скапо платена, посебно во Егејскиот дел на Македонија кој Грција го зазела и окупираше по Балканските војни во 1913 година. Во Егејскиот дел на Македонија дел од Македонците се приклучиле кон левите политички сили предводени од КПГ која на Македонците им ги признавала малцинските права во рамките на грчката држава. Дел пак, под влијание на македонската држава што се создаде во рамките на Југославија, се приклучиле кон КПМ, односно КПЈ и барале да им се признае правото на самоопределување. Со оружје в рака и со јасно поставена цел од 1941 година Македонците, со преку 6000 борци, масовно се вклучиле во активниот состав на Грчката народноослободителна војска (ЕЛАС), додека во резервниот состав на ЕЛАС, кој броел околу 50.000 борци, 25.000 борци биле Македонци.¹

Во октомври 1943 година од Македонците во Костурско и Леринско, била формирана посебна Македонска народноослободителна организација СНОФ,

---

¹ Ристо Кирјазовски, *Македонското национално прашање и граѓанската војна во Грција*, (Скопје: Институт за национална историја, 1998).

односно Славјано-македонски народноослободителен фронт. КПГ и ЕАМ не биле воодушеви од формирањето на СНОФ, и покрај тоа што тие дале согласност за тоа. Причината била големото незадоволство меѓу Грците поради нивниот националистички став во однос на Македонците како народ, но и поради непостигнувањето на „национално единство“ на КПГ и ЕАМ со грчката влада во бегство и со десничарските партии во земјата. За шест месеци бројната состојба на СНОФ во Костурско и Леринско ја надминала бројката од 16.000 лица. Организацијата се истакнала како вистински раководител и организатор на борбата на македонскиот народ од Костурско и Леринско против странските окупатори и домашните предавници. Согледувајќи го овој растеж и широчина на работа и борба, КПГ и ЕАМ не биле воодушеви и расположени поради тоа. Затоа кон крајот на април 1944 година, донеле решение организацијата СНОФ да се расформира. Образложението било дека „таа штетно“ влијаела врз омасовувањето на грчките маси во редовите на организацијата ЕАМ, што, секако, било само изговор. Во знак на протест една група македонски борци од Костурско, Леринско и Воденско ќе се отцепи од составот на единиците на ЕЛАС и, на 16 мај 1944 година, ќе преминат на територијата на денешна Република Македонија каде ќе ја продолжат борба за слобода во составот на единиците на НОВ и ПО на Македонија. Поради тоа овие храбри македонски борци од страна на КПГ, ЕАМ и другите грчки антифашистички организации, биле прогласени за предавници, автономисти и носители на расцепот помеѓу македонските и грчките партизани.²

Поради неподносливата положба на Македонците во Егејскиот дел на Македонија, што му ја наметнала грчката реакција со своите вооружени банди во текот на 1944-1945 година, македонските раководители на македонското народноослободително движење од егејскиот дел на Македонија и поранешните македонски борци во ЕЛАС, на 23 април 1945 година, односно уште пред капитулацијата на Германија, го формирале Народноослободителниот фронт (НОФ) на Македонците од егејскиот дел на Македонија. Истовремено биле формирани и НОМС, Народноослободителен младински сојуз и АФЖ, Антифашистички сојуз на жените.³ Иако НОФ постигна завидни и огромни успеси на теренот во борбите со фашистичките сили, таа, сепак, во 1946 година, по претходен договор, спогодбено влегла под раководството на Политбирото на ЦК на КПГ, а македонските единици под командата на ДАГ. Но, како што подоцна се покажало, раководителите на КПГ и ДАГ, ја прифатиле спогодбата на НОФ со КПГ не за да ја применат на дело, туку за да воспостават контрола над движењето на НОФ и неговите

² Ташко Мамуровски, *Македонците во Егејска Македонија* (Скопје: Институт за национална историја, 1995), 13-14.

³ *Егејска Македонија во НОВ 1945*, Т. II (Скопје: Архив на Македонија, 1973).

воени единици. Тоа се потврдило низ целиот период на Граѓанската војна во Грција која што во есента на 1949 година завршила со катастрофални последици за македонскиот народ.⁴

Широкиот дијапазон на организирани, подготвени и реализирани воени и политички дејствувања на теренот од страна на НОФ во текот на 1945 и 1946 година било повод грчката десница, сестрано и неограничено помогната од САД и од Велика Британија, да спроведе политика за пресметка со македонското национално малцинство во Грција, односно, дефинитивно да го „реша“ македонското национално прашање во Грција. За постигнување на таа цел, таа презела терористички, правни, политички, културно-просветни и други мерки. Веднаш по војната биле донесени повеќе репресивни и антимакедонски закони со кои легално требало да се апсат, судат, тероризираат, мачат, ликвидираат и раселуваат Македонците од Егејскиот дел на Македонија. Веднаш по војната бил донесен законот ПЗ 4124/45 за апсења и судења на 7.500 Македонци само од Костурско и Леринско кои вооружено учествувале во антифашистичката борба и во Движњето на отпорот. Согласно друг закон, донесен од Грчкиот парламент од 15 јули 1945 година, била покрената судска постапка за велепредавство против 23.811 Македонци и Македонки поради нивното членување во НОФ, НОМС и АФЖ. На 18 јуни 1946 година повторно Грчкиот парламент го донел Декретот Г/46 за мерките што се однесувале на јавниот ред и безбедност, а со кој всушност во Грција била прогласена воена состојба. Суровоста спроведувана согласно овој „Декрет“ најмногу ја почувствувале Македонците, бидејќи според членот 10 од овој Декрет биле гонети и им биле изрекувани најстроги казни за граѓаните кои од полицијата биле обвинувани за рушење на интегритетот на грчката држава. Сепак, целиот овој закон бил насочен спрема Македонците, а како наеклатантен пример од спроведувањето на овој закон било и стрелањето на младата Македонка и партизанка Мирка Гинова. Грчките воени преки судови изрекле 33 смртни пресуди, 35 пресуди со казна доживотна робија, а на грчките пусти острови биле испратени 3.520 лица. Дури група грчки пратеници иницирала донесување на закон за присилно истерување на Македонците преку граница, но, истиот, поради контровезноста не бил донесен. Но, затоа пак, повторно, од страна на грчкиот парламент во 1947 година бил донесен друг закон ПЗ 511/47 за формирање и организирање на десетина концентрациони логори во кои биле интернирани десетици илјади граѓани, од кои голем број биле Македонци. Само во логорот Макронисос биле интернирани околу шест илјади Македонци кои биле подложени на жестоки мачења и тортура, многу поголеми од тие во германските логори. Но, тоа не било сè. За да се заплашат, демобилизираат и протераат

⁴ Ристо Кирјазовски, *Народноослободителниот фронт и другите организации на Македонците од Егејска Македонија (1945-1949)* (Скопје: Култура, 1985).

Македонците, во декември 1947 година бил донесен Декрет ЛЗ/47 за лишување од грчко државјанство на многу граѓани од Грција кои, наводно, дејствувале антидржавно. Во периодот од 1947 до 1963 година на 22.226 граѓани, од кои 15.000 Македонци, им било одземено грчкото државјанство. За да го дозавршат насилниот поход за разнебитување на Македонците од Егејскиот дел на Македонија во Грција, истата 1947 година бил донесен и озлогласениот закон ПЗ 509/47 „за мерките за безбедност на државата, уставното уредување и заштитата на државата“, со кој сите лица гонети за дела во врска со Граѓанската војна биле судени според одредбите на овој закон.⁵

Во рамките на политиката за искоренување на Македонците од своите родни места, грчките власти донеле низа закони, уредби, наредби и сл. за конфискација, национализација и експропријација на имотите на борците на ДАГ, на тие што емигрирале и на оние на кои им било одземено државјанството. Последниците од овој закон биле одземање на државјанство на 15.000 Македонци, додека повеќе од педесет илјади биле принудени да емигрираат. А најголемата конфискација на имотите на Македонците била спроведена согласно законот од февруари 1953 година. Овој закон бил применет со невидено варварство спрема Македонците од Егејскиот дел на Македонија. Со него биле ограбени и конфискувани недвижните имоти на Македонците кои, потоа, им биле доделени на Грци, подобни за режимот, доселени од Грција, дури и од Рускиот Кавказ, потоа на бивши жандари, убијци, истакнати терористи врз Македонците. Законот ги легализирал оргиите и насилствата, грабежите на македонските имоти, и тоа не само на борците на НОФ и на ДАГ и на бегалците, туку на целото македонско население. Овој закон бил донесен во времето кога грчкиот патриотизам се ценел според бројот на убиените или малтретираните Македонци, силуваните Македонки итн. По завршувањето на граѓанската војна биле донесени многу законски прописи за деконфискација на имотите како услов за репатријација на политичките бегалци. Но, тоа било условено со еден важен детал, односно, враќањето на имотите било условено само ако бегалците се декларирале дека се Грци по род. Последниците од граѓанската војна биле повеќе од сурови и со катастрофални бројки. Бројот на жртвите според официјалните статистики изнесувал околу 154.000 убиени и ранети на двете страни. Од тој број дури 21.000 биле Македонци. Биле направени и голем број на материјални штети и тоа највеќе на територијата на Егејскиот дел на Македонија.⁶

За време и по завршувањето на Граѓанската војна во Грција, младата македонска република се соочила со големиот предизвик да прими огромен број на

⁵ Кирјазовски, *Македонското национално прашање и граѓанската војна во Грција*, 339-340.

⁶ Исто, 341-344.

бегалци и за истите да обезбеди нормални услови за достоинствен живот. Токму за тоа говори и документот што го објавуваме, кој е стенографска белешка од Извршниот совет на Народното собрание на Народна Република Македонија, од седница одржана на 8.II.1956 година. Во него се презентирани дискусиите за решавање на проблемите со напливот на бегалците од Егејскиот дел на Македонија. Документот се наоѓа во Државниот архив на Република Македонија во фондот на Лазар Колишевски и го пренесуваме без никакви интервенции.

ИЗВРШЕН СОВЕТ НА НАРОДНОТО СОБРАНИЕ НА
НАРОДНА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

ЗАПИСНИК

/Стенографски белешки/

Од XXXVIII-та седница на Извршниот совет на Народното собрание на Народна Република Македонија, одржана на 8.II.1956 година.

ПРЕТСЕДАВАЧ: ЉУБЧО АРСОВ, Претседател на Извршниот совет

Примерок бр. 2

Скопје, февруари 1956 година

КРСТЕ ЦРВЕНКОВСКИ:

Поминуваме на IV-та точка: за Егејците.

ВАСИЛ ЃОРЃОВ:

Од податоците со кои располагаме 23.000 жители имаме бегалци од Егејска Македонија. Овој број слободно може да се смета да е поголем, бидејќи имаме случаи на непријавување, те спрема тоа не може да се води точна евиденција. Најголем број, околу 72%, преку 16.000 души се сместени во градовите. Во Скопје тој процент изнесува околу 50%, додека помалиот дел се по селата, особено во земјоделските стопанства. По занимање, од работоспособните се општи работници 3.200, земјоделски работници 870, занаетчији 700, а останалите се службеници и други професии. Еден голем дел немаат стручни квалификации, така да тие се општи работници и се навоѓаат во поедини стопанства, градежни претпријатија и други места. Најголем дел од земјоделците се наоѓаат во нашите стопанства. Во овие стопанства тие исто така се сместени и претставуваат проблем за стопанствата, бидејќи сите се населени во истите и од тоа се нанесуваат големи штети, бидејќи не може да се заведе работна дисциплина, така да тие производителите ги сметаат за свои од стопанството и покрај забраните ги користат како можат и како знаат. Значи спрема анализата на секој 4-ти човек од бегалците, отпаѓа да е еден запослен, така да тоа не е лоша состојба, особено ако се земе во обзир дека голем број се старци жени неспособни за работа, инвалиди, што може да се види од тоа што 1955 година одборите дале за социјална помош на Егејците 18.600.000 динари. Незапослени има 729 луѓе што може да се види од податоците на органите за посредување на трудот, кои се земени во месец декември. Овој број во другите периоди на годината е помал, затоа што еден дел се сезонски работници, кои во зимскиот период се отпуштаат од работа. Сепак овој број на незапослени треба да се земе во предвид дотолку повеќе што имаме нови бегалци што доаѓаат од други источно-европски земји, кои досега беа тамо. Инаку сите, и оние што примиле државјанство и оние што не примиле, се изедначени по прашањето на плати и други давачки, како детски додатоци, социјално осигурување и сл. Најголем проблем кај нас претставува станбената положба. Од 5.540 фамилии, 3.177 спрема податоците се наоѓаат во добри станови, во станови што се изградени последниве години, или пак станови што се во добра хигиенска состојба. Тие се конфорни станови за нашите услови и за нашиот просек во Скопје и другите градови. Меѓутоа 1.750 фамилии се во лоши станбени услови. Под лоши станбени услови се подразбираат пренатрупани, тесни станови, недоволна хигиенска заштита и слично. И на крајот во крајно лоши станови се наоѓаат 613 фамилии, чија положба е испод секој минимум. Тоа се фамилии што се наоѓаат во шупи, подруми, во разни краварници, кокошарници, свињарници, некои препуштени објекти или објекти започнати да се градат. Овој број изнесува преку 600 фами-

лии се во многу лоши простории. Спрема барањето на одборите мислиме за да се реши прашањето на овие луѓе што се наоѓаат во лоши крајно лоши услови потребни се 2.640 станови да се изградат за да можат да се сместат и нормално да работат. Се разбира дека тоа е неостварливо и затоа комисијата која е одредена во врска со овој проблем за сместување за оваа година смета ако е можно да се реши прашањето за оние 613 фамилии што се наоѓаат во крајно лоши услови. Инаку дадени се големи средства за решавање на станбеното прашање на Егејците. 850 милиони е дадено пред неколку години со 88% попуст за 30 години што претставува големо олеснување. Со овие средства изградени се 620 стана. Во минатата година беа отпуштени 300 милиони динари од кои се изградени или се градат 220 стана. Нешто е откупено од Турците што заминуваат, така да се изградени 360 стана. Надвор од ова што беше специјално дадено за Егејците, народните одбори го решаваат тоа прашање како и на останалите граѓани и во колку постојат можности и на нив им се доделуваат станови.

Инаку по однос на ангажираноста на бегалците во нашиот општествено-политички живот состојбата е слаба. Во органите на власта избрани се 14 души, во работничките совети и управните одбори избран се 300 души, во раководствата на општествените организации, на сите општествени организации, осим сојузот на комунистите 308 души, а членови на сојузот на комунистите се 345 души. Ваквата слаба ангажираност во општествената и политичката работа, во општествените организации и институции се должи во голем дел на ниското културно ниво. На поголемиот дел на Егејците се должи на ниската политичка свест и на крајот се должи што не сакаат да се заангажираат оти мислат дека ќе се создадат услови за враќање назад во Грција. Покрај тоа и нашите општествени и политички организации недоволно обрнале внимание за нивното општествено, културно и политичко издигање, така да се создале услови за поголемо ангажирање во општествената работа. Од сите овие членови 10.500 примиле државјанство. Примањето на државјанството паѓа во оние години кога е отпуштен кога е отпуштен кредит 1951, 1952 и 1953 година така да од 10.500, 8.500 примиле државјанство во 1951, 1952 и 1953 година. Оттогаш наваму бројот опаѓа. Од нашата земја се иселиле во западните земји, особено во Австралија, каде имаат свои роднини 217 лица, а за Источна Европа се иселиле 612 лица, од кои најголем број во Бугарија 475. Оваа желба на овој број лица за иселување во информбировските земји беше до почетокот на 1951 година затоа што тамо свои роднини и блиски како и членови на својата фамилија и сакаат со нив да се состават. Тоа ни го покажува и примерот што тие пред тоа барале да се вратат нивните членови на фамилијата што биле во тие земји. Во Бугарија што се оди узрок е што се тие од источниот дел на Македонија и голем дел од нив за време на војната се наоѓале под окупација на Бугарите и сакаат да се приклучат со нивните фамилии.

Досега од источно-европските земји во нашата земја се дојдени околу 500 души; 495 се дојдени во 1955 година, а поголем дел се деца на фамилиите што се наоѓаат кај нас. Спрема нашите податоци во овие земји има 30.000 бегалци. Критериумот за одење-враќање во Југославија во голема мера беше сужен. Тие можат да се вратат ако имаат фамилија која живее во нашата земја, и втор услов е што можат да се вратат борци од демократската армија во Грција што активно учествуваше во борбите кои сакаат да се вратат во Југославија. По овој критериум во минатата година се вратени 330 души и поднеле разни барања преку нашите органи и нашите претставништва во овие земји 2.500 души, и покрај тоа што постои овој критериум на примање на бегалци. Ако се измени критериумот за примање, Комисијата е на мислење дека 80-90% од бегалците од тие земји ќе се вратат назад. Во таков случај ќе се најдеме во положба да решаваме еден прилично крупен проблем што би дошле 24 до 27.000 души кои би сакале да се вратат назад. Мислење на Комисијата е за оваа година да се обезбеди враќање на околу 10.000 души. Меѓутоа при тоа враќање се поставуваат два проблема: запосленост и сместување.

Од податоците што ги баравме од народните одбори излегува дека ние можеме да примиме толкав број на повратници – Егејци, колку ќе можеме да обезбедиме средства за нивното сместување во станови и запослување. Од тоа произлегува дека ќе можеме да примаме во градовите и да обезбедиме работа за 900 вакви фамилии. Затоа тие бараат средства за градење на 900 стана.

Покрај тоа со откупување на имотите од Турците што одат од Македонија заедно со куќите земјата и инвентарот може да се обезбеди живеење на 1730 души. Сметаме дека само 1500 фамилии ориентационо ќе можат да се сместат на вака откупените имоти. По наша сметка потребни се средства за решавање на овој проблем и тоа по еден милион динари просечно за изградба на една станбена зграда со тоа станот да содржи што возможно помалку конфор, да биде што поедноставен без некои специјални трошкови. Нашите стручњаци велат дека е возможно да се направи стан со еден милион динари. Инаку, според пресметката ориентационо за една куќа од Турците што ја напуштаат Македонија би можеле да се дадат 850.000 и 100.000 дин. за инвентар. Тука не е да се дискутира колку ќе бидат вкупните суми кои би можеле да се одделат за оваа цел, но сакам да подвлечам дека може народните одбори од средствата што ги имаат кај себе за правење на нови станови добиени минатата година, од тие средства можат во случај на продажбата куќи од Турци да се оделат извесни суми за откупување на истите.

ЉУПЧО АРСОВ:

Неправилно е со тие пари да се градат станови од 2 милиони динари. Така на пр. во Битола 24 стана потрошени се 64 милиони динари.

КРСТЕ ЦРВЕНКОВСКИ:

Точно беше кажано колку станови ќе може да се изградат од дадените средства.

ЉУПЧО АРСОВ:

Треба да одиме кон градење на скромни станови за сместување на една фамилија, а не за обезбедување на целокупен комфор во станот.

ВАСИЛ ГОРЃОВ:

По однос на скромноста на становите, би сакал да кажам ако не се ограничимо само на најнужните хигиенски потреби на станот не ќе можеме да го решиме прашањето затоа што тука се работи за милијарди. Со обзир на сè ова Комисијата сметаше дека 1 милион динари е сосем доволно за изградба на еден стан, кој би се состоел од две соби од кои едната е приспособена за кујна, купатило само со туш, клозети и ништо друго. Само со овакво стегнување при градењето на становите ќе може правилно и добро да се реши прашањето.

За овие фамилии и за две илјади други за кои нема да бараме станови излегува дека се потребни 3 милијарди динари. Затоа се поставува крајно штедење при градба на овие станови и донесување на стриктна одлука, директива за стандардот на становите.

Фамилиите што ќе почнат да доаѓаат ќе треба да ги пречекува Републичка комисија која натаму ќе ги префрла во пооделни околии. Потоа овие луѓе треба да бидат прихватени од околските комисии. При некои народни одбори овие комисии се формирани додека никаде не се и таму ќе треба веднаш да се пристапи кон тоа. Покрај ова Црвениот крст успеаја да добие голема количина хранителни продукти и тоа млеко брашно, путер и сирење. Од тоа ќе се подели на одборите 20.000 кгр. Путер, 5-6.000 кгр. Млеко брашно и сирење. Би требало да се води строга сметка за тоа да не се дава за никакви други намени оваа количина хранителни продукти освен за повратниците – Егејци. Во колку уште некаде не се добиени овие количини би требало да се добијат затоа што се тие последни. Ќе бидат отпуштени и извесни количини алишта преку Црвениот крст кои ќе се разделат на угрозените. Се предвидува и еден фонд за давање на прва помош на повратниците и тоа во опрема на покуќнина и слично.

Од 330 досега вратени лица разбравме дека некои не се запослени уште. Некои кои ги сметаме за деца сега се одраснале и тие учеле разни школи таму. Со нивното враќање би требало да се види нивниот број и да се овозможи нивното натамошно школување. На останалите да се даде работа за која што се оспособени. Овие незапослени се ориентирани на бироата за трудот во народните одбори. Досега народните одбори не обрале доволно внимание за запослување на работоспособните Егејци.

КРСТЕ ЦРВЕНКОВСКИ:

Јас сметам дека треба малку пошироко да се погледне прашањето. Овој проблем го сметаме како крупен општествен и наш национален проблем. Сметам дека треба сите да се ангажираме што по успешно да го решиме. Ова идее на 20.000 е за нас крупно прашање, и ако не му пристапиме со сета сериозност може уште за началото да се провали.

Неспорно дека имаме и други тешкотии на теренот но овој проблем треба извонредно да се решава. Тие луѓе што идат се во огромен свој процент млади луѓе. Старите и други се веќе тука што можда преку 80% се млади луѓе кои што активно учествувале во демократската армија или се тоа деца кои голем дел се млади луѓе работници во поголем дел квалификувани или студенти и ученици. Голем дел од нив се квалификувани работници кои работеле во извесни претпријатија и еден дел од нив не биле така лошо наградувани до сега. За тој момент мораме озбилено да водиме сметка. Формирана е Комисија на чело со Ѓоргов која мора поголем дел од своето време да го проведе таму каде што се овие луѓе. Тоа ќе биде еден голем проблем. Веќе имаме 20.000 Егејци со кои досега имавме стални проблеми, а со уште еден така голем број ќе имаме исто така проблеми пред се да им обезбедиме работа и да ги вклучиме во работата на општествените организации.

Комисиите што се на теренот, а незна и какви се тие и по нив ќе треба да добиеме точни сведенија, на чело на овие треба да стојат најодговорните луѓе. Сето тоа треба да биде што подалеку од Егејците. Ова ќе го земеме како наш проблем. Егејците имаат меѓу себе пријателски врски и ако ги приближиме во оваа работа нашите планови ќе се провлат. Ние тоа отворено го веламе. При делењето на кредити имавме вклучено Егејци во работата и затоа имавме и разни непријатности. Затоа никакво вклучување во оваа работа на Егејци.

За обезбедување на станови не се донесат прописи како што беа донесени лани. Ни еден друг не ќе може да се усели во овие станови осем Егејците, ни најистакнатиот функционер, ни најзагрозениот граѓанин. Во колку таков некој е веќе уселен да се исфрли од станот. Јас предлагам Комисијата да направи анализа на теренот во колку се согласува со ова. (гласови: се согласуваме). Точно да се види кому се наменети овие станови и кој седи во нив. Народните одбори се наоѓаат во станбени тешкотии, тоа е јасно и постојат тешкотии да се одели нешто, но се тоа не смее да има врски со овие станови.

Што се однесува до проблемот за запослување работата е ваква. Овие луѓе се упатуваат до трудовите одели. Тие со тоа ништо не можат да постигнат. На пр. Еден младинец доаѓа да се жали кој досега во Маѓарска добивал 4.000 форинти заедно со својата сестра која исто така работела и заработувала 1.500 форинти месечно. Тие се дојдени кај својот татко кој тука живее со својот помал син и жена. Нивниот татко добива 6.000 дин. додека овие двајца братот и сес-

трата добиле со своето доаѓање по 3.000 дин. како помош. Од овие средства живее целата фамилија а овие двајца неможе да најдат работа. Тие луѓе се очајни. Девојката 5 години била текстилна работничка, пет години н развој. Затоа ние мораме да почнеме со работа уште од сега. На сите што се школувале да го обезбедиме натамошното школување. Неможе да се однесе по лошо отколку една информбиривка Маѓарка. Имаме 40 студенти Егејци од Будимпешта кои вероватно сите ќе сакаат да се вратат кај нас. На сите мораме да им обезбедиме стипендии без разлика какво е било нивното држање тамо. Инаку, ако гледаме вака со едно сфаќање дека е Егеец како што тоа го има Гн. Берик, кој не сака да прими една акушерка со зборовите дека тој прима Егејци само за чистачи, мораме сваќањето да го измениме и да создадеме прифатлива атмосфера како и обезбедиме услови за нивно сместување. Заради сето ова мора да се изготви сериозна програма. Во спротивно ако сите овие работи останат само на дискусија целата работа ќе биде провалена. Би требало според можностите да ги лоцираме онаму каде што имаме најмногу услови и можности, онаму каде што се развива нашата индустрија, како што е тоа Тетово, Гостивар, Т. Велес, Штип, Битола или Прилеп каде се градат нови индустриски претпријатија. Таму има услови во колку во фабриките настане потреба од млади кадрови да ги пратиме овие луѓе кои ќе се усовршат во работата во таа фабрика. Главно, мораме со една ширина да пријдеме кон решавање на овој проблем. На пр. кај нас во Македонија се врати спикерот на радиото Будимпешта кој на сета уста ја напаѓаше нашата земја. Тој се врати и изјави оти е тој покрај сето досегашното има желба да се врати кај нас. За нивната поранешна активност или дејност не треба да поставуваме прашање. Ние имаме органи кои ќе водат сметка за ова. Важно е дека мораме да им обезбедиме на сите исти услови како и на сите останати граѓани како во изнаоѓање на станови, запослување и др. Покрај сите овие моменти треба да се има во предвид и како на ова нивно прифаќање ќе се гледа и како тоа ќе се одрази во Пиринска и Егејска Македонија. Треба да подвлечам и тоа дека кај другарите на Сојузниот извршен совет наидовме на потполно разбирање и ветени ни се потребни материјални средства и ќе ги добиваме за станбена изградба и др. Овакви ветувања ни се дадени и сигурно ќе бидат исполнети според нашите програми.

Нешто околу ова испраќање на продукти преку Црвениот крст. Во оваа организација на дотурање и чување на продуктите треба да бидат опфатени најозбилни луѓе. Во никој случај Егејци. Тоа треба да бидат други луѓе кои многу непристрасно ќе го извршуваат сето ова.

Во врска со ова се поставува и друго прашање, повратниците од Бугарија. И на овие луѓе треба да се обрне внимание. Има случај да доаѓа еден човек да се жали дека органите на власта во Гостивар и во Тетово не го примиле никој од нив не сакал да го сослуша. Тој е оставен на улица. Ние мораме да им излеземе во пресрет и на овие луѓе. Јас не сметат дека треба луѓето да ги концентри-

раме во Скопје. Тоа во никој случај, затоа што положбата ќе биде уште потешка. Што повеќе треба да се лоцираат во другите центри. Како последно, вклучувањето на овие повратници во нашиот општествен живот. Мораме да водиме сметка и за изградувањето на интелегенцијата од нивната средина. Да мислиме за иднината, перспективно, за создавање на егејска интелегенција, да создаваме активни друштвени работници, пратеници, и др. Во таа смисла ние и разговаравме со Керамитчиев и Пејов и ги испративме едниот во Штип другиот во Битола ангажирајќи ги во нашата општествена активност.

ЉУПЧО АРСОВ:

Треба да завземеме став по прашањето кои луѓе од нив треба да се примат кај нас. Беше став да се примаат само оние луѓе кои што имаат тука фамилии. Треба према секој кој изјавува дека сака доброволно да се врати во Македонија а бил припадник на демократската армија или е присилно избеган од Грција да се излезе во пресрет и да се прими.

Од друга страна треба да се направат сите законски олеснувања за примање на наше државјанство како на оние што се тука така и на оние што сакаат да дојдат. Овие што се веќе дојдени 40-50% примиле наше државјанство. Тие се веќе 8-10 години тука. За да би можеле многу побрзо и нормално да се воведат во наше државјанство неопходно е потребно да се овозможи на што полесен начин да добијат државјанство, како би се вклучувале во нашиот општествен живот.

Натаму прашањето на односите на нашите органи кон овие луѓе. Сакам да кажам дека не е усамен случајот на Бериќ, иако тој може е најгруб. Јас знам случаи каде овие луѓе доаѓаат во разни обавестувања или за помош во народните одбори. Службениците со нив се многу груби, се однесуваат со потценување кон нив. Јас сметам дека треба да се упозорат органите на власта дека према нив треба да се однесуваат како спрема секој наш граѓанин и не смееме со нипто да ги издвојуваме туку напротив да ги привлечеме кон нас.

По проблемот делењето на храната. Јас би сакал бидејќи се другарите од народните одбори тука да укажам на една тешкотија на овие органи на Црвениот крст. Тие денеска не наоѓаат на разбирање и недобиваат помош за обезбедување смештајот на храната. Немаат магацини, не им се даваат на располагање магацини каде храната ќе биде чувана. Редовите количини на материјалот што го добиваат се големи а уште поголеми се и овие кои сега доаѓаат и недостигот на простор во многу оневозможува храната да се смести и сочува.

На крајот по прашањето за школувањето. Вероватно Ѓоргов преку Комисијата ќе обезбеди на теренот средства овие деца да бидат третирани исто како и деца од паднати борци и ќе им се излезе во пресрет со обележувањето на стипендии и смештај. Незнам дали е погрешно, тоа е прашање на дискусија, сме-

там од општите фондови на советите за просвета треба да се води оваа политика, но исто така и народните одбори се непосредно задолжени да спроведуваат оваква политика за нивно издигање и привлечување.

КРСТЕ ЦРВЕНКОВСКИ:

По однос примање на државјанство сметам дека треба да се води пропаганда.

КИРО ГЕОРГИЕВСКИ:

Јас би кажал нешто во врска со ова запослување. Ние имаме републичка комисија а и долу на теренот во која се наоѓаат двеста пензионирани офицери кои не можат да добијат запослување. Во колку оваа година дојдат 10.000 егејци тоа само уште повеќе го кажува колку е овој проблем тежок. Јас сметам дека во овие комисији при околиците треба да имаме стални лица, две три лица кои би работеле само на тоа, а не привремено.

Натаму во врска со храната и нејзиното чување, се поставува прашање дали таа нема да се расипе. Дали оваа не би било добро да се смести на едно место каде ќе биде обезбедувана преку летото а натаму повремено да се испрача во помали количини на теренот.

ВАСИЛ ЃОРГОВ:

Се работи за тоа што мораме во секој момент да имаме извесни количини храна припремени на теренот.

КИРО ГЕОРГИЕВСКИ:

Нешто за изградба на становите.

Незнам дали е реално предвидено да се изгради еден стан за еден милион динари и второ тоа дека на главните улици нема да има пречка за изградба на овакви мали згради.

СТРАХИЛ ГИГОВ:

При сето ова важно е да се сфати дека овие луѓе треба да ги третираме како вистински наши граѓани.

Од сите нивни добиени писма може да се види дека многу е мал бројот на оние кои се економски незбринети, сите се добро збринети а се враќаат во нашата земја од национални чувства, поради својата политичка свест. Ако не им обезбедиме се она што тие и дотогаш го имале тогаш постои опасност да добиеме сосем спротивни резултати од оние кои ги сакаме, негативни резултати, тие ќе бидат разочарани.

Друга работа што сакам да ја изнесам е тоа што меѓу овие луѓе ќе се најдат и извесни врбовани и уфрлени специјално кај нас луѓе. Ние не треба да

правиме меѓу овие разлики, тоа треба да го препуштиме на одговорните органи кои тоа ќе го гонат а ние ќе помогнеме да се нивниот број намали и со самото тоа во колку тие ја осетат нашата помош и се запознаат со нашите проблеми и тешкотии. Треба да се води сметка за луѓето да не се ценат своите дела дотогашни, да се укажува на тоа и слично.

ЗЛАТЕ БИЉАНОВСКИ:

Во врска со прашањето со овие кои се враќаат и решавањето на станбените простории за нив би требало да се внимава и да се поведе сметка за смештајот и на овие Егејци кои се веќе тука. Не би требало да го решиме прашањето само на еден дел од нив. Во поедини места, како што е Битола посебен проблем претставува запослувањето. Тука ќе мораме тоа прашање да го поврземе со извесни проблеми што треба во рамките на перспективата и развитокот на овие околии да го поврземе.

КРСТЕ ЦРВЕНКОВСКИ:

Го прекинувам овој состанок со тоа што ќе продолжиме во 17 часот. Претседателите на околииите се слободни.

Со работа се прекинува во 14,35 часот.

**ДРАГАН ЃАЛЕВСКИ,
ВИЗАНТИСКИОТ ВОЕН СИСТЕМ НА БАЛКАНОТ: ЕВОЛУЦИЈА И
ТРАНСФОРМАЦИЈА (СРЕДИНА НА VI – СРЕДИНА НА IX ВЕК),
(СКОПЈЕ: ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА, 2018, 314).**

Од појавата на првите цивилизации, низ разните историски периоди сè до модерните времиња, армијата претставува значајна институција во општеството. Истата констатација важи и за армијата во Византиската Империја. Нејзината основна улога била да се грижи за одржувањето на безбедноста и сигурноста на државата, на нејзиниот владетел и институциите. За да поседуваат и одржуваат професионална армија, средновековните држави морале да располагаат со големи ресурси. Притоа важен сегмент во одржувањето на армијата претставувале логистиката, човечките капацитети, но пред сè ефикасноста на општествено–политички институции. Воедно како што еволуирале и се трансформирале државните институции во Византија под влијание на различните надворешни и внатрешни фактори, паралелно се менувал и нејзиниот воен систем. Па така, веќе во 6. век биле спроведени низа реформи во воената организација и во структурата на византиската армија со цел да се зголеми нејзината ефикасност во контекст на новите надворешни предизвици условени од нападите на „варварските“ народи. Токму овој реформиран воен систем на Византија во периодот од 6. до 9. век е предмет на истражување во монографијата на Драган Ѓалевски со наслов *Византискиот воен систем на Балканот: еволуција и трансформација (средина на VI – средина на IX век)* во издание на Институтот за национална историја во Скопје. Во неа авторот вниманието го насочил кон административната и тактичка структура на византиската армија, нејзината големина, начините на финансирање и снабдување и др. Притоа, од фокусот на интерес, не ја изоставил ниту политичката ситуација карактеристична за посочениот период која имала силно влијание и врз развојот на византискиот воен систем.

Монографијата *Византискиот воен систем на Балканот: еволуција и трансформација (средина на VI – средина на IX век)* има вкупно 315 страници и се состои од Вовед, пет глави со повеќе поглавја, Заклучок, Извори и литература, а на крајот има латински, грчки и македонски индекс на имиња и поими.

Првата глава носи наслов *Воено – политичката ситуација на Балканот во втората половина на VI век* и во неа е прикажана политичката ситуација на Балканот во наведениот период. Станува збор за исклучително специфичен период кога ги бележиме воените упади на Аварите и Словените на територијата на византиските балкански владенија. Во неа авторот презентира куса хронологија на аваро–словенските пљачкашки напади, но и на византискиот воен одговор на истите. Притоа се осврнува и на општествените и демографски промени што се случувале во ова време на Балканскиот Полуостров и степенот на влијание што истите го имале врз воената ефикасност на византиската армија.

Следната глава насловена како *Византискиот воен систем на Балканот во втората половина на VI век* се состои од три поглавја. Во првото поглавје од оваа глава авторот дава преглед на состојбите во византискиот воен систем до средината на 6. век. Во него се даваат појаснувања на армиската структура, регрутната политика и другите воени институции карактеристични за византиската армија до 6. век. Второто поглавје се однесува на организациската поставеност, структура и големина на византиската армија во втората половина на 6. век. Овде авторот вниманието го насочил на прашањата поврзани со структурата на византиските мобилни воени сили, елитните армиски одреди и империската гарда. Третото, пак, поглавје се занимава со прашањата поврзани со здржувањето на армијата. Оттука во фокусот на научен интерес се финансиските и човечките ресурси и се разбира прашањата кои се однесуваат на логистиката потребна за нормално функционирање на византиската армија.

Веќе во третата глава повторно вниманието на научен интерес е насочено кон воено – безбедносните прилики на Балканот; станува збор за периодот од 7. до средината на 9. век. Во неа е опфатено не само распаѓањето на византиската административна и воена управа на Балканот, туку и населувањето на Словените. Воедно, авторот ги бележи и обидите на византиските императори за возобновување на власта во поранешните византиски територии, во тој период (7. – 9. век) веќе целосно словенизирани.

Четвртата глава носи наслов *Византискиот воен систем на Балканот (VII – средина на IX век)* и во неа предметот на научен интерес се однесува на повеќе прашања. Па така, на почетокот, авторот се осврнува на формирањето на тематскиот систем во Византија, а потоа вниманието го насочува кон тематското уредување на Балканот во периодот од 7. до средината на 9. век. Во овој дел од монографијата поодделно се разгледуваат приликите во темите Тракија, Хелада,

Македонија, Пелопонез, Стримон, Кефалија, Тесалоника и Дирахџ. Следниот дел од оваа четврта глава, која го завзема централниот дел од монографијата, се однесува на прашањата поврзани со византиските воени структури во темите. Овде во фокусот на интерес се копнените и поморските сили во темите, потоа елитните империски единици *ta/gmata*, како и составот и бројноста на тематските армии. Оваа глава завршува со поглавјето кое се однесува на прашањата поврзани со одржувањето на тематските армии, како и со начинот на употреба на човечките и материјалните ресурси потребни за успешно функционирање на византискиот воен систем.

Последната петта глава опфаќа теми што не се директно поврзани со структурата на византискиот воен систем. Таа носи наслов *Византиската веџтина на војување: идеологија и стратегија* и во неа авторот прави обид да ја објасни улогата на христијанството и на империската пропаганда врз општата военa стратегија на Византиската Империја.

Драган Зајковски

Никола МИНОВ
Филозофски факултет – Скопје
Институт за историја

**БИБЛИОГРАФИЈА НА НАУЧНИТЕ ТРУДОВИ И ДРУГИТЕ НАСЛОВИ
ОБЈАВЕНИ ВО СПИСАНИЕТО „ИСТОРИЈА“
ОД ГОД. XXXI-XXXII, БР. 1-4 ДО ГОД. LIV, БР. 2 (1995 ДО 2019)**

Досега се публикувани четири библиографски прилози за научните трудови и другите наслови што биле објавувани во списанието „Историја“. Во првите две библиографии, подготвени од Ристо Поплазаров, се забележани сите наслови во 19-те броеви од излегувањето на списанието во 1965 до 1974 година. Третиот библиографски прилог, изработен од Александар Илиевски, ги опфаќа насловите во 18-те броеви во временскиот интервал од 1974 до 1984 година. Во 1995 година, Далибор Јовановски ја објави четвртата библиографија на сите трудови публикувани во 11-те броеви од 1984 до 1994 година. Во прилог следува петтата библиографија на научни трудови и други наслови објавени во списанието „Историја“, која го опфаќа периодот од 1995 до 2019 година.

Во овој период биле објавени 24 броеви на списанието и вкупно 518 наслови, од кои: 252 научни трудови, 101 прикази, 45 материјали/документи, 42 статии од областа на дидактиката, 20 *in memoriam* текстови, 17 соопштенија, 11 поводи, 7 методолошки трудови, 6 критики и анализи, 5 трудови за културното минато, 4 хронологији, 4 осврти, 3 библиографии и 1 посвета. Библиографијата е приложена по азбучен редослед, според презимето на авторот. Таму каде што трудовите се изработени од двајца или повеќе автори, целиот наслов на текстот е наведен само кај првиот автор, додека кај останатите автори се наведува скратена верзија на насловот на трудот, со напомена дека се работи за ко-авторски труд.

НАУЧНИ ТРУДОВИ

АБДУЛИ, РАМИЗ

Зеф Луи Марку истакнат поборник на работничкото движење во Македонија и на Косово (1885-1920), XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 49-60.

АВИРОВИЌ, ИРЕНА

Два британски документа... (ко-авторство со Николова, Соња)

Регистрирањето на македонските иселеници во Соединетите американски држави во меѓу-воениот период: идентитетска расправа, XLIX, бр. 1 (2014), с. 219-232.

АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА, МАЈА

Богомилството во опусот на Димитар Ангелов: марксистичката верзија наспроти пост-комунистичката аксиологија, LIV, бр. 2 (2019), с. 33-46.

Дуалистичката иницијација во дискурсот на религиско-духовната алтернатива, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 77-92.

Источните дуалистички ереси: предизвикот на богомилството, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 15-26.

Окултизмот на Катарите низ призмата на Рајнериј Сакониј, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 7-16.

Punishment of Heretics... (ко-авторство со Роач, П. Ендрју)

„Тајната книга“ на богомилите: културолошка-историска ретроспектива, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 27-36.

АПОСТОЛОВ, АЛЕКСАНДАР

Стремежот на Србија кон Солун преку Македонија, XXXI/XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 29-34.

АТАНАСОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Анзберт за преминот на еден крстоносен одред низ областа „Градец“, XL, бр. 1-2 (2004), с. 65-70.

Институцијата император во Византија и зависноста на императорската власт од изборните колегии, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 23-36.

АЧКОСКА, ВИОЛЕТА

Информбировската кампања и македонските бегалци од Беломорска (Егејска) Македонија, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 33-48.

Иселување на Турците од НРМ по Втората светска војна (1945-1960), XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 89-102.

Судирот во Информбирото и некои текови во македонското општество (1948-1998), XXXIV/XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 81-96.

АЦИЕВСКИ, КОСТА

Востанието на Драгота (1255 г.), XXXIV/XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 7-14.

Имотите на манастирот Трескавец надвор од Пелагонија (идентификација и лоцирање), XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 15-30.

Манастирските имоти во Велешката област во XIII и XIV век, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 111-120.

Сакрални споменици во Велешката област од средниот век (VI-XIV век), XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 7-14.

БАЛТА, ИВАН (BALTA, IVAN)

Problematika Julijanske akcije u Slavoniji te aktualizacija sličnih akcija u ostalim krajevima jugoistočne Europe, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 83-100.

БИТОСКИ, КРСТЕ

Некои аспекти на илнденските националноослободителни борби, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 11-28.

БОГОЕВСКИ, КРСТЕ

Мухацирите во Скопскиот санџак по 1877, XXXIV/XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 15-26.

БОШКОСКИ, МИЛАН

Кирилскиот натпис на Самоил од 993 година: нови интерпретации на историските податоци, LI, бр. 1 (2017), с. 23-42.

Ловот во Македонија во Средниот век, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 17-36.

ВАЛЕВА, ЕЛЕНА

Македонија как објект исследования в трудах российских/советских историков, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 413-430. (ко-авторство со Исаева, Н. Олга)

Македонија как објект исследования в трудах российских/советских историков, LI, бр. 2 (2017), с. 187-208. (ко-авторство со Исаева, Н. Олга)

ВАН НИЕКЕРК, ДИК (VAN NIEKERK, DIK)

Crossroads of Bogomils and Cathars? (12th – 13th century) New Light on the Dissident “Church of the Latins” in Constantinople, XLVII, бр. 1 (2012), с. 187-207.

ВЕЛЕВ, ИЛИЈА

Патоводителот за поклонници со описот на светите места „Краток опис на светогорските манастири, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 37-46.

ВЕДЈАНОВСКИ, НОВИЦА

АСНОМ – шеесет години историја и современост, XL, бр. 1-2 (2004), с. 7-24.

Опозиционерските истапувања против АСНОМ и создавањето на македонската држава во Бугарија и Србија (1944-1946), XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 77-86.

ВЕСЕЛИНОВ, ДРАГАН

Неутврдени доцноантички тврдини... (ко-авторство со Нацев, Трајче)

Стратешките вредности... (ко-авторство со Нацев, Трајче)

ВЕСКОВИЌ-ВАНГЕЛИ, ВЕРА

Учеството на жената во Штип и Штипско во Народноослободителната војна во Македонија 1941-1944 г., XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 69-82.

ГИБЕЛС, МИЧЕЛ (GYBELS, MICHEL)

Catharism as a Counter-Church, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 93-106.

Manichaeism, a Religion Inspired by Jesus, Buddha and Zarathustra, XLIX, бр. 1 (2014), с. 21-32.

ГИРЕВСКИ, АЦО

Педесет години возобновена Македонска православна црква – Охридска Архиепископија, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 381-399.

ГОШЕВА, ВЕРА

Изградбата на водоводот во Тетово, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 93-100.

Обид за склучување на договор за извоз на опиум помеѓу Турција, Југославија и Персија (1935), LIII, бр. 1 (2018), с. 125-135.

ГРАНДАКОВСКА, СОФИЈА

Whose Citizens Were the Jews Deported from Macedonia?, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 239-256.

ГУШЕВСКА, ЛИЛЈАНА

Aromanians in Macedonia before and During the Balkan Wars (in Diplomatic Sources), LII, бр. 2 (2017), с. 127-149. (ко-авторство со Котлар-Трајкова, Наташа)

Навраќање кон драмата Македонска емиграција од Војдан Чернодрински, XLIX, бр. 1 (2014), с. 171-182.

Perception of the other... (ко-авторство со Котлар-Трајкова, Наташа)

Russian Diplomatic Documentation Regarding the Events in Macedonia and the Balkans on the Eve of the Balkan Wars, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 177-190.

Д-ВАСИЛЕСКУ, ЕЛЕНА ЕНЕ (D-VASILESCU, ELENA ENE)

How Evolutionistic Were the Cappadocian Fathers, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 9-24.

ДИМЕСКИ, ДИМИТАР

Гоце Делчев на митровденска слава кај Бабовци (Прилеп, 8 ноември 1901 година), XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 71-76.

Софиското советување, Солунскиот конгрес и напорите на Гоце Делчев за ревизија на солунското решение, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 29-44.

ДИМОВСКИ, НАУМ

Крушевскиот манифест пулсира во асномска Македонија и современа Македонија, XL, бр. 1-2 (2004), с. 93-100.

ДУШКУ, ЛЕДИА (DUSHKU, LEDIA)

Albania and Greece in the Course of the First Balkan War, XLIX, бр. 1 (2014), с. 233-248.

ЃАЛЕВСКИ, ДРАГАН

Byzantine "Just" War and Imperial Interests in the Balkans During the Tenth Century, XLIX, бр. 1 (2014), с. 125-135.

Byzantine Politics of "Sword and Letter" – The Case of Samuel, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 63-76.

Империскиот престиж како средство во византиската дипломатија на Балканот (средина на IX и почеток на XI век), LIV, бр. 2 (2019), с. 19-32.

Средновековното војување на Балканот: конфликтот помеѓу Василиј II и Самоил, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 147-160.

The Military Skills of Gabriel Rodomir: Sources and Interpretation, LII, бр. 1 (2017), с. 43-51.

The Tagmata and Byzantine Balkan "Reconquista" (Middle of the Eight middle of Ninth Century), XLVII, бр. 1 (2012), с. 117-136.

ЃОРГИЕВ, ДРАГИ

Верската структура на населението во Солунскиот санџак според пописот од 1568/69 г., XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 71-78.

Демографската и социо-економската структура во Скопје во средината на XIX век, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 31-40.

Демографската и социо-економската структура на Битола во средината на XIX век, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 39-42.

Исламизацијата во македонско-албанскиот граничен појас во XV и XVI век, XL, бр. 1-2 (2004), с. 71-76.

Податоци за вакафскиот недвижен имот во Битола од 1837-38 година, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 21-26.

ЃОРЃИЕВ, ВАНЧО

Аферата Мис Стоп, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 55-76.

Некои нови моменти од животот и дејноста на Дамјан Груев (по повод 100-годишнината од неговото загинавање), XLII, бр. 1-2 (2006), с. 85-96.

Политиката на Бугарија кон Македонија и ВМОРО 1904-1906 година, XXXIV/XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 27-42.

Последиците за ТМОРО во Струмичко и активност на месниот комитет во Ново Село, 1901-1902 г., XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 101-112.

Солунскиот конгрес на ТМОРО 1903 година и прашањето за востание, XL, бр. 1-2 (2004), с. 77-92.

Солунските атентати, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 45-60.

Струмичкиот окружен конгрес на ТМОРО од 1904 година, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 69-76.

Унијатството во Македонија и Димитар Поп Георгиев Беровски, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 3-16.

ЃУРКОВСКА, ЛИДИЈА

Аграрната структура... (ко-авторство со Цветковска, Надежда)

Иселениците од Република Македонија во СР Германија, Швајцарската конфедерација и Република Австрија по Втората светска војна, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 127-148.

ЕСКУЛИЕС, ЖОАН (ESCULIES, JOAN)

Catalan Nationalist Perspectives on the Ilinden Uprising of 1903, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 107-132. (ко-авторство со Уселај-Да Сал, Енрик и Пич, Жозеп)

ЖЕЖОВ, НИКОЛА

Прилог кон политиката на Кралството на СХС во Брегалничкиот округ (Брегалничката област) 1918-1924 година, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 121-130.

ЗАЈКОВСКИ, ДРАГАН

Борбата за црковна превласт во Македонија во времето на активната шиизма (484-518): Константинопол vs Рим, XLIX, бр. 1 (2014), с. 49-60.

Почетоците на патријаршискиот систем на црковна организација, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 83-94.

Учеството на епископите од Македонија на Вселенските и помесни собори во IV век, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 47-58.

Христијанските маченици во Македонија во I-IV век, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 13-26.

Црковната хиерархија на Охридската Патријаршија во времето на Самуиловата држава, XLVII, бр. 1 (2012), с. 173-185.

Црковните прилики во Македонија во периодот на акакиската шизма (484-518), LXVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 5-14.

Црковните состојби во Македонија во средината на V век низ призмата на монофизитскиот исток vs никејскиот запад, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 49-61.

ИВАНИЧ, ПЕТЕР (IVANIČ, PETER)

Византија и Велика Моравија во IX век, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 107-120.

Journeys of St. Methodius Within the Years 860-881, XLIX, бр. 1 (2014), с. 89-104. (ко-авторство со Лукачова, Мартина)

Western Slavs in the 6th and 7th Century, XLVII, бр. 1 (2012), с. 77-92.

ИВАНОВСКИ, ВЛАДО

За некои контроверзи за НОВ во Македонија во 1941 година, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 77-88.

Македонија во борбата против фашизмот, XXXI/XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 9-18.

ИВАНОВСКИ, МАРЈАН

Активностите на Драган Богдановски во емигрантската организација Ослободителен комитет на Македонија (1964-1967), XLVIII, бр. 1 (2013), с. 225-238.

Македонски национален фронт: првата македонска емигрантска политичка организација во Западна Европа по Втората светска војна, XLIX, бр. 1 (2014), с. 257-265.

Некои податоци и видувања за општествено-политичкиот и економскиот статус на албанското и на турското национално малцинство во ДФ/НР Македонија (1944-1963), XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 89-102.

ИВАНОВСКИ, ОРДЕ

Одбраната на Димитар Влахов и Владимир Поптомов на македонската национална кауза на политичкиот процес во Софија 1936 година, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 35-44.

ИЛИЕВСКИ, БОРЧЕ

Анализи и согледувања во комисијата за верски прашања во СР Македонија за признавањето на автокефалноста на МПЦ во седумдесеттите години на XX век, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 301-321.

Историскиот развој на архивите во балканските земји до Втората светска војна, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 107-122.

Краток историјат на популационите теории (прилог кон проучување на историската демографија), XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 127-140.

Македонско-српските црковни односи и влијанието на државните фактори врз нив (1944-1967), XLI, бр. 1-2 (2005), с. 99-110.

Политички, економски и просветни аспекти на исељувањето на турско население од Македонија во педесеттите години на XX век, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 49-62.

ИЛЧОВСКИ, РИСТО

Походот на Кралот Свети Стефан во Македонија во почетокот на XI век (Хронолошки и географски погледи во историографијата), XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 19-34.

ИСАЕВА, Н. ОЛГА (ИСАЕВА, Н. ОЛГА)

Македонија как објект исследования (1)... (ко-авторство со Валева, Елена)

Македонија как објект исследования (2)... (ко-авторство со Валева, Елена)

„Смирувањето“ на Македонија и на Балканот во почетокот на XX век, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 41-54.

ЈАНЧЕВА, ЉУБИЦА

Повеќепартиски парламентарни избори во Република Македонија (1990-2011), XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 77-88.

Полската помош... (ко-авторство со Мирчевска, Катерина)

ЈОВАНОВ, ЉУПЧО

Значењето на иконостасот во развојот на концептот на западниот театар (Театарот како храм на уметност), XLVIII, бр. 1 (2013), с. 25-48.

ЈОВАНОВ, МАРЈАН

Технолошки постапки при обработката на бронзата во антиката, LIV, бр. 2 (2019), с. 7-17.

ЈОВАНОВСКИ, ДАЛИБОР

Грчко-бугарските односи и прашањето на Македонија во осумдесеттите години на XIX век, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 113-126.

ЈОНОВСКИ, ЈОВАН

Библијата, британското странско библиско здружение и Македонија, LI, бр. 1 (2017), с. 153-163.

Развојот на македонската хералдичка мисла, LIV, бр. 1 (2019), с. 105-121.

ЈОСИМОВСКА, ВЕРИЦА

Македонија и Македонците во извештаите на британската разузнавачка служба 1942-1945 година, LI, бр. 1 (2018), с. 137-156. (ко-авторство со Кнежевиќ, Зоран)

ЈУРУКОВ, ИГОР

Стручните списанија по историја во Народна/Социјалистичка Република Македонија (1954-1991), LI, бр. 2 (2018), с. 89-105.

КАТАРЦИЕВ, ИВАН

Никола Карев – 120 години од раѓањето, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 7-14.

КАШЧЕВ, И. В.

Аркадиј Семјонович Шофман како истражувач на античка Македонија (крај на 1930-тите – почеток на 1960-тите години), XI, бр. 1-2 (2004), с. 45-60.

КЕРЕЦ, ДАРЈА

Словенечкото малцинство во Прекумурје, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 97-106.

КНЕЖЕВИЌ, ЗОРАН

Европската мигрантска криза, безбедносните предизвици и закани и местото и улогата на безбедносните служби во Р. Македонија, LI, бр. 2 (2017), с. 229-255.

Македонија и Македонците... (ко-авторство со Јосимовска, Верица).

КОНЕСКА, ЕЛИЗАБЕТА

Турците-Бекташи во селото Канатларци, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 63-68.

КОСИК ИВАНОВИЧ, ВИКТОР

Дом на песке (Вардарска Македонија), LIII, бр. 1 (2018), с. 81-124.

„Културно своеобразие“ евразийства в мислях его лидеров, LI, бр. 1 (2017), с. 165-182.

КОСТАНЦА, САЛВАТОРЕ (COSTANZA, SALVATORE)

Siciliani sulle rotte della Macedonia: Manfredi alla battaglia di Pelagonia (1259), LIII, бр. 1 (2018), с. 41-51.

КОГЛАР-ТРАЈКОВА, НАТАША

Aromanians in Macedonia... (ко-авторство со Гушевска, Лилјана).

Perception of the Other in History Textbooks in the Republic of Macedonia, XLVII, бр. 1 (2012), с. 251-262.

КУЗМАНОВСКА, ЈАСМИНКА

„За градбите“ на Прокопија од Цезареја. Прилог за методот на работа и за композицијата на делото, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 13-22.

За јазичните одлики и за локализацијата на две доцноантички тврдини, LIII, бр. 1 (2018), с. 5-14.

КУРТА, ФЛОРИН (CURTA, FLORIN)

Were there any Slavs in Seventh-Century Macedonia?, XLVII, бр. 1 (2012), с. 61-75.

КУШЕВСКИ, ВОИСЛАВ

Поводот за спомнувањето на еврејското малцинство во јужниот дел на Македонија пред Советот на Друштвото на народите во 1925 година, XXXI/XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 35-40.

Радио-станицата на IV-тата Народноослободителна бригада, 50-тата Народноослободителна дивизија и III-от Брегалничко-струмички корпус на НОВ и ПО на Македонија, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 31-50.

ЛАЗАРОВ, ЛАЗАР

Украинските претставници и Македонија на Париската мировна конференција 1946 година, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 91-98.

ЛАКАЛИСКА, СНЕШКА

Традиција на поклонички патувања во Македонија од X до XIX век, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 27-42.

ЛИТОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Македонското националноослободително движење и македонското национално прашање во Егејскиот дел на Македонија (октомври-ноември 1944), XL, бр. 1-2 (2004), с. 101-110.

ЛУКАЧОВА, МАРТИНА (LUKÁČOVÁ, MARTINA)

Journeys of St. Methodius... (ко-авторство со Иванич, Петер)

ЛУЧЕСКА, ЕЛИ

Христијанството и народната религија во периодот на османлиската власт на територијата на Македонија, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 161-172.

ЉБОРОВСКИ ВАМВАКОВСКИ, ДИМИТАР

Активноста на првата организирана андартска чета испратена во југозападна Македонија (1903), XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 43-58.

Андартската „голема акција“ во делови на југозападна османлиска Македонија (1905), LI, бр. 2 (2017), с. 101-125.

Германос Каравангелис и неговата дејност за време на Илинденското востание, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 17-32.

Грчката политика кон Османлиска Македонија (1900-1903): период на реорганизација и дуализам, XLIX, бр. 1 (2014), с. 183-199.

Развојот на Македонската револуционерна организација во Костурско во предилинденскиот период: појава, ширење и резултати, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 191-215.

Реформите на грчката образовна политика во Османлиска Македонија, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 153-176.

Српската и грчката паравоена организација... (ко-авторство со Митрова, Македонка)

МАЛКОВСКИ, ЃОРЃИ

Активноста на италијанскиот конзулат во Втората светска војна 1941-1944 година, XXXIV/XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 75-80.

Организационата поставеност и дејствувањето на Контрачетниците во Велешико во Втората светска војна (1942-1944), LIV, бр. 1 (2019), с. 55-74.

МАНОЈЛОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Првите повоени правила и програма за работа на еврејската верска општина во Битола, LIV, бр. 1 (2019), с. 87-104.

МАНОЈЛОВСКИ, МЕТОДИЈА

Експлоатацијата на оловно-цинковата руда во злетовските рудници во Втората светска војна, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 77-90.

Индустриското производство во Македонија за време на Втората светска војна, XL, бр. 1-2 (2004), с. 111-136.

Муслиманството... (ко-авторство со Тодороска, Катерина)

МЕШКОВ, АЛЕКСАНДАР

Култот на светецот и значењето на манастирот Св. Гаврил Лесновски, XLIX, бр. 1 (2014), с. 147-156.

МИЛАНОВИЌ, НЕНАД

Спорот околу иконите во Византија и перцепцијата на Константин Философ, XLIX, бр. 1 (2014), с. 77-87.

МИНОВ, НИКОЛА

Битка за жртвите: Прилог кон прашањето за одгласот на Илинденското востание во странскиот печат, LIV, бр. 1 (2019), с. 27-53.

„Романските“ чети на Македонската револуционерна организација (1906-1908), LIII, бр. 2 (2018), с. 21-57.

Убиството на Гоце Делчев во странскиот печат од мај-јуни 1903 г., LIV, бр. 2 (2019), с. 53-94.

МИРОНСКА-ХРИСТОВСКА, ВАЛЕНТИНА

Македонскиот идентитет и идентитетите на Балканот, XLVII, бр. 1 (2012), с. 209-222.

МИРЧЕВСКА, КАТЕРИНА

Македонката во грчките организации на отпорот (1941-1945), XLV, бр. 1-2 (2009), с. 101-116.

Полската помош во обновата и изградбата на Скопје по земјотресот од 1963 година, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 239-246. (ко-авторство со Јанчева, Љубица)

МИТРОВА, МАКЕДОНКА

Кралството Србија и Втората балканска војна: политички и дипломатски аспекти, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 59-76.

Македонското револуционерно национално-ослободително движење и Кралството Србија, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 55-70.

Српската и грчката паравоена организација во Османлиска Македонија (компаративна анализа), LII, бр. 1 (2017), с. 81-104. (ко-авторство со Љоровски Вамваковски, Димитар)

Српската паравоена организација во Османлиска Македонија (1903-1908), XLIX, бр. 1 (2014), с. 201-217.

The Kingdom of Serbia and the Mürzsteg Reforms in Ottoman Macedonia, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 173-190.

МИТРОВИЌ, НИКОЛА

Етички кодекс на архивистите... (ко-авторство со Петреска, Дијана)

МИХАЈЛОВ, МИЛЕ

Декларацијата на ОФ на Бугарија по македонското прашање од декември 1943 година, XXXIV/XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 61-68.

МЛАДЕНОВСКА-РИСТОВСКА, КАТЕРИНА

Стратегиското значење на преминот Девет патиишта на реката Стримон во антиката, LII, бр. 2 (2017), с. 7-33.

МОРОНИ, ШЕЈЛА (MORONI, SHEYLA)

Il mito di Teuta in "Occidente": da Polibio alla cultura pop, LII, бр. 1 (2017), с. 5-21.

НАЦЕВ, ТРАЈЧЕ

Неутврдени доцноантички населени места во Брегалничкиот басен, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 49-70. (ко-авторство со Веселинов, Драган)

Стратешките вредности на воените утврдувања во доцната антика по долината на река Брегалница, XLIX, бр. 1 (2014), с. 7-20. (ко-авторство со Веселинов, Драган)

НЕДЕЛКОВ, ЉУПЧО

Етноисториски карактеристики на Тиквеш, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 53-62.

НЕТКОВ, МИШО

За колективната меморија и идентитетот, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 115-126.

Медиумите и општествената одговорност, LI, бр. 2 (2017), с. 257-273.

НЕЧЕВ, ЗОРАН

Грчката политика во контекст на европската интеграција на Западен Балкан: од распадот на Југославија до должничката криза, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 341-364.

НИКОЛОВА, СОЊА

Британски идеи... (ко-авторство со Чепреганов, Тодор)

Британските и американските погледи на општествено-политичките и економските односи во федерална Македонија (јули 1944-јануари 1945), LIV, бр. 2 (2019), с. 115-133.

Два британски документа за формирање на Сеамериканскиот словенски конгрес (25 и 26 април 1942 г.) во Детроит, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 217-238. (ко-авторство со Авировиќ, Ирена)

Методија Шаторов=Шарло помеѓу интересите на КПЈ, БРП и Коминтерната, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 191-206.

The Balkan Wars... (ко-авторство со Чепреганов, Тодор).

НИНЧОВСКА, МИРЈАНА

Прилог кон револуционерниот лик на Лазар Поп Трајков (по повод 140 години од раѓањето), LI, бр. 2 (2017), с. 83-100.

ОВЧАРОВ, НИКОЛАЈ

За еден важен историски натпис од XIV в. во црквата Св. Георги кај с. Горен Козјак, Штипско, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 15-20.

ПАЊДЕВСКА, МАРИЈА

Горноџумајската врховистичка провокација од 1902 година, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 61-70.

ПАНОВА-ИГЊАТОВИЌ, ТАТЈАНА

The British Travel Writers on the Macedonian National Identity (from the beginning of the 20th c. until the end of the First World War), LIII, бр. 2 (2018), с. 59-78.

ПАНОВ, Б. МИТКО

Борбата на Римската црква за црковно господство во Македонија пред преминот од Антиката во Средниот век (IV – VI век), XXXI/XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 61-74.

Reconstructing 7th Century Macedonia: Some Neglected Aspects of the Miracles of St. Demetrius, XLVII, бр. 1 (2012), с. 93-115.

Самуиловата држава во воената и духовната репрезентација на Јован Геометар, XLIX, бр. 1 (2014), с. 105-123.

ПАНОВСКА, ЛИЛЈАНА

Воените операции на Грамос... (ко-авторство со Чепреганов, Тодор)

Југословенска поддршка на Демократската Армија на Грција 1946-1949, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 275-299.

ПАНОВСКИ, СТЕФАН

Делата на божествениот Август, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 87-116.

Римските народни собранија, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 5-22.

ПЕРИЌ, МИОДРАГ

Македонската православна црква и Српската православна црква – Толеранција и соработка или судир?, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 51-64.

ПЕТРЕСКА, ДИЈАНА

Етички кодекс на архивистите, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 79-86. (ко-авторство со Митровиќ, Никола)

ПЕТРЕСКА ПАЧЕМСКА, ДАРИНКА

Прковните прилики во Малешевијата меѓу двете светски војни, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 45-56.

ПЕТРОВА, ЕЛЕОНОРА

Келтите во I милениум пред. н. е. и нивните продори во Македонија и на Балканот, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 7-18.

ПЕТРОВ, ОРДАНЧО

Средновековните каменофрлачки постројки од тврдината Просек во списите на Никита Хонијат, XLIX, бр. 1 (2014), с. 137-146.

ПЕТРОВСКИ, БОБАН

Византиската управа во Полог по уништувањето на Самуиловата држава, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 37-46.

Населени места во Штипската област во XIV век, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 19-30.

Синодалниот акт No. 94... (ко-авторство со Софронијевски, Валериј)

ПЕТРОВСКИ, ФИЛИП

Бугарската егзархија и бугарската национална држава (1878-1912), LI, бр. 1 (2017), с. 63-79.

ПЕШЕВСКА, МАРГАРИТА

Некои патописци за Власите во Македонија, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 105-110.

Пич, ЖОЗЕП (PICH, JOSEP)

Catalan Nationalist Perspectives... (ко-авторство со Ескулиес, Жоан и Уселај-Да Сал, Енрик)

ПЛЕТВАРСКА, ГОРДАНА

АСНОМ и промената на сопственичките односи, XL, бр. 1-2 (2004), с. 33-44.

ПОПОВСКА, ДРАГИЦА

Историјата, сликите на историјата и историчарите: современи предизвици и перспективи, LIV, бр. 2 (2019), с. 153-162.

Каменот во муслиманската идеологија и во народната традиција на муслиманите во Македонија, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 103-114.

Култот кон каменот во селото Држилово - Скопско, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 129-136.

Меѓунационалните тензии во југословенското општество низ призмата на спорто и спортските настани, LII, бр. 2 (2017), с. 209-227.

Музејот на холокаустот во Скопје: место на сеќавање, XLIX, бр. 1 (2014), с. 281-290.

Пишани документи наспроти усни сведоштва: прашања на валидност?, LIII, бр. 2 (2018), с. 107-117.

Спортот и патриотизмот: врз примерот на македонската кошаркарска репрезентација на европското првенство во 2011, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 401-412.

Топонимите и интерпретацијата на културниот пејзаж: примерот со егејскиот дел на Македонија, LIII, бр. 1 (2018), с. 65-80.

ПОПОВСКА, НАТАЛИЈА

Институцијата на Пелигоните (πελιγονες), XLI, бр. 1-2 (2005), с. 9-12.

РАДИЧЕСКИ, НЕВЕН

Главни обележја на националната политика на НР Македонија во 50-тите години на 20 век, LIII, бр. 1 (2018), с. 157-179.

РАМЧИЛОВИЌ, ЗЕЌИР

Надгробни споменици од османлискиот период на гробиштата Арабдере во атарот на с. Средно Коњари, Скопско, LII, бр. 2 (2017), с. 35-57.

РИСТОВСКА-ЈОСИФОВСКА, БИЛЈАНА

Теророт во Галичник низ нарациите на автори галичани, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 61-72.

РОАЧ, П. ЕНДРЈУ (ROACH, P. ANDREW)

Punishment of Heretics: Comparisons and Contrasts Between Western and Eastern Christianity in the Middle Ages, XLVII, бр. 1 (2012), с. 145-171. (ко-авторство со Ангеловска-Панова, Маја)

САЈКОВСКИ, ВОЈЧЕХ (SAJKOWSKI, WOJCIECH)

Geography of Inland Macedonia in French Cartographic Documents Since the End of 17th Century Until the end of the Napoleonic Period, LII, бр. 2 (2017), с. 59-72.

СВЕТОЗАРЕВИЌ, БРАНИСЛАВ

Економската положба на Лешочкиот манастир 1817-2004, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 43-52.

СИДОВСКИ, КОЧО

Власите во Македонија и на Балканот во XV-XVIII век, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 95-104.

Власите во Македонија и на Балканот од X до XIII век, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 11-18.

Востаничките движења на Балканот и во Македонија во текот на XVI и почетокот на XVII век и италијанските држави, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 65-72.

Италија, Балканот и Македонија од времето на обединувањето на Кнежевството Бугарија со Источна Румелија до 1890 година, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 27-34.

СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА, СИЛВАНА

Аспекти од развојот на поштенско-телеграфската служба во османлиска Македонија, LIV, бр. 2 (2019), с. 47-52.

Дисциплината и сместувањето на учениците од Македонија во Кралството Србија во 1891 година, LIII, бр. 1 (2018), с. 53-64.

За животот во македонското село во XIX век, LII, бр. 2 (2017), с. 73-82.

Македонските градови во 19 век, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 45-54.

Мерките на реквизиција и мобилизација во Западна Македонија за време на Првата светска војна (1915-1918), LIII, бр. 2 (2018), с. 79-88.

Организација на наставниот процес во Македонија во XIX век, LII, бр. 1 (2017), с. 53-61.

Просветните и црковните прилики во Дебар и неговата околина во 19 век, LIV, бр. 1 (2019), с. 5-13.

СИМОНОВА, ГАБРИЕЛА

Влијанието на тематското уредување врз стопанскиот развој на Византија, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 35-44.

Готите меѓу паганството и христијанството: Транзиција, традиција и реперкуси, XLIX, бр. 1 (2014), с. 33-47.

Еретичките учења во Византија (IV-V век), XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 59-70.

Кирил и Методиј како византиски мисионери за решавање конфликти, LXII, бр. 1-2 (2006), с. 37-46.

СИМОНОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Активноста на Миливој Трбиќ во Македонија во втората половина на 1942, LII, бр. 1 (2017), с. 122-135.

Разбивање на равнорското движење во Порече во 1944 година, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 257-273.

Разобличување на четничката платформа од страна на народноослободителното движење на Македонија, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 207-223.

СОФРОНИЕВСКИ, ВАЛЕРИЈ

Синодалниот акт No. 94 од збирката на Хоматијан како извор за историјата на Полог, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 23-38. (ко-авторство со Петровски, Бобан)

СПАСЕНОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Секуларизмот и слободата на вероисповест во правните акти на Социјалистичка Македонија од 1963 до 1990 година, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 323-340.

Уставно-правни аспекти на македонскиот социјалистички модел на секуларизам, XLIX, бр. 1 (2014), с. 267-280.

СТАНКОВСКА, ЉУБИЦА

Етимологијата на имињата на селата Подино, Поешево и Ротино, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 69-78.

СТЕРЈОВСКИ, ВАСИЛ

Возобновување на албанската православна црква и нејзиниот однос кон македонските верници во областа Мала Преспа, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 69-78.

СТОЈАНОВ, ЈУРИ (STOYANOV, YURI)

Manichaeae and Eastern Christian Dualist Elements in Alevism and Bektashism – Evidence and Conjectures, XLVII, бр. 1 (2012), с. 33-59.

СТОЈАНОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

За неколку топоними од грамотите на Свети Георги-Горг, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 35-42.

СТОЈАНОВСКИ, СТРАШКО

Инкорпорирање на Македонците муслимани како дел од македонската нација, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 141-158.

Обединувањето на македонското револуционерно движење под платформата на Мајскиот манифест, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 71-92.

СТОЈКОВ, СТОЈКО

ЊЗЫКЪ СЛОВѢНСКЫЙ во старословенските текстови (IX – XIV век), L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 121-145.

„Склавинија“ кај Теофилакт Симоката, LIII, бр. 1 (2018), с. 15-40.

СТОЈКОСКИ, ЗДРАВКО

Британско-рускиот реформски проект од 1908 година и Македонија, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 133-152.

СТОЈЧЕВ, ВАНЧЕ

Балканскиот штаб и македонското прашање во 1943 година, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 57-68.

ТИМБЕРЛЕЈК-ЊУЕЛ, ЕЛИЗАБЕТ (TIMBERLAKE-NEWEL, ELISABETH)

Sifting Through the Past-Inquistional Confession in Bologna and Game Theory, XLIX, бр. 1 (2014), с. 157-170.

ТОДОРОВ, ПЕТАР

Два документа... (ко-авторство со Чепреганов, Тодор)

ТОДОРОВСКА, ВЕСНА

Павликијанството и неговото ширење во Македонија, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 71-82.

ТОДОРОВСКИ, ГЛИГОР

Прилог кон историјата на Власите (Ароманите) во Македонија во втората половина на XIX век до крајот на Првата светска војна, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 87-94.

ТОДОРОВСКИ, ЗОРАН

Политичката опозиција во Македонија по Втората светска војна, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 43-48.

Ставот на француските политички кругови и општествената јавност за Македонија и ВМРО во периодот меѓу двете светски војни, XXXIV/XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 43-56.

ТОДОРОВСКА, КАТЕРИНА

Муслиманството како интегративен фактор во Османската Империја, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 131-138. (ко-авторство со Манојловски, Методија)

ТОМОСКИ, ТОМО

Топонимите Дрембица и Велика во епископската титула на Св. Климент (прилог кон прашањето за нивната идентификација и убикација), XL, бр. 1-2 (2004), с. 61-64.

Топонимот Котокиј, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 7-10.

ТОПУЗОВСКА, ГАБРИЕЛА

Маларијата во Македонија во периодот од Првата светска војна до нејзиното искоренување во 1973 година, LI, бр. 2 (2017), с. 167-186.

Формирање на медицинскиот факултет во Скопје и неговите почетоци, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 365-379.

ТРАЈАНОВ, КИРЧЕ

Односот на црквата кон нацијата и кон национализмот, LI, бр. 1 (2017), с. 137-152.

Црквата и државата во Византија (за проблемот на цезаропанизмот од еклезиолошки аспект, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 71-82.

ТРАЈАНОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Црковно – народниот собор во Скопје од март 1945 година и ангажирањето на свештеникот Методи Гогов за возобновување на Охридската Архиепископија, XXXI/XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 41-60.

ТРАЈКОВА, КАТИЦА

За средновековните книжевни школи во Македонија, XLVII, бр. 1 (2012), с. 137-143.

ТРАЈКОВА-КРСТИЌ, ДАНИЈЕЛА

Калеидоскоп на историски настани, LI, бр. 1 (2017), с. 183-194.

ТРЕПВСКИ, БОЈАН

Илинденското востание и Мирцитегските реформи, LIV, бр. 1 (2019), с. 15-25.

УСЕЛАЈ-ДА САЛ, ЕНРИК (UCELAY-DA SAL, ENRIC)

Catalan Nationalist Perspectives... (ко-авторство со Ескулиес, Жоан и Пич Жозеп)

ФИДАНОВА, СЛАВКА

Некои сознанија за времето на формирањето на организацијата на КПЈ во Гостивар 1939-1941 година, XXXI/XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 19-28.

ФИЛИПОСКИ, ТОНИ

Грамот Лихнид и провинцијата Нов Епир, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 5-12.

ХАЦИЕВСКА, ИВАНА

Малцинствата во Кралство Југославија како работна сила: факторизација на етничкото потекло, од земјоделските периферии кон индустриските центри (примери, 1920-1930), LIV, бр. 2 (2019), с. 95-113.

Нацијата и класата во женските движења од 19 век: Србија и Бугарија, компаративен преглед, LI, бр. 2 (2018), с. 5-20.

ХЕЛБИГ, МАКЕЈ

Силфиумот – најголемата тајна на античката ботаника, XLVII, бр. 1 (2012), с. 21-31.

ХУСАР, МАРТИН (HUSÁR, MARTIN)

End of Antiquity and Beginning of the Early Middle Ages (4th – 8th Century) in Today's Slovakia and Macedonia, XLIX, бр. 1 (2014), с. 61-76.

The Salonica Brothers and Their Disciples at Monarchic Courts According to Direct Primary Literary Sources, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 95-106.

ЦАЦАНОВСКА, РУЖИЦА

Historical Basis of Sociological Methodology, XLIX, бр. 1 (2014), с. 291-301.

ЦВЕТКОВСКА, НАДЕЖДА

Аграрната структура на тетовскиот округ (според пописот на населението од 31 март 1931 година), XLIX, бр. 1 (2014), с. 249-255. (ко-авторство со Ѓуркова, Лидија)

Парламентарните избори во Вардарскиот дел на Македонија во 1931 година, XLVII, бр. 1 (2012), с. 223-235.

Локалната управа во Вардарскиот дел на Македонија меѓу двете светски војни, XXXIV/XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 57-74.

ЧЕПРЕГАНОВ, ТОДОР

Британски идеи за федерации и за конфедерации на Балканот и во југоисточна Европа за време на Втората светска војна, LI, бр. 1 (2017), с. 106-120. (ко-авторство со Николова, Соња)

Воените операции на Грамос (јуни – август 1948) низ британски документи, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 117-130. (ко-авторство со Пановска, Лилјана)

Два документа за состојбата во Македонија од Министерството за надворешни работи на Велика Британија од 1958 год., XLVII, бр. 1 (2012), с. 237-250. (ко-авторство со Годоров, Петар)

Димитар Влахов во британската документација 1944-1949, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 63-70.

Економската состојба во Македонија според британската дипломатска кореспонденција и извештаите на воените мисии (јануари 1945-август 1945), LIV, бр. 2 (2019), с. 135-151.

Првото заседание на АСНОМ во британската и американската документација, XL, бр. 1-2 (2004), с. 25-32.

The Balkan Wars as a Reason for Migration of Jews from Macedonia, LI, бр. 2 (2017), с. 151-165. (ко-авторство со Николова, Соња)

ЏИНГО, ТЕОН

„Кога неправдата станува закон, отпорот станува должност“. Скопскиот бискуп д-р Смиљан Фрањо Чекада, LIV, бр. 1 (2019), с. 75-86.

Улогата и влијанието на Корнелие Зелеа Кодреану во романското општество во периодот меѓу двете светски војни, LXV, бр. 1-2 (2009), с. 117-128.

МАТЕРИЈАЛИ/ДОКУМЕНТИ

АЛЕКСОСКА, ВИКТОРИЈА

Султански ферман од 1871 година за црквата „Св. Никола“ во село Брждани (Кичевско), LIV, бр. 1 (2019), с. 123-131. (ко-авторство со Кендерова, Стојанка)

БОГОЕВСКИ, КРСТЕ

Повик на Атанас Јанков до Македонците, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 131-136.

ГЕРАСИМОВА-ЈОВАНОВСКА, СИМОНА

Британски предлог за решавање на македонското прашање по Првата светска војна, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 145-152.

Извештај на еден британски дипломат од 1949 г. за генералот Михајло Апостолски, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 133-136.

ГОШЕВА, ВЕРА

Информација од мај 1918 година на бугарскиот Воен полев суд за политичката активност на воен обврзник во корист на самостојна Македонија, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 153-156.

ДИМОВА, ОЛИВЕРА

Еден документ..., (ко-авторство со Тодороска, Катерина).

ГОРГИЕВ, ВАНЧО

Бугарски документ од 1906 година за состојбите во Македонија и ВМОРО и бугарската политика кон нив, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 77-108.

ИВАНОВСКИ, МАРЈАН

Документ за македонското национално малцинство во Бугарија од 1958 година, LIV, бр. 1 (2019), с. 133-138.

Еден документ за нарушување на договорот за мир меѓу ФНР Југославија и НР Бугарија од страна на владата на НР Бугарија од 1953 година, LIV, бр. 2 (2019), с. 219-221.

ИЛИЕВСКИ, БОРЧЕ

Архивски материјали за историјата на Македонската православна црква (предлог-уставот на македонската православна црква), XLIX, бр. 1 (2014), с. 351-369.

ЈОВАНОВСКИ, ДАЛИБОР

Британски документ за грчко-бугарските односи во втората половина на XIX век, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 103-106.

Британски документи за апсењето и ослободувањето на Христо Татарчев, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 157-160.

Еден британски документ за населението во Македонија од 1897 година, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 79-82.

Положбата во Македонија во седумдесеттите години на XIX век според видувањата на еден Грк, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 127-132.

КЕНДЕРОВА, СТОЈАНКА

Султански ферман... (ко-авторство со Алексоска, Викторија)

КОВИЛОСКИ, СЛАВЧО

Архивски документи за три трговски фамилии од Прилеп: Попови, Вртанови и Белазелкови, XLIX, бр. 1 (2014), с. 303-312.

ЛУКИН, Е. П.

„Что такое Македонија“, LI, бр. 2 (2017), с. 275-287. (ко-авторство со Сафонов, А. А.)

ЉОРОВСКИ, ДИМИТАР

Извештај на грчкиот конзулат во Софија за убиството на Борис Сарафов и Иван Гарванов, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 137-142.

МАНОЈЛОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Значајни податоци за работата на еврејската верска општина во Скопје во 1946 година, XLIX, бр. 1 (2014), с. 335-341.

МАНОЈЛОВСКИ, МЕТОДИЈА

Еден документ за руската политика во време на Балканските војни, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 153-154.

Еден извештај за поделба на сфери на влијание за пропаганда во Македонија и Албанија, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 117-120.

МАРТИНОВСКА, ВИОЛЕТА

Служба на Свети Наум Охридски – критички текст, LIII, бр. 1 (2018), с. 195-215.

МЕХМЕДОВИЌ, НЕЏАД

Деловник за работа на џематските меџлиси на подрачјето на вакафско-месарефскиот совет во Скопје, LIII, бр. 2 (2018), с. 119-128. (ко-авторство со Кириќ, Никола)

МИНОСКИ, МИХАЈЛО

Договорот на ВМРО-автономистичка и Албанскиот Косовски Комитет за политичка соработка и за разграничување помеѓу проектираните независни држави: Обединета Македонија и Голема Албанија, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 109-116.

Еден документ од македонската револуционерна социјалистичка група од 1897 година за посебноста на македонскиот народ, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 121-126.

Уставот и Правилникот на Младата македонска дружина од 1894 година, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 75-82.

МОЛЕРОВИЌ, НАДЕ

Еден документ од Министерството... (ко-авторство со Чепреганов, Тодор).

ПАНОВСКА, ЛИЉЈАНА

Мирка Гинова во британската дипломатска кореспонденција, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 121-128. (ко-авторство со Чепреганов, Тодор)

ПЕТРЕСКА, ДИЈАНА

Еден документ за почетокот на функционирањето на новата локална власт во времето на ослободувањето на Македонија – септември 1944 година, ХЛП, бр. 1-2 (2006), с. 155-164.

ПЕТРЕСКА ПАЧЕМСКА, ДАРИНКА

Писмо од монах Кирил (Венцеслав Парџоски) до Иницијативниот одбор за организирање на црковниот живот во Македонија од 25 февруари 1945 година, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 101-104.

РИСТОВСКА-ЈОСИФОВСКА, БИЛЈАНА

Необјавени документи за населувањето на Македонци во областа Тузлук во Бугарија во 1885 година, LIV, бр. 2 (2019), с. 205-218.

САФОНОВ, А. А.

„Что такое Македония“... (ко-авторство со Лукин Е. П.)

СИМОНОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Документ за ревизија на документацијата на службата за државна безбедност по Брионскиот пленум во 1966 година, LIV, бр. 1 (2019), с. 139-150.

Проглас на Националниот комитет на Јужна Србија во 1944 година, LIV, бр. 2 (2019), с. 223-230.

Документ за ревизија на документацијата на службата за државна безбедност по Брионскиот пленум во 1966 година, LIV, бр. 1 (2019), с. 139-150.

СТАМБОЛИСКА-МЕЧЕВСКА, СУЗАНА

Француски предлог за решавање на македонското прашање со Бугарија од мај 1917 година, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 137-144.

СТОЈАНОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Историографски минијатури, ХЛП, бр. 1-2 (2005), с. 111-116.

СТОЈЧЕВСКИ, ЃОРЃИ

Австро-унгарски документи за убиството на рускиот императорски конзул Александар Аркадјевич Ростковски во Битола, ХЛП, бр. 1-2 (2006), с. 123-142.

ТЕРЗИОСКИ, РАСТИСЛАВ

Едно обраќање – меморандум на Македонскиот Народен Сојуз до највисоките политички власти на Советскиот Сојуз во летото 1940 година, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 117-128.

ТОДОРСКА, КАТЕРИНА

Еден документ за ставот на бугарската црква по прашања кои се однесуваат на Македонија, ХЛП, бр. 1-2 (2005), с. 129-132. (ко-авторство со Димова, Оливера)

Неколку документи за „Ароманското студентско друштво“ од Букурешт, ХЛП, бр. 1-2 (2006), с. 143-152.

ТРАЈАНОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Две грамоти од охридските архиепископи Јоасаф и Нектариј до рускиот цар Михаил Теодорович од 1628 и 1629 година, LIV, бр. 2 (2019), с. 193-204.

Кратка информација за Виничката афера од 1897 (по повод 100 години од настанот), XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 73-76.

ЌИРИЌ, НИКОЛА

Деловник за работа... (ко-авторство со Мехмедовиќ, Нецад)

ФРОЛОВА МИХАЈЛОВНА МАРИНА (ФРОЛОВА МИХАЙЛОВНА, МАРИНА)

Албанское и славянское население охридского каймакамлъка по донесениям российских дипломатов (60-е годы XIX В.), XLIX, бр. 1 (2014), с. 313-334.

Албанское и славянское население охридского каймакамлъка по донесениям российских дипломатов (60-е годы XIX В.), L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 431-451.

ЧЕПРЕГАНОВ, ТОДОР

Два документи за активност на Македонската патриотска организација меѓу двете светски војни, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 107-116.

Документ од британскиот конзул во Македонија Бернард Гири за македонското прашање, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 97-100.

Еден документ од Министерството за надворешни работи на Велика Британија за интересните сфери на Балканот во текот на Втората светска војна, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 83-90. (ко-авторство со Молеровиќ, Наде)

Мирка Гинова... (ко-авторство со Пановска, Лилјана).

ЏИНГО, ТЕОН

Еден германски документ за состојбата во Македонија во 1927 година, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 247-253.

КУЛТУРНО МИНАТО

БИТРАКОВА-ГРОЗДАНОВА, ВЕРА

Luchnidos во раната антика (нови археолошки докази), XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 97-112. (ко-авторство со Кузман, Паско)

ДРВОШАНОВ, ВАСИЛ

Јазикот во документите на партиските кадри од Куманово и Кумановско во НОВ и Революцијата, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 89-92.

КУЗМАН, ПАСКО

Luchnidos во раната антика... (ко-авторство со Битракова-Грозданова, Вера).

ОВЧАРОВ, НИКОЛАЈ

Иеромонах Мисаил и преродбата во првата половина на XIX век, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 113-120.

ТУШЕВСКИ, ВАНЧО

Константин Петкович и Стефан Верковиќ, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 83-88.

ФИЛИПОВА, СНЕЖАНА

Фантастиката во декоративната скулптура и живописот на средновековна Македонија, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 83-96.

НАСТАВА/ДИДАКТИКА

АЧКОСКА, ВИОЛЕТА

Базичното и стручно образование на наставниците по историја, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 149-158. (ко-авторство со Трајковски, Љубомир)

Драматизација во наставата по историја... (ко-авторство со Петреска Пачемска, Даринка)

Истражувањето како метод во современата настава по историја, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 161-170 (ко-авторство со Петреска Пачемска, Даринка)

Начин на реализација на наставната програма по историја за IV година реформирана гимназија (како избран предмет), XL, бр. 1-2 (2004), с. 165-174.

Некои искуства и насоки за развојот на наставата во високото образование, со акцент на историските студии, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 103-110.

Принципот на нагледност... (ко-авторство со Петреска Пачемска, Даринка).

Современоста и осовременувањето на наставата по историја, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 111-124.

Хронологија на наставата по историја (1943-1953), XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 105-120.

АЦИЕВСКИ, КОСТА

Педагошка вечер посветена на професорот Томо Томоски, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 129-138.

ДИМЕВСКА, ДУШАНКА

Историјата како наставен предмет кај ученици од најмала возраст – набљудувањата како начин за учење историја, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 139-142.

ДИМЕСКИ, ДИМИТАР

Отворање на галерија на ликови, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 169-172. (ко-авторство со Камберски, Киро)

ДИМИТРИЈЕВСКИ, МАРЈАН

Македонската историографија и наставата по историја – состојби и правци на развој, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 177-182.

ДИМОВА, ЈОВАНКА

Карактеристики, применливост... (ко-авторство со Трајковски, Љубомир).

Примена на програмирана настава... (ко-авторство со Петрова, Милка)

ДИМОВСКИ, НАУМ

Европски стремежи за современа настава по историја, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 171-176.

Наставниот план и програма по историја, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 137-150.

Некои аспекти за проблемите на учебниците по историја, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 141-146.

Специјализираната училишница за наставата по историја, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 139-148.

ГОРЃИЕВ, ВАНЧО

Состојбата во наставата по историја во Република Македонија 1991-2000, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 127-134.

ЕШМЕНОВА, ЛЕНЧЕ

Музејот како институција за реализирање на час по историја, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 93-102.

ИСЕЈНОВСКИ, НУРЕДИН

Програмирана настава – линерано програмирање, XL, бр. 1-2 (2004), с. 183-192.

Програмирана настава – разгрането програмирање, XL, бр. 1-2 (2004), с. 193-204.

ЈАНЕВ, ИГОР

Самоиловата држава... (ко-авторство со Милошески, Борче)

ЈОВАНОВСКИ, ДАЛИБОР

Предавањето на историјата на Европа од дваесеттиот век: пристапи и проблеми, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 159-166.

ЈУРУКОВ, ИГОР

Усната историја во наставата по историја, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 183-186.

КАМБЕРСКИ, КИРО

Отворање на галеријата на ликови... (ко-авторство со Димески, Димитар).

КОМЛЕНАЦ, ИГОР

За легијата во време на римската Република, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 165-172.

КУШЕВА, РУМЈАНА

Цели и содржина на наставата по историја во Бугарија, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 111-120.

ЛАКИНСКА, ЕЛЕНА

Асоцијациите како игра и учење во Наставата по историја, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 135-136. (ко-авторство со Молеровиќ, Нада)

Воннаставни активности: Изложба на тема „Занаетите во минатото“, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 127-136.

ЉОРОВСКИ ВАМВАКОВСКИ, ДИМИТАР

„Подзаборавен Илинден“... (ко-авторство со Милошески, Борче)

МИЛОШЕСКИ, БОРЧЕ

„Подзаборавен Илинден“: ослободувањето на Клисуре и Невеска во современата настава по историја, LIII, бр. 1 (2018), с. 181-193. (ко-авторство со Љоровски Вамваковски, Димитар)

Самоиловата држава во модерната настава по историја, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 453-465. (ко-авторство со Јанев, Игор)

МИЛЧЕСКИ, ЈОСИФ

Воведен збор на трибината „Функцијата и примената на наставата по историја во основното и средното образование“, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 133-136.

Усовршување и оспособување на наставниот кадар по историја, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 173-176. (ко-авторство со Трајковски, Љубомир)

МЛАДЕНОВСКИ, МИРЕ

Некои наставни пристапи... (ко-авторство со Христова, Љупка).

МОЛЕРОВИЌ, НАДА

Асоцијациите... (ко-авторство со Лакинска, Елена)

Користење на историските извори во наставата по историја, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 117-120.

ПЕТКОВСКА, НЕВЕНА

Наставна техника „Од размислување до сознание“ употребена во наставата по историја, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 159-164.

Наставни техники, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 143-150.

ПЕТРЕСКА ПАЧЕМСКА, ДАРИНКА

Драматизација во наставата по историја, XL, бр. 1-2 (2004), с. 175-182. (ко-авторство со Ачкоска, Виолета)

Иницијалната (базичната) и перманентната обука на наставниците по историја во Република Македонија, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 121-126.

Истражувањето како метод... (ко-авторство со Ачкоска, Виолета).

Принципот на нагледност применет во наставата по историја во IV клас гимназија, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 151-162. (ко-авторство со Ачкоска, Виолета)

ПЕТРОВА, МИЛКА

Примена на програмирана настава во VIII одделение, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 125-132.

ПОПОВ, ТРАЈЧО

Музејот... (ко-авторство со Ешменова, Ленче).

ПОПОСКИ, ЈОРДАНЧО

Час од активната настава по историја во основното образование, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 177-182.

СТОЈКОСКИ, МИЛАН

Функцијата на наставните ливчиња во индивидуализираната настава по историја, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 103-110.

ТРАЈКОВСКИ, ЉУБОМИР

Базичното и стручно образование... (ко-авторство со Ачкоска, Виолета).

Карактеристики, применливост и ефикасност на диференцираната работа во наставата по историја по нивоа на тежина, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 91-102. (ко-авторство со Димова, Јованка)

Наставните програми од 1991/1992 година и искуствата од примената на учебниците по историја, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 137-140.

Нови предизвици за историјата како наставен предмет, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 167-172.

Усовршување и оспособување... (ко-авторство со Милчески, Јосиф).

ХРИСТОВА, ЉУПКА

Некои наставни пристапи за изучување на модерната историја – Семејниот живот на Балканот (Македонија, Бугарија, Албанија) 1945-2000, XXXVIII, бр.1-2 (2002), с. 121-126 (ко-авторство со Младеновски, Мире)

ЧЕПРЕГАНОВ, ТОДОР

За средбата „Сликата на балканскиот сосед во учебниците за средно образование“, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 163-168.

МЕТОДОЛОГИЈА

АЧКОСКА, ВИОЛЕТА

Културата на сеќавање и сеќавањето како историски извор, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 193-204.

ГЕРАСИМОВА-ЈОВАНОВСКА, СИМОНА

Интересот на македонската историографија во користење на странски извори – примерот со истражување во Велика Британија, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 147-154.

ИЛИЕВ, ОЛИВЕР

Архивите во контекстот на информатичкото општество – проекти и иницијативи, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 177-192. (ко-авторство со Николовска, Славица)

Компјутеризација на архивите, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 133-146. (ко-авторство со Николовска, Славица)

МАВРОСКИ, КИРО

Предлог за унифицирање на текстовите, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 169-182.

Принципи и упатства за изработка на историска карта, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 155-168.

НИКОЛОВСКА, СЛАВИЦА

Архивите... (ко-авторство со Илиев, Оливер).

Компјутеризација на архивите..., (ко-авторство со Илиев, Оливер).

САРАКИНСКИ, ВОЈИСЛАВ

Дискретната смрт на методологијата, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 165-176.

ХРОНОЛОГИЈА

АЧКОСКА, ВИОЛЕТА

1944-та година во историјата на Република Македонија (хронологија на 1944), XI, бр. 1-2 (2004), с. 149-158.

Македонската држава во 1945 година (хронологија), XLI, бр. 1-2 (2005), с. 187-200.

ИСЕЈНОВСКИ, НУРЕДИН

Исламски календар, XI, бр. 1-2 (2004), с. 159-164.

ПЕТРЕСКА ПАЧЕМСКА, ДАРИНКА

Македонското националноослободително и револуционерно движење во 1924 година - хронологија, XL, бр. 1-2 (2004), с. 137-148.

КРИТИКИ И АНАЛИЗИ

ИВАНОВСКИ, ВЛАДО

Критички осврт кон статијата „Балканскиот штаб и македонското прашање во 1943“, сп. „Историја“, Скопје 2001, г. XXXVII/1-2, с. 57-68 од Ванче Стојчев, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 137-142.

ЈАНЕВ, ИГОР

Тест по историја на матура или тест на матура за во историјата? (критики на матурските тестови по историја), LIV, бр. 2 (2019), с. 177-191. (ко-авторство со Милошески, Борче)

ЈУРУКОВ, ИГОР

Анализа на наставните програми по историја во основното образование од 2004 година и на наставните програми во гимназиското образование од 2005 година, LIV, бр. 2 (2019), с. 163-175.

МИЛОШЕСКИ, БОРЧЕ

Тест по историја... (ко-авторство со Јанев, Игор)

ПРОЕВА, НАДЕ

До кога со некавалитетни учебници по историја ќе ги образуваме и ќе ги воспитуваме младите поколенија, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 121-126.

СТОЈКОВ, СТОЈКО

Застарен и погрешен приод во интерпретирањето на средновековната историја на македонскиот народ, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 127-132.

СТОЈЧЕВ, ВАНЧЕ

Критика или критизерство, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 197-200.

ОСВРТИ

АЈДИНСКИ Е., ЉУПЧО

Иван Илиев Ајдински – По повод 120 години од неговото раѓање (1885-1923), XLI, бр. 1-2 (2005), с. 201-210.

ИЛИОСКИ, ЈОРДАН

Актуелни проблеми во македонската историографија и наставата по историја, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 171-176.

КОВИЛОСКИ, СЛАВЧО

Еден поглед кон селото како извор на народната традиција, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 211-214.

ТОДОРОВСКИ, ГЛИГОР

Исклучувањето на Христијан Тодоровски-Карпош од кумановската гимназија, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 183-188.

ПРИКАЗИ

АВИРОВИЌ, ИРЕНА

Kaneff Deema, Who owns the Past? The Politics of Time in a "Model" Bulgarian Village, Berghahn Books 2004, XLVII, бр. 1 (2012), с. 263-265.

АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА, МАЈА

*Драгица Поповска, Усна историја: минатото низ нарација, Скопје 2019, LIV, бр. 1 (2019), с. 157-160.
Heresy and Identity in Late Antiquity, Tübingen 2008, XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 173-178.*

АТАНАСОВ, МИЛЧО

Васил Јотевски, Националната афирмација на Македонците од Пиринскиот дел на Македонија 1944-1948, Скопје 1997, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 214.

БИСЛИМИ, МУЗАФЕР

Турски документи за историјата на Македонија, Пописи од XIX век, Книга I, Скопје 1996, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 176-177.

БЛАЖЕВСКА, Д.

Македонците и Словенците во Југославија, Скопје-Љубљана 1999, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 148.

БОШКОСКИ, МИЛАН

Гоце Ангеличин-Жура, Страници од историјата на уметноста на Охрид и Охридско (XIV-XIX век), Охрид 1997, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 181-183.

ВЕСКОВИЌ-ВАНГЕЛИ, ВЕРА

Аграрната реформа и колонизацијата во Македонија 1944-1953, документи, Скопје 1997, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 191-192.

ВРАЖИНОВСКИ, ТАНАС

Балканослов'јанскиј текст поховалногo оплакуванњa: прагматика, семантика, етнопоетика, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 159-162.

Македонија и македонците и Македонско-словенски зборник, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 169-174.

Polska i Macedonia. Bibliografia, komentarze, studia, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 163-168.

ГЕРАСИМОВА-ЈОВАНОВСКА, СИМОНА

Кузман Јосифовски-Питу. Време, живот и дело (1915-1944), Прилози од научниот собир одржан на 23 и 24 февруари во Прилеп, Скопје 1995, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 185-187.

Миле Михајлов, Прашањето на обединувањето на Македонија во Втората светска војна, Скопје 2000, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 135-137.

Тодор Чепреганов, Велика Британија и македонското национално прашање (август 1944-1948), Скопје 1997, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 210-211.

ГОНЕВА, ЉУБИЦА

Васил Ивановски, Зошто ние Македонците сме одделна нација, Скопје 1995, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 192-194.

Новица Велјановски, Македонското прашање во бугарскиот парламент 1941-1944, Скопје 1996, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 206-207.

ГУШЕВСКА, ЛИЛЈАНА

Валентина Миронска-Христовска... (ко-авторство со Котлар-Трајкова, Наташа).

ДРВОШАНОВ, ВАСИЛ

Јунак на епопејата од Рашанец (д-р Стојан Ристески, Војводата Аргир Маринче, Струга, 2003), XL, бр. 1-2 (2004), с. 210-213.

Орде Ивановски, Преродбенската делотворност на социјалистичката мисла во Македонија, Скопје 2000, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 141-143.

Спас од заборав, Борис А. Панделишев, Лидија Дикова, Струмица 2004, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 157-163.

Стојан Ристески, Лешани, Струга 2000, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 142-145.

Стојан Ристески, Моите кодоши, Струга 2009, XLVII, бр. 1 (2013), с. 261-264.

ДИМЕСКИ, ДИМИТАР

Ванчо Ѓорѓиев, Слобода или смрт/ Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот вилает (1893-1903)/, Скопје 2003, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 201-207.

Даринка Пачемска Петреска, Војводата Дедо Андреја од Мало Црско, Скопје 1999, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 139-141.

ЃОРЃИЕВ, ВАНЧО

Ванче Стојчев, Бугарскиот окупациски систем во Македонија 1941-1944 година, Скопје 1996, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 187-188.

ЃУРКОВСКА, ЛИДИЈА

Зборник на трудови Ѓорче Петров – Живот и дело, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 155-158.

ЖЕЖОВ, НИКОЛА

Гласник на Институтот за национална историја, г. 39, бр. 1-2, Скопје 1995, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 177-180.

Гласник на Институтот за национална историја, г. 40, бр. 1, Скопје 1996, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 215-216.

Гласник на Институтот за национална историја, г. 40, бр. 2, Скопје 1996, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 217-218.

ЗАЈКОВСКИ, ДРАГАН

Маја Ангеловска-Панова, Македонски цркви и манастири, Скопје 2015, LI, бр. 2 (2017), с. 289-291.

Маја Ангеловска-Панова, *Религиските формации и родовите идентитети*, Скопје 2010, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 255-258.

Зоран Годоровски, *Соочувања*, Скопје 2017, LIII, бр. 1 (2018), с. 221-224.

ИВАНОВСКИ, ВЛАДО

Петре Пирузе-Мајски, време, живот и дело, Скопје 1997, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 203-205.

Проф. Добрин Мичев, *Антифашистическата борба в Вардарска Македонија 1941-1944. "Македонски преглед"*, Македонски научен институт, год. XVIII, книга втора, Софија, 1995, 5-39, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 173-175.

ИВАНОВСКИ, МАРЈАН

Јован Јоновски, *Историја на евангелско-протестантските цркви во Македонија*, Скопје 2017, LIII, бр. 1 (2018), с. 225-230.

Миливој Трбиќ-Војче: *документи (избор, редакција и коментар на доц. д-р Александар Симоновски)*, Скопје 2016, LIII, бр. 2 (2018), с. 135-138.

ИЛИЕВСКИ, БОРЧЕ

Виолета Ачкоска, *Братството и единството 1944-1974 помеѓу хармонија и дисхармонија*, Скопје 2003, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 217-221.

Виолета Ачкоска, *Никола Жежов, Репресијата и репресираните во најновата македонска историја (прв дел)*, Скопје 2005, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 215-220.

Глигор Крстески, *Моето полициско досие*, Скопје 2002, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 143-144.

Даринка Петреска, *Виолета Ачкоска, Осознавање на историјата*, Скопје 2007, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 151-154.

Марияна Стамова, *Албанскиот фактор в Социалистичка Република Македонија (1945-1981)*, Кюстендил-Габрово 2012, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 259-260.

Марија Пандевска, *Струмичкиот револуционерен округ (1893-1903)*, Скопје 2002, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 214-216.

ИЛЈОВСКИ, РИСТО

Иван Микулчиќ, *Средновековните градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 194-197.

ЈАНЧЕВА К. ЉУБИЦА

АСНОМ документи, том 1, книга 7 (одгласот на АСНОМ во соседните земји), Скопје 2004, XL, бр. 1-2 (2004), с. 205-206.

ЈОВАНОВСКИ, ДАЛИБОР

Ванчо Горѓиев, *Петар Поп Арсов – Прилог кон проучувањето на Македонското национално-ослободително движење*, Скопје 1997, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 200-202.

КОВИЛОСКИ, СЛАВЧО

Димитар Љоровски Вамваковски, *Германос Каравангелис, Грката пропаганда во Костурската епархија (1900-1903)*, Скопје 2017, LIII, бр. 2 (2018), с. 129-134.

Монографија за „Пиринскиот цар“, Наташа Котлар-Трајкова, Јане Сандански, Скопје 2016, LII, бр. 2 (2017), с. 292-298.

Силвана Сидоровска-Чуповска, *Хигиенско-здравствените услови во Македонија во XIX век*, Скопје 2018, LIII, бр. 1 (2018), с. 217-220.

КОТЛАР-ТРАЈКОВА, НАТАША

Валентина Миронска-Христовска, *Трајко Китанчев: книжевна културна и револуционерна дејност*, Скопје 2015, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 467-472. (ко-авторство со Гушевска Лилјана)

Македонско-руските врски во XIX и почетокот на XX век, Скопје 1996, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 197-200.

КРСТЕВСКИ, ЛАЗАР

Зајакнати сознанијата за македонските корени на Михајло Пупин, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 153-156.

МАВРОСКИ, КИРО

www.newadwent.org, XL, бр. 1-2 (2004), с. 223-224.

www.rastko.org.yu, XL, бр. 1-2 (2004), с. 220-222.

МАНОЈЛОВСКИ, МЕТОДИЈА

Македонски буквар, Менора 2007, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 155-156.

МЕХМЕДОВИЌ, НЕЏАД

Емилија Сиљанова, *Панаирите по бџгарските земи през втората половина на XIX век: средница на вџнина и вџтрешна трговија*, Софија 2013, LIV, бр. 1 (2019), с. 151-152.

Мария Михайлова-Мрџварова, *Увод в османската сфрагистика*, Софија 2016), LIV, бр. 2 (2019), с. 231-233.

МИЦОВ, Т.

Мартин Трневски, *Илинден 1903 во австралискиот печат*, Скопје 1998, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 137-138.

МЛАДЕНОВСКА-РИСТОВСКА, КАТЕРИНА

Александар Македонски: живот и дело, Скопје 2012, XLVIII, бр. 1 (2013), с. 265-269.

МЛАДЕНОВСКИ, СИМО

Владимир Иваноски-Лумбарко, *Зборник на учесници-борци во НОБ и револуцијата на Македонија (1941-1945) од општините Кавадарци и Неготино, том I, кн. 1*, Скопје 1998, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 152-156.

НИКОЛОВСКИ-КАТИН, СЛАВЕ

Александар Трајановски, *Андартскиот колеж во Загоричани – 1905 (по повод 90-годишнината од крвавиот андартски масакар во селото Загоричани – Костурско)*, Битола-Скопје 1995, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 181.

НИНЧОВСКА, МИРЈАНА

Орде Иваноски, *Димо Хаџи Димов, живот и дело*, Скопје 1995, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 188-191.

ПАНДЕВСКА, МАРИЈА

Сто години од Балканските војни, Скопје 2013, XLIX, бр. 1 (2014), с. 371-378.

ПАНОВСКИ, СТЕФАН

Мирослава Мирковиќ, Римска држава у доба принципата и домината (27. Пре Хр. – 337 н.е.) – од Августа до Константина, Београд 2003, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 209-212.

ПЕРЧИНКОВА, ЕЛЕНА

Гласник – Списание на Институтот за национална историја – год. 48, бр. 1-2, стр. 316, Скопје 2004, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 220-222.

Д-р Нада Јурукова: Културно-просветни појави и процеси во Македонија (1944-1953), Скопје 2003, XL, бр. 1-2 (2004), с. 217-219.

ПЕТРЕСКА ПАЧЕМСКА, ДАРИНКА

Виолета Ачкоска, Аграрно-сопственичките односи, промени и процеси во Македонија 1944-1953, Скопје 1998, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 144-147.

Виолета Ачкоска, Методика на наставата по историја, Скопје 2001, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 138.

Зоран Годоровски, ВМРО 1924-1934, Скопје 1997, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 184-186.

Коста Аџиевски, Виолета Ачкоска, Учебник за прва година реформирано гимназиско образование, Скопје 2002, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 145-146.

Петар Шанданов, Спомени, Скопје 2002, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 155-158.

ПЕТРОВСКИ, БОБАН

Ирена Стефоска, Словените на почвата на Македонија (од VII до почетокот на X век), Скопје 2002, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 208-210.

ПЕТРОВСКИ, ФИЛИП

За Зборникот „Руската колонија во Скопје 1920-1943“, Скопје 2016, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 473-484.

ПЛЕТВАРСКА, ГОРДАНА

Дане Цеков, Сведоштва од НОВ, приказ на најновите трудови, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 152-154.

РАДИЧЕСКИ, НЕВЕН

Лекции од историјата на современата македонска држава (1944-1991), XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 149-154.

Љубица Јанчева, Народноослободителните одбори во Струмичко-Радовишкиот регион 1941-1944, Скопје 2009, XLVII, бр. 1 (2012), с. 267-271.

САЛИФОСКА, ФАТИМА

Michael D. Callahan, The League of Nations, International Terrorism and British Foreign Policy 1934-1938, PalgraveMacmillan 2018, LIV, бр. 1 (2019), с. 153-156.

САРАКИНСКИ, ВОЈИСЛАВ

Αννα Αγγελοπούλου, Ο Κ. Π. Μίσιρκοφ (1874-1926) και η κίνηση των «μακεδονιστών», Θεσσαλονίκη 2004, XLI, бр. 1-2 (2005), с. 215-219.

САРОВА, КАТЕРИНА

Велика Британија и Македонија 1944-1945, документи – избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, Скопје 1995, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 182-184.

Велика Британија и Македонија 1945-1948, документи, том II – избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, Скопје 1996, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 212-213.

СИДОВСКИ, КОЧО

Јон Аргинтеану, Историја на Армијата на Македонците (Власите), Скопје 1998, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 139-140.

Наталија Стрелбчук, Македонил нарис исторії националноизвольного руху (останња третина XIX ст. – почеток XX ст.), Чернівци 1999, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 133-134.

СИМОНОВА, ГАБРИЕЛА

Александар С. Атанасовски, Македонија во XIV век, Тетово 2009, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 143-148.

СИМОНОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Александар Литовски, Македонската националноослободителна платформа во Втората светска војна (1941-1944), Скопје 2008, XLV, бр. 1-2 (2009), с. 149-152.

СТАНКОВСКА, СОЊА

Христо Меловски, Московолски зборник, Скопје 1996, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 189-193.

СТОЈАНОВ, ДАРКО

Димитар Оболенски, Византискиот комонвелт: Источна Европа 500-1453, Скопје 2002, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 211-213.

СТОЈКОВ, СТОЈКО

Сергеј Борисович Сорочан, „Византија IV-LX веков, структура и механизмов обмена“, Харков 2007, XL, бр. 1-2 (2004), с. 207-209.

СТОЈКОСКИ, МИЛАН

Александар Трајановски, Прилепските слова на Кузман Шапкарев (1862-1865), Битола 1996, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 201-204.

ТАСЕВСКА, ЉУПКА

Марјан Димитријевски, Политиката на Третиот рајх кон Македонија 1933-1945, Скопје 2001, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 149-151.

Тодор Чепреганов, Британската управа за специјални операции (СОБ) во Македонија; Британски воени мисии во Македонија (1942-1945), Скопје 2001, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 147-148.

ТЕРЗИОСКИ, РАСТИСЛАВ

Ѓорѓи Малковски, Профашистичките и колаборационистичките организации и групи во Македонија 1941-1944 година, Скопје 1996, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 205-209.

ТОДОРОВ, ПЕТАР

Бернард Лори: Балканска Европа, Скопје 2003, XL, бр. 1-2 (2004), с. 214-216.

ТОДОРОВСКА, КАТЕРИНА

Далибор Јовановски, Грчка балканска политика и Македонија (1830-1881), Скопје 2005, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 213-214.

Киро Глигоров, Македонија е сè што имаме, Скопје 2001, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 148-152.

ТРАЈАНОВСКИ, АЛЕКСАНДАР

Боге Петрески, Дуко Тасев (1858-1943) – кичевски војвода, Кичево 2000, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 146-147.

Драги Ѓорѓиев, Скопје од турското освојување до крајот на XVII век, Скопје 1997, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 178-180.

ФИЛИПОСКИ, ТОНИ

Историографија на Македонија 1986-1995, IV, Скопје 1997, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 219-222.

Милан Бошкоски, Македонија во XI и XII век – надворешни упади на територијата на Македонија, Скопје 1997, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 198-199.

ЦВЕТКОВСКА, НАДЕЖДА

Помалку познати и непознати учесници во македонското ослободително движење во XIX и почетокот на XX век, Скопје 1995, XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 195-196.

ЧАКАРЈАНЕВСКИ, ЃОРЃИ

Ванчо Стојчев, Воената историја на Македонија, Скопје 2000, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 149-151.

Главниот Штаб на Народноослободителната војска и партизанските одреди на Македонија (1941-1945), Скопје 1997, XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 208-209.

Д-р Глигор Тодоровски, Западна Македонија за време на окупацијата (1941-1944), Скопје 1998, XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 189-190.

ШОПОВ, АЛЕКСАНДАР

Molly Greene, A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean, Princeton 2000, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 222-224.

ПОВОДИ

АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА, МАЈА

Од уметник до светец: духовната епопеја на испосникот, LI, бр. 1 (2017), с. 207-211.

АЦИЕВСКИ, КОСТА

Илинденското востание и македонските револуционери од илинденскиот период во филателијата, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 191-196.

ВЕЛЕВ, ИЛИЈА

Ново и автохтоно словенско владетелство на просторот на Македонија, LIII, бр. 2 (2018), с. 139-153.

ЈЕРОМОНАХ КИРИЛ БИГОРСКИ

Преподобниот отец Јоаникиј, архимандрит ракотински (1847-1940), LI, бр. 1 (2017), с. 195-205.

ПАЊДЕВ, ДИМИТАР

Св. Климент Охридски меѓу охридската културна традиција и раната руска славистика, LI, бр. 1 (2015-6), с. 41-47.

ПАНДЕВСКИ, МАНОЛ

Mustafa Kemal Atatürk and Macedonia (Pages on the Macedonian-Turkish Relations), L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 9-40.

РЕДАКЦИЈА

Предавање по повод излегувањето од печат на германско-францускиот учебник по историја, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 205-208.

Триесет години од излегувањето на првиот број на списанието Историја (1965-1995), XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 223-226.

Триесет години од излегувањето на списанието ИСТОРИЈА 1965-1995, XXXI-XXXIII, бр. 1-4 (1995-6), с. 7.

Четириесет години од излегувањето на првиот број на списанието „Историја“ (1965-2005), XLI, бр. 1-2 (2005), с. 7.

ЧАКАРЈАНЕВСКИ, ЃОРЃИ

Шеесет години од формирањето на Комунистичката партија на Македонија, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 183-192.

БИБЛИОГРАФИИ**ИБРАИМИ, ИРФЕТЕ**

Издавачката дејност на Државниот архив... (ко-авторство со Карајанова, Маргарета).

ЈОВАНОВСКИ, ДАЛИБОР

Библиографија на трудовите и другите наслови објавени во списанието „Историја“ од број 2, год. XX до број 1-2 год. XXX (1984 до 1994), XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 147-170.

КАРАЈАНОВА, МАРГАРЕТА

Издавачката дејност на Државниот архив на Република Македонија во 2014 и 2015 година, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 509-511. (ко-авторство со Ибраими, Ирфете)

СТРЕЗОВСКА, СОЊА

Минатото на Македонија низ призмата на странските автори, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 485-508.

СООПШТЕНИЈА**ИВАНОВСКИ, МАРЈАН**

Соопштение научен собир „Порече низ историјата“ (5-6 септември 2009, Самоков), XLV, бр. 1-2 (2009), с. 157.

ИЛИЕВСКИ БОРЧЕ

Семинар – „Предавање на историјата“, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 160-161.

ЛАКИНСКА, ЕЛЕНА

Трета национална конференција на Здружението на наставниците по историја во Бугарија на тема „Разновидноста на изворите и на средствата во наставата по историја“, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 162. (ко-авторство со Лозановски, Дончо)

Формирано Здружение на наставници по историја на Република Македонија, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 159. (ко-авторство со Петреска Пачемска, Даринка)

ЛОЗАНОВСКИ, ДОНЧО

Трета национална конференција... (ко-авторство со Лакинска, Елена).

ПЕТРЕСКА ПАЧЕМСКА, ДАРИНКА

Формирано Здружение... (ко-авторство со Лакинска, Елена)

ПЕТРОВСКИ, БОБАН

Семинар – „Наставни материјали: контроверзи и чувствителни прашања, мултиперспектива“, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 154.

Прашања и ресурси во Централна Европа за истражување на средниот век/Летна школа при Централно Европскиот Универзитет/, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 167-170.

РЕДАКЦИЈА

Известување, XLII, бр. 1-2 (2006), с. 221.

Меѓународна конференција „Историја, историографија и настава по историја“, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 167.

СДИРМ доби плакета од Сојузот на борците на НОАВМ, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 153.

Соопштение, XLIII, бр. 1-2 (2007), с. 165.

Соопштение (извинување), XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 179.

СТОЈАНОВ, ДАРКО

Клуб на млади историчари на Македонија – КЛИО, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 225-226 (ко-авторство со Тодоров, Петар)

„Седми годишен студентски балкански дебатен форум“ (4-9 март 2002 г., Херцег Нови) и „Меѓународна студентска конференција – Државата и општеството: Нови и стари закани“ (16-19 април 2002 г. во Орадеа), XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 159-160. (ко-авторство со Тодоров, Петар)

ТОДОРОВ, ПЕТАР

Клуб на млади историчари-КЛИО... (ко-авторство со Стојанов, Дарко).

„Седми годишен... (ко-авторство со Стојанов, Дарко).

ЧАКАРЈАНЕВСКИ, ЃОРЃИ

Извештај од XXVI-то собрание на Сојузот на друштвата на историчарите на Р. Македонија, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 157-162.

Извештај од V-от натпревар по историја, XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 163-166.

Шести државен натпревар по историја за учениците од средното образование, XXXVII, бр. 1-2 (2001), с. 155-158.

ЧЕПРЕГАНОВ, ТОДОР

Годишна конференција на Европската асоцијација на наставниците по историја „Еуроклио“, XL, бр. 1-2 (2004), с. 225-228.

ПОСВЕТА**АТАНАСОВСКИ, АЛЕКСАНДАР**

Наставно-научниот профил на проф. д-р Бранко Панов, XLVII, бр. 1 (2012), с. 7-20.

IN MEMORIAM

Акад. Данчо Зографски (1920-1997), XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 227-230.

Акад. Манол Пандевски (1925-1998), XXXIV-XXXV, бр. 1-4 (1998-9), с. 193-198

Акад. Стјепан Антолјак (1909-1997), XXXIII, бр. 1-2 (1997), с. 231-234.

Воислав Кушевски (1921-1999), XXXVI, бр. 1-2 (2000), с. 171-174.

Глигор Тодоровски, XL, бр. 1-2 (2004), с. 235-238.

Димитар Димески, XL, бр. 1-2 (2004), с. 239-242.

Д-р Петар Стојанов (17 јуни 1922, Велес – 8 октомври 1995 година, Скопје), XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 209.

Ентони Д. Смит (1939-2016): во чест на дострелите на научната мисла, L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 521-544.

За проф. д-р Бранко Панов, XXXVIII, бр. 1-2 (2002), с. 161.

Зоран Тодоровски (1950-2016), L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 545-550.

Љубомир Трајковски, советник по историја во пензија, XXXIX, бр. 1-2 (2003), с. 227-230.

Пјер Карлие, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 179.

Проф. д-р Видосава Недомачки-Петреску, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 177.

Проф. Душица Петрушевска (1920-2008), XLIV, бр. 1-2 (2008), с. 181.

Професор Гојко Алексовски, XLVI, бр. 1-2 (2010-1), с. 175.

Проф. Светозар Наумовски (1944-1996), XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 211.

Проф. Христо Меловски (1932-1996), XXXI-XXXII, бр. 1-4 (1995-6), с. 210.

Растислав Терзиоски (1932-2014), L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 517-519.

Ritta Petrovna Grišina (25 März 1930-19 Mai 2015), L-LI, бр. 1 (2015-6), с. 513-515.

Томо Томоски, XL, бр. 1-2 (2004), с. 229-234.